

HistoriANT

2014 – 2

ACADEMIA PRESS

© Academia Press
Eekhout 2
B-9000 Gent
Tel. 09 233 80 88
info@academiapress.be

Fax 09 233 14 09
www.academiapress.be

HistoriANT 2 (2014)
Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis
Gent, Academia Press, 2014, ii + 245 pp.

Cover: Twin Media

ISBN 978 90 382 2401 5
D/2014/4804/196
NUR 680
U 2256

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgeverij.

Inhoud

DE <i>PARSIFAL</i> -TRADITIE IN DE VLAAMSE OPERA TE ANTWERPEN	I
Erik Baeck	
DE ANTWERPSE PUBLIEKE RENTEMARKT IN DE VROEGMODERNE TIJD . .	27
Nicolas De Vijlder	
‘ZO SCHOON ENDE BEQUAEM TOT VERSAMELINGHE DER COOPLIEDEN’ .	59
<i>Lodovico Guicciardini’s Descrittione di tutti i Paesi Bassi als bron voor de economische geschiedenis van Antwerpen¹</i>	
Michael Limberger	
DOSSIER: STADSBEELD	
INLEIDING	83
Piet Lombaerde	
ANTWERPEN EN ZIJN CITADEL <i>IN THE PICTURE</i> : DE ONBEKENDE PRENTENREEKS VAN JOHANNES PORTANTIUS	89
Piet Lombaerde	
DE TRANSFORMATIE VAN HET VROEGMODERNE ANTWERPSE STADSBEELD IN REISVERHALEN EN STADSBESCHRIJVINGEN.	117
Karen Vannieuwenhuyze	
HET SOCIALE GEBRUIK VAN REINHEID.	139
<i>Klachten aan de Antwerpse gezondheidsadministratie (1885-1895)</i>	
Anton Van Laer	
EEN HART VOOR DE STAD	167
<i>De evolutie van het Antwerpse stadsbeeld onder Lode De Barsée (1950-1990)</i>	
Julie Verhelst	

KRONIEKEN

HET GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS IN 2013	205
ARCHIEVEN VOOR STEDENBOUWKUNDIGE STUDIES EN ONDERZOEK NAAR RUIMTELIJK BELEID EN ONTWIKKELING, IN HET STADSARCHIEF ANTWERPEN/FELIXARCHIEF	207
Inge Schoups	
ONROEREND ERFGOEDKRONIEK VAN DE STAD ANTWERPEN 2013	221
Johan Veeckman	

De *Parsifal*-traditie in de Vlaamse Opera te Antwerpen

Erik Baeck

Summary

On 17 March 1914 Richard Wagner's *Bühnenweihfestspiel Parsifal* got its Antwerp premiere in the Vlaamse Opera (Flemish Opera) – in a Dutch translation and in exact copies of the original sets from the 1882 first performance at the Bayreuth Festival. A tradition of performances on Good Friday lasted from 1926 until 1988, only interrupted in 1945. From 1991 to 1993, in 1996, 1999 and 2013 *Parsifal* appeared again on the playlist but by then the Vlaamse Opera had adopted a *stagione* system with international casts. The tradition culminated during the interbellum when famous German conductors and soloists were invited to participate in gala performances. After World War II the original sets were relinquished and since 1991 self-willed stage-managers also left Wagner's stage-directions out of account.

Inleiding

In 2014 is het honderd jaar geleden dat *Parsifal* zijn Antwerpse première in de Vlaamse Opera kreeg. *Parsifal* was de laatste opera van Richard Wagner (1813-1883) die in Bayreuth een *Festspielhaus* had laten bouwen om er zijn *Ring des Nibelungen* te creëren. De eerste *Bayreuther Festspiele* eindigden in 1876 echter met een financiële schuldenberg zodat er van verdere *Ring*-opvoeringen in de volgende jaren geen sprake kon zijn. Wagner begon dan aan de compositie van *Parsifal* en noemde het werk een *Bühnenweihfestspiel* dat hij voor Bayreuth reserveerde omdat hij het niet geschikt vond voor opvoeringen in de toenmalige operahuizen. Na de creatie in Bayreuth op 26 juli 1882 bleef *Parsifal* dus voor dertig jaar na Wagners overlijden in een zogenaamde *Schutzfrist* en kwam slechts vrij voor opvoeringen buiten Bayreuth op 1 januari 1914.

In tegenstelling tot wat sommige sinjoren menen, was de Antwerpse première op 17 maart 1914 niet de eerste voorstelling van *Parsifal* buiten Bayreuth, want ondanks protest van Wagners weduwe, Cosima, werd het *Bühnenweihfestspiel* reeds opgevoerd in de Metropolitan Opera te New York op 24 december 1903

(en er in 1904, 1909 en 1911 hernomen), in de Amsterdamse Stadsschouwburg door de Wagnervereeniging op 20 juni 1905 (en er in 1908 en 1912 hernomen) en, na het aflopen van de *Schutzfrist*, in de eerste twee weken van januari 1914 in verschillende Europese steden waaronder ook het *Théâtre Royal de la Monnaie* te Brussel.¹

Een muzikrecensent van *Gazet van Antwerpen*, die meende dat *Parsifal* sinds 1914 jaarlijks in Antwerpen was opgevoerd, had het ook verkeerd voor toen hij in 1986 uitrekende dat hij de ‘73ste Parsifal-herneming’ had bijgewoond en het in 1988 de ‘75ste maal zal zijn dat de Antwerpse opera op Goede Vrijdag Wagners Parsifal op het podium zal hebben gebracht’, want het werk werd in Antwerpen na 1914 niet opgevoerd tot 1926 en ook niet in 1945.²

Première in de Vlaamse Opera

De Vlaamse Opera, opgericht in 1893, had in de eerste decennia van zijn bestaan een grote ervaring opgebouwd met Wagner-opvoeringen in de Nederlandse Schouwburg aan de Kipdorpbrug.³ Reeds tijdens het eerste seizoen speelde het gezelschap *De vliegende Hollander* op 30 januari 1894, *Tannhäuser* volgde in 1895, *Lohengrin* in 1896, *De Meesterzangers van Neurenberg* in 1904, *De Walkure* in 1905, *Siegfried* in 1908, *Het Rijngoud* in 1908 en *Godenschemering* in 1910 – zodat in april 1910 twee series van *De Ring van de Neveling* (*Rijngoud*, *De Walkure*, *Siegfried* en *Godenschemering*) konden gespeeld worden –, *Tristan en Isolde* eveneens in 1910 en ten slotte *Parsifal* in 1914.⁴ Alle opera’s werden gezongen in Nederlandse vertaling.⁵

In deze decennia wilde en kon de Vlaamse Opera zijn bestaan rechtvaardigen met uitvoeringen van Duitse en Vlaamse werken, vermits het Franse en Italiaanse repertoire sinds 1834 tot het domein behoorde van het *Théâtre Royal français* waar Wagner sinds 1873 slechts uitzonderlijk door het eigen gezelschap werd gespeeld.⁶ Als symbool van de Vlaamse Beweging groeide de Vlaamse Opera inderdaad in een atmosfeer van strijd.⁷ Op 17 oktober 1907 werd uiteindelijk een nieuw theater aan de Kunstlei (nu Frankrijklei) feestelijk geopend onder de officiële benaming Vlaamse Opera. Antwerpen kon zich aldus beroemen op twee operahuizen.

In 1914 wou Henry Fontaine, directeur van de Vlaamse Opera, met *Parsifal* natuurlijk niet achterblijven. Onder leiding van ‘eerste orkestmeester’ Julius J.B. Schrey (1870-1936) en in regie van Fé Déricks had de Antwerpse première van het ‘tooneelwijdingsfeestspel in 3 bedrijven (7 taferelen)’ in een Nederlandse vertaling van Leo Van Riel plaats op dinsdag 17 maart 1914.⁸

Ill. 1: Programmabrochure van 17 maart 1914 (Letterenhuis Antwerpen)

De ‘tooneelschikking gelijk aan die van Bayreuth’ was geregeld door Ernest Van Dijk (1861-1923).⁹ Deze toen wereldberoemde Antwerpse heldentenor had de titelrol, op verzoek van Cosima Wagner, op de *Bayreuther Festspiele* gezongen van 1888 tot 1901 en ook nog in 1911 en 1912.¹⁰ Maar zijn medewerking aan de eerste Antwerpse *Parsifal*-productie kwam eerder toevallig tot stand. Hij was in 1913 aangesteld tot artistiek directeur van het *Théâtre des Champs-Élysées* dat impresario Gabriel Astruc in Parijs had gebouwd en hij wilde eigenlijk daar de première van *Parsifal* brengen. Hiervoor had men decors en kostuums in München laten ontwerpen volgens de oorspronkelijke modellen van Bayreuth.¹¹ Astrucs theateronderneming ging echter na enkele maanden bankroet. Van Dijk bedisselde dan een contract om de ongebruikte decors, kostuums en rekwisieten tegen 1.000 frank per avond af te huren voor de Antwerpse première. Op 6 maart 1914 kon een trotse Fontaine de nieuwe ‘tooneelschermen’ voor *Parsifal* aan de pers voorstellen in aanwezigheid van leden van schepencollege, gemeenteraad en toneelraad.¹² En voor de ‘tooneelschikking’ (enscenering) gebruikte Van Dijk zijn klavierpartituur met notities van de Bayreuthse *Parsifal*-dirigent Karl Muck.¹³ Meer dan 30 jaar later zou de hoofdredacteur van *Het Antwerpsch Tooneel*, August Monet, die alle Antwerpse *Parsifal*-voorstellingen sinds 1914 had gezien, zich nog herinneren: ‘zoo kregen

we hier wel een klare voorstelling van de Bayreuthse opvoeringen, des te meer daar de bezetting zeldzaam schitterend was en nadien hier nooit meer kon geëvenaard worden'.¹⁴

Op 12 maart 1914 gaf Otto Neitzell, muziekcriticus van de *Kölner Zeitung*, in de *Cercle Artistique*/Kunstverbond een lezing over *Parsifal* in het Frans met muziekvoorbeelden op piano.¹⁵ Het is trouwens opmerkelijk hoeveel nadruk ook in de plaatselijke pers niet alleen op de exegese van het libretto maar ook op het muzikale aspect gelegd wordt: 'om de muziek en de uitvoering van *Parsifal* wel te begrijpen is het aan te raden de klavierpartituur, welke in goedkope uitgave verscheen, grondig in te zien. Zij die de muziek niet machtig genoeg zijn om de partituur in te studeren, zullen goed doen de bijzonderste motieven in het hoofd te prenten', meende F.V. van *Het Handelsblad*, die vervolgens de voorname muzikale leidmotieven verklaarde.¹⁶

In de week vóór de première liet de pers trouwens geen dag voorbijgaan zonder iets over de nakende opvoeringen te berichten. In *Het Handelsblad* staat zelfs een aankondiging 'Parsifal in de Weber' – het *Grand Hotel Weber* naast de Vlaamse Opera – waar ter gelegenheid van de *Parsifal*-uitvoeringen 'diners aan 5 fr., soupers aan 4 fr., en eetmalen à la carte zullen opgediend worden'.¹⁷ Ook aan de laatste algemene repetitie wordt een uitvoerig verslag gewijd.¹⁸

Wagners libretto van *Parsifal*, gebaseerd op een middeleeuws ridderepos waarin hij een amalgaam van christelijke, Boeddhistische en Schopenhauerse filosofische ideeën verwerkte, is in het programmaboekje bondig uitgelegd.¹⁹

Eerste Akt

Open plek in 't woud op het Graalsgebied. Dageraad. De Graalsridder Gurnemanz en twee knapen ontwaken, zeggen hun gebed en vragen daar twee opkomende ridders naar Amfortas' toestand. Kundry verschijnt nog juist op tijd met een fleschje balsem voor den Koning, die op een ziekbed naar zijn bad geleid wordt. Amfortas heeft geen vertrouwen in den balsem. Hij wacht op den verlosser, een reinen Dwaas, die alleen hem genezen kan. Als A. weg is verklaart Gurnemanz den knapen de geschiedenis van Titurel en Klingsor en de Heilige Speer.... Een zwaan door ridders en knapen achtervolgd, komt stervend aangevlogen. Parsifal schoot hem aan. Deze schijnt echter niets te weten, niets te begrijpen. Dit is misschien de Reine Dwaas, denkt Gurnemanz, en hij geleidt Parsifal naar den Graalstempel. Hier heeft de prachtige vergadering der ridders plaats voor de Graalsonthulling en het avondmaal. Parsifal begrijpt echter niets van wat er voorvalt, alleen schijnt hij medelijden te hebben met Amfortas, die

aan eene ongeneesbare wonde in de rechterzijde lijdt. Gurnemanz, ontmoedigd, zet den armen onwetende buiten.

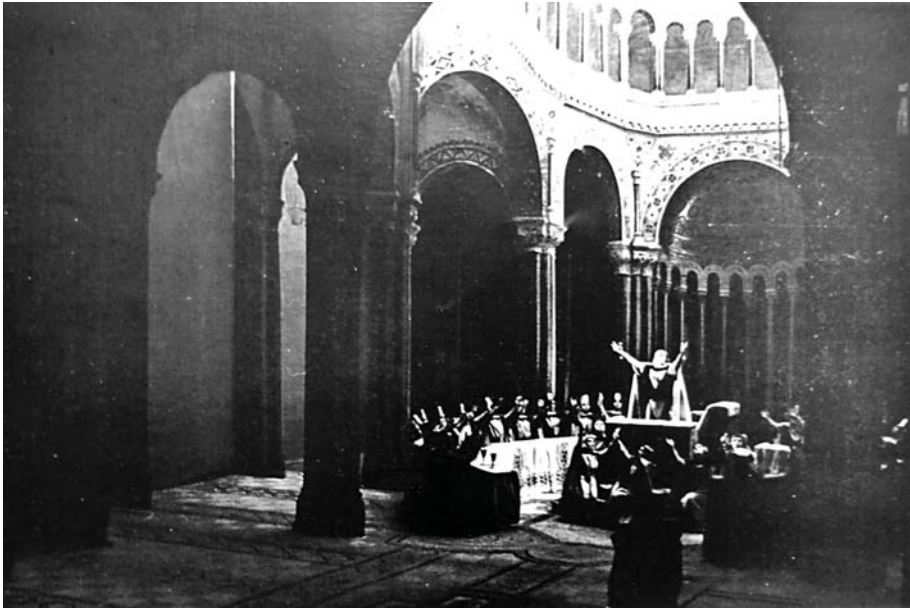
Tweede Akt

Tooverslot van Klingsor, die Kundry oproept om haar te bevelen den naderenden Parsifal te verleiden. Deze, die de verwijfde ridders van het slot allen versloeg, verschijnt in den toovertuin. Wulpsche vrouwen, als levende bloemen, trachten hem tevergeefs te verleiden. Ook Kundry tracht den kuisschen jongeling te overwinnen, doch deze weerstaat en de door Klingsor geslingerde Heilige Speer blijft boven zijn hoofd zweven. Hij grijpt ze en gaat heen, terwijl de toovertuin in een woestijn veranderd is.

Derde Akt

*Op het Graalsgebied, bij de hut van den ouden Gurnemanz. Kundry, door Parsifal's weerstand uit Klingsor's macht verlost, dient den ouden ridder. Een ridder in zwarte wapenrusting nadert. G. zegt hem, dat op Goeden Vrijdag niemand in wapens het Graalgebied betreden mag. P. legt helm en harnas af. Zij herkennen elkander en G. herkent ook de Heilige Speer. P. is dus de Verlosser, de koning van den Graal. G. zalft hem en dezen geeft K. het doopsel. Dan vangen zij den tocht aan naar den Graalstempel. Hier heerscht groote ellende. De oude koning Titurel is gestorven en Amfortas nog steeds lijdend. Parsifal verschijnt. Hij raakt Amfortas' wonde aan en deze, plotselings genezen, valt voor Parsifal biddend op de knieën. Zoo doen ook de andere ridders, terwijl Parsifal den Graal onthult, in wiens aanblik Kundry gelukkig zieltoogt en de ridders herleven.'*²⁰

Op de première zong Laurent Swolfs de titelrol, de 24-jarige Nederlandse sopraan Liesbeth Meissner (*Kundry*), Jan Collignon (*Gurnemanz*), Adolf Daman (*Amfortas*), Arthur Steurbaut (*Klingsor*) en Bernard Tokkie (*Titurel*). Swolfs en Meissner traden op als gast, de andere solisten behoorden tot het eigen gezelschap. Van 17 maart tot 5 april werd *Parsifal* niet minder dan tien maal gespeeld, telkens voor een stampvolle zaal.²¹ Voor de eerste drie vertoningen had Van Dijk de eer voor de vertolking van de titelrol aan Swolfs overgelaten, maar zelf zong hij op 24 en 28 maart en op 5 april. Bij de première was Swolfs 'de gedroomde Parsifal', maar het was 'onmogelijk de rol beter weer te geven dan Van Dijk [...] wie (hem E.B.) gisteren (24 maart E.B.) in *Parsifal* gezien heeft, vergeet dat nooit' meende *Het Handelsblad*.²²

Ill. 2: Tempelscene in de Vlaamse Opera in 1914 (Letterenhuis Antwerpen)

Uiteraard maakte men ook vergelijkingen met de vertoningen in Brussel *qui brillent par une belle homogénéité, une correction, une finesse, un “fini” [...]* *L’interprétation de l’Opéra Flamand est plus robuste, plus en dehors, plus accentuée, plus germanique, en un mot [...]* *Quant aux décors, les nôtres sont incontestablement supérieurs à ceux de la Monnaie, qui manquent d’originalité, de caractère. Ainsi, le tableau des filles-fleurs est représenté à la Monnaie par un jardin comme en a vu dans toutes les pièces, alors, que Wagner prescrit une végétation luxuriante de fleurs tropicales, qui est réalisée ici. De même le temple du Graal, à Bruxelles, monochrome et d’une architecture très simple, n’est pas comparable au nôtre, vraiment merveilleux avec ses colonnades de marbre vert et ses voûtes en mosaïques parsémées d’étoiles d’or.*²³

Enkele maanden na dit ‘culminatiepunt in heel de historie (van de Vlaamse Opera van 1893 tot 1939 E.B.)’ begon de Eerste Wereldoorlog en volgde een vierjarige onderbreking in de operavoorstellingen van de Vlaamse Opera.²⁴

Parsifal in de KVO tijdens het interbellum

In 1920 mocht de Vlaamse Opera, die op 10 oktober 1918 zijn opvoeringen had hervat met Paul Gilsons *Prinses Zonneschijn* en nog vóór de Wapenstilstand van

11 november 1918 Wagners *Vliegende Hollander*, Flotows *Martha* en Mozarts *Don Juan* had gespeeld, het predikaat ‘Koninklijk’ toevoegen aan haar benaming (sindsdien afgekort tot KVO).²⁵ Wagner verscheen echter pas tijdens het seizoen 1921-1922 opnieuw op de programma’s – met *De vliegende Hollander* en *De Walkure* – en *Parsifal* moest zelfs wachten tot het seizoen 1925-1926.

In maart en april 1926 zetten de KVO-directeurs Fé Derickx en Bernard Tokkie *Parsifal* zevenmaal op het speelplan.²⁶ De première, op dinsdag 30 maart, was afgehuurd door het Antwerps hulpcomité voor de slachtoffers van de overstromingen in Luik.²⁷ *Sonneries* van een heus koperensemble kondigden, zoals in Bayreuth, het begin van de drie bedrijven aan vanop het buitenbalkon van de opera; de nieuwe decors van de heren Mees en Proost waren grotendeels kopieën van de Bayreuthse originelen; regisseur Henry Engelen volgde trouw ‘de indicaties van Van Dijcks groeperingen en evoluties’; en dirigent Schrey bereikte met het orkest zowel ‘ingetogenheid, religieuze wijding’ als ‘zinnelijke zwellingen, daveringen van hartstocht’.²⁸ Voor de mondaine galapremière was de zaal slechts mager bezet, maar de tweede en derde voorstelling, respectievelijk op Goede Vrijdag en Paasavond, hadden plaats in een ‘barstensvolle zaal’ voor ‘een spectacel dat méér een mis dan een opera is’.²⁹ Het zou Monet geweest zijn die nadien de KVO-directie influisterde om *Parsifal* jaarlijks op Goede Vrijdag op de planken te brengen en ‘van eenig verzet tegen deze voorstellingen is in de katholieke pers niets gebleken. Dus mogen we geloven dat op dezen heiligen dag de katholieken vrede nemen met dit half-geestelijk theaterspel, waarin het kristelijk geloof [...] met oriëntale zwoelheid doortrokken is geworden’.³⁰

Sindsdien week de KVO niet af van de Goede Vrijdag-premières maar het aantal *Parsifal*-vertoningen zal schommelen tussen vier per seizoen (zoals in 1927) tot één (zoals in 1935 en 1936). In 1927 was de bezetting dezelfde als in 1926, namelijk de Nederlanders Hendrik Drost als *Parsifal* en Mevrouw Faniëlla (Fanny Ella Poons) als *Kundry*. Vanaf 1928 tot 1930 vertolkte de Belgische sopraan Maria Serverius ‘met furia en spanning’ een *Kundry* ‘die desnoods een zoutpilaar ontdooid zou hebben’: in 1928 zong ze met J.P. Steinmetz, in 1929 had ze aan A. Verbert een zwakke tegenspeler en in 1930 gaf ze repliek aan de beroemde Nederlandse tenor Jacques Urlus ‘den besten Parsifal die op ’t oogenblik op de wereld zal te vinden zijn’.³¹ In 1931 supprimeerden de directeurs Derickx en Tokkie de traditionele fanfares vanaf het balkon niet zonder protest en werd *Parsifal* opnieuw gezongen door Verbert naast Betty Dasnoy als *Kundry*.³²

In het seizoen 1931-1932 had ‘algemeen orkestmeester’ Schrey partij gekozen voor een meerderheid van muzikanten die zich om syndicale redenen van het

orkest hadden afgescheurd zodat aan Flor Bosmans werd gevraagd een nieuw orkest samen te stellen. En in de loop van het seizoen was het financieel deficit van de stadschouwburgen (KVO, KNS en *Théâtre Royal français*) zo groot dat het stadsbestuur even overwoog om de drie theaters te sluiten. Intussen was GAKVO (Getrouwen en Abonnten van de KVO) door Antwerpse mecenasen opgericht om voorstellingen te organiseren met buitenlandse gasten en het prestige van de KVO aldus te verhogen. GAKVO organiseerde dit seizoen zeven operavoorstellingen waaronder ook *Parsifal* op Goede Vrijdag 25 maart 1932 onder leiding van de bekende *Bayreuther Festspiele*-dirigent Karl Elmendorff in een regie van KVO-directeur Fé Derickx met Fritz Krauss van de Opera van München, die echter wegens een plotse ongesteldheid moest vervangen worden in de titelrol door de toen reeds 65-jarige Urlus. Op de daaropvolgende Paasmaandag dirigeerde Bosmans *Parsifal* met Fernand Faniard in de titelrol als gast. Op de eerste voorstelling werd *Kundry* gezongen door Maria Rösler-Keuschnigg, *Amfortas* door Hans Herman Nissen, beiden solisten op de *Bayreuther Festspiele*, *Gurnemanz* door Ludwig Hoffmann van de *Berliner Staatsoper* en *Metropolitan New-York* en op de tweede respectievelijk door Betty Dasnoy, Geeraard Wouters en Tilkin Servais, dus twee verschillende bezettingen in een tijdspanne van 4 dagen!³³

Gezien de moeilijke financiële omstandigheden was 1932-33 een kort seizoen zodat de datum van Goede Vrijdag erbuiten viel. Maar dit belette niet dat Bosmans, ondertussen ook directeur van de KVO geworden, *Parsifal* dirigeerde op 18 februari 1933 tijdens een Wagner-Festival naar aanleiding van de vijftigste verjaring van Wagners overlijden. En GAKVO organiseerde opnieuw de Goede Vrijdag-opvoering op 14 april 1933 onder leiding van de Hongaarse gastdirigent Georg Sebastian – die te uitbundig te werk ging want ‘bij de directie van dit religieuze spel hebben we liever iets minder drukte’ – en als protagonisten de Zweedse heldentenor Eyvind Laholm, de Weense bas M. von Monawarda en de Duitse sopraan Margareta Baumer.³⁴

In 1934 waren de verwachtingen hooggespannen, want GAKVO was erin geslaagd niemand minder dan de beroemde Felix Weingartner, die nog assistent-dirigent geweest was bij de creatie van *Parsifal* in Bayreuth in 1882, als gastdirigent te engageren, samen met de bekende Belgische tenor René Maison, Anny Helm (de ‘beste Kundry van het ogenblik’), de Russische bas Alexander Kipnis en de Tsjechische bariton Jaro Prohaska.³⁵ Kipnis gaf echter verstek twee weken vóór de voorstelling en werd in de rol van *Gurnemanz* vervangen door Siegfried Tappolet van de *Metropolitan Opera* in New York. En op de generale repetitie bleek Maison, die *Parsifal* moest zingen, stemloos door een bronchitis zodat ook

voor hem in allerijl een vervanger moest gezocht worden, een zekere Peter Baust uit Krefeld, die in de vroege morgenuren met de auto in Duitsland werd opgehaald. Hij had *Parsifal* sinds vijf jaar niet meer gezongen, zijn geheugen liet hem op Goede Vrijdag 30 maart herhaaldelijk in de steek en zijn kleine gestalte miste allure om de titelheld geloofwaardig te vertolken zodat het een ‘Parsifal...zonder Parsifal’ werd, zoals Monet zijn recensie in *Het Antwerpsch Tooneel* van 7 april 1934 betitelde. Twee weken later dirigeerde directeur Bosmans trouwens zelf een *Parsifal*-opvoering met de Luikenaar José de Trévi in de titelrol als gast en solisten van het eigen gezelschap.

In het seizoen 1934-1935 patroneerde GAKVO slechts één voorstelling, namelijk *Parsifal* op Goede Vrijdag, waarvoor men de leiding had toevertrouwd aan Schrey, die in 1914 en van 1926 tot 1931 alle uitvoeringen van *Parsifal* had gedirigeerd maar sinds het seizoen 1931-1932 niet meer tot het KVO-gezelschap behoorde. ‘Ditmaal ademden we de atmosfeer der diep ontroerende avonden zooals men er hier vroeger kende en die men noemde het Vlaamsche Bayreuth’ schreef Emile Painparé.³⁶ Een barstensvolle zaal, burgemeester Huysmans en de schepenen Wilms en Somers op kop, brachten eindeloze ovaties aan dirigent en solisten: Laholm, die opnieuw *Parsifal* zong, Hans Hotter van de Hamburgse Staatsopera (*Amfortas*), Wouters (*Gurnemanz*) en Berthe Briffaux (*Kundry*), beide laatsten van het eigen gezelschap.³⁷

Volgens *Gazet van Antwerpen*, 11/12 april 1936, is ‘Een uitvoering van Parsifal in den loop der Goede Week een gewijde traditie, die men liefst niet onderbroken ziet. Logisch is het dat men met die dagen, in den schouwburg evenals in de concertzaal, naar mogelijkheid bij den ritus der Kerk aansluit, om, bij middel van het zuivere kunstwerk, het tragische gebeuren van den ter dood gebrachten Heiland mee te leven.’ In dat jaar was het opnieuw dirigent Elmendorff, zoals in 1932 uitgenodigd door GAKVO, die de ‘sublieme schoonheden gelegen in Wagner’s partituur in hun volle licht plaatste’.³⁸ Vier buitenlanders, Josef Kahlenberg van de Weense Staatsopera, Herbert Janssen van de Berlijnse Staatsopera, Theo Hermann van de Hamburgse Staatsopera en Ruth Jost-Arden van het Theater in Keulen, waren de solisten van deze opvoering *qui place*, volgens Guy Davenel (pseudoniem van Gustave Peellaert), *notre Opéra Royal Flamand au rang des premières scènes du monde*.³⁹

In 1937 dirigeerde Antwerpenaar Hendrik Diels (1901-1973), in 1931 als dirigent aangeworven en in 1935 door de nieuwe KVO-directeur Jef Sterkens tot eerste dirigent bevorderd, voor het eerst *Parsifal* op Goede Vrijdag en Paasmaandag. De eveneens door Sterkens aangestelde Duitse hoofdregisseur H.E. Mutzenbecher voerde de regie en de Duitser Joachim Sattler zong als gast de

titelrol. Hierna besloot Sterkens ‘zichzelf en zijn gezelschap voortaan de Parsifal-voortellingen voor te behouden en er prijs op te stellen, dat zij in een geheel Nederlandschen bezetting gaan’.⁴⁰ In 1938, 1939 en 1940 stonden dus Theo Beets als *Parsifal*, Wouters als *Gurnemanz*, Alfo De Quick of Robert Van Aert als *Amfortas* en Briffaux of Solange Van Hoecke als *Kundry* op de planken onder leiding van Diels en in een regie van Karel Schmitz, die getrouw de richtlijnen van Van Dijkstra volgde.

Ongetwijfeld was niet alles perfect in de *Parsifal*-opvoeringen tijdens het interbellum. Zo zongen gastsolisten soms in het Duits; of in het Frans; en zelfs in het Russisch, wat de homogeniteit niet ten goede kwam; werd aan de koren van de ‘Gaalridders’ ruwheid verweten; liep de synchroniciteit van de koren tijdens de ‘Gaalceremonie’ soms mank; vormden de ‘Bloemenmeisjes’ niet altijd een harmonisch geheel; gebeurde het regelmatig dat iemand tegen de op doek geschilderde decors aanliep zonder er aan te denken dat hij dan ‘muren en bomen deed waggelen’; was de panoramarol (een geschilderd doek dat tijdens de zogenaamde *Verwandlungen* – de tocht van *Gurnemanz* en *Parsifal* naar de gaal-burcht in het eerste en derde bedrijf – op de achterwand van het toneel van links naar rechts werd afgerold) te kort ‘omdat er niet meer geld voor was’ zodat ‘de rol reeds lang was afgedraaid en de tempel al verschenen wanneer het klokgelui nog maar pas aankondigt dat *Gurnemanz* en *Parsifal* aan den voet van dezen tempel geraakt zijn’; en ging er al eens iets mis met de speer die *Klingsor* op het einde van het tweede bedrijf naar *Parsifal* werpt waardoor ‘een machinist in de coulissen bijna zijn oog kwijt raakte’.⁴¹ Maar deze opvoeringen maakten op de toehoorders toch een overweldigende indruk.

Op de *Bayreuther Festspiele* waren de oorspronkelijke *Parsifal*-decors en kostuums waarop *das Auge des Meisters geruht hatte* in 1933 voor het laatst gebruikt en ondanks hevige protest in 1934 vervangen door nieuwe decors van Alfred Roller en kostuums van Emil Preetorius.⁴² De KVO bleef echter vasthouden aan de zogenaamde authentieke regie en decors van de Bayreuthse première in 1882. En dit zou ook tijdens de Tweede Wereldoorlog niet veranderen.

Parsifal tijdens de Tweede Wereldoorlog

Onder de Duitse Bezetting vierde de Wagner-cultus in de KVO hoogtij.⁴³ En in tegenstelling met Bayreuth waar *Parsifal* in de oorlogsjaren niet werd opgevoerd – met zijn christelijke inspiratie en zijn medelijdenthematiek was het werk bij de Nazi’s trouwens niet bijzonder geliefd – bleef het *Bühnenweihfestspiel* van 1940 tot 1944 in Antwerpen een vast ritueel op Goede Vrijdag. Dirigent Diels

bouwde een stevige reputatie op als Wagner-dirigent maar of hij een ideale *Parsifal*-dirigent was, valt te betwijfelen: in 1938 schreef Painparé dat hij ‘zondigde aan misbruik der trage tempo en zekere gedeelten aan rythmisch-dramatische beweging mangelden’ en in 1940 was de prelude, volgens Monet, zo traag gespeeld dat ‘de trillingen in de houten blaasinstrumenten, die aan het ensemble iets etherisch verlenen moeten, te langzaam en dus te zwaar werden’.⁴⁴

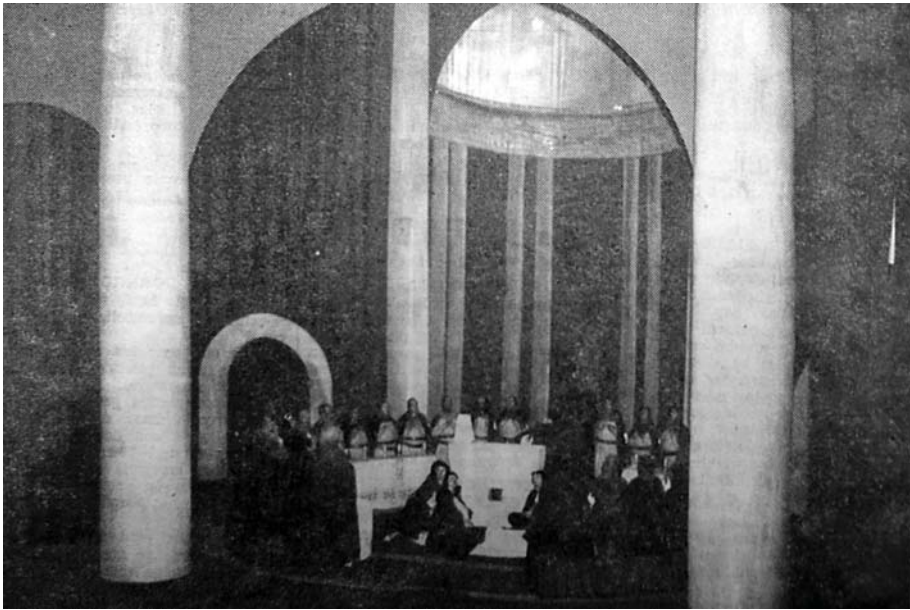
Vermits de Duitse bezetter niet hield van experimenten hoefde Schmitz niets aan de traditionele regie en decors te wijzigen. Er werd echter vooral een beroep gedaan op Duitse protagonisten. Op 21 april 1941 en op 3 april 1942 zongen vier solisten van de Opera van Keulen: Wilhelm Witte (*Gurnemanz*), Matthias Steland (*Parsifal*), August Griebelt (*Klingsor*) en Marie Theres Henderichs (*Kundry*). Met dezelfde solisten en het orkest van de KVO dirigeerde Diels daarenboven *Parsifal* op 24 Mei 1941 in het *Théâtre Royal de la Monnaie* te Brussel. Op 23 april 1943 vertolkte Gotthelf Pistor, die van 1925 tot 1931 de grote Wagner-rollen in Bayreuth had gezongen, de titelrol. Maar op 7 en 10 april 1944 werd *Parsifal* in een nieuwe Nederlandse vertaling van André M. Pols gezongen door twee Belgische gastsolisten, Faniard (*Parsifal*) en Serverius (*Kundry*), en leden van het eigen gezelschap: Van Aert (*Amfortas*), Albert Le Roy (*Gurnemanz*) en Noël Parmentier (*Klingsor*).

Parsifal moest ook het sluitstuk worden van de ambitieuze Wagner-cyclus van 13 mei tot 15 juli 1944 waarop alle werken van de meester van Bayreuth in chronologische volgorde van *Rienzi* tot *Parsifal* – elf opera’s in totaal – geprogrammeerd stonden met Duitse solisten onder leiding van Diels, maar *Rijngoud*, *Siegfried*, *Godendeemstering* en *Parsifal* werden wegens de oorlogsomstandigheden afgelast.

Naoorlogse traditie en vernieuwing

Op 4 september 1944 verlostten Britse tanks Antwerpen van het Nazi-juk. Twee maanden later, op 4 november, opende de KVO met Verdi’s *Falstaff* opnieuw zijn deuren maar *Parsifal* stond tijdens het eerste seizoen na de bevrijding niet op het programma. Wanneer directeur August L. Baeyens in het volgende seizoen weer de traditie invoerde met ‘twee triomfantelijke *Parsifal* opvoeringen’ op Goede Vrijdag en Paasmaandag (19 en 22 april 1946) was het wel opnieuw in de regie van Schmitz maar in totaal nieuwe decors, ontworpen door Lode Ivo – ‘er is niets ‘historisch drama’ meer aan. *Parsifal* is thans gesitueerd in een niet meer te bepalen tijd, op een niet meer te bepalen plaats’, schreef Monet – waarbij ook

de panoramarol voor de *Verwandlungen* (zie hoger) was afgeschaft, wat de *Bayreuther Festspiele* reeds in 1934 hadden gedaan.⁴⁵

Ill.3: Tempelscène in de KVO in 1946 (Het Antwerpsch Tooneel, 27 april 1946)

De Antwerpenaar Daan Sternefeld dirigeerde een nieuwe bezetting met uitsluitend Vlaamse zangers.⁴⁶ Twee Antwerpse solisten maakten een opgemerkt debuut: Mina Bolotine (pseudoniem voor Wilhelmina Verhoeven) als *Kundry* en Marcel Vercammen als *Parsifal*. Bolotine (1904-1973) zou 12 jaar later de eerste (en enige) directrice van de KVO worden; Vercammen (1910-2000) zong *Parsifal* in de KVO niet minder dan 23 seizoenen aan de zijde van vertolksters van *Kundry* zoals Bolotine (in 1946 en 1947, van 1953 tot 1956, en van 1958 tot 1961), Alberta de Reuck (in 1948 en 1957) en Marie Louise-Hendrickx (zie later) en is zonder twijfel de grootste Belgische *Parsifal* na Van Dijck geweest.

In 1959, 1960 en 1961 gaf de KVO telkens drie opvoeringen (op Goede Vrijdag, Paasmaandag en de daaropvolgende Zondag). ‘Hoewel de inkleding van Wagners werken voorzeker grote aandacht verdient, schreef G. van Etsen in *Het Toneel/Het Antwerps Toneel* van 3 april 1959, liggen de hoofdelementen voor een prachtvoorstelling in de orkestrale verzorging en de kwaliteit van de solisten’. Alleszins zorgden twee dirigenten, Sternefeld (van 1946 tot 1948, in 1951, 1959 en 1961) en de Nederlander Johannes den Hertog (in 1949 en 1950, van 1952

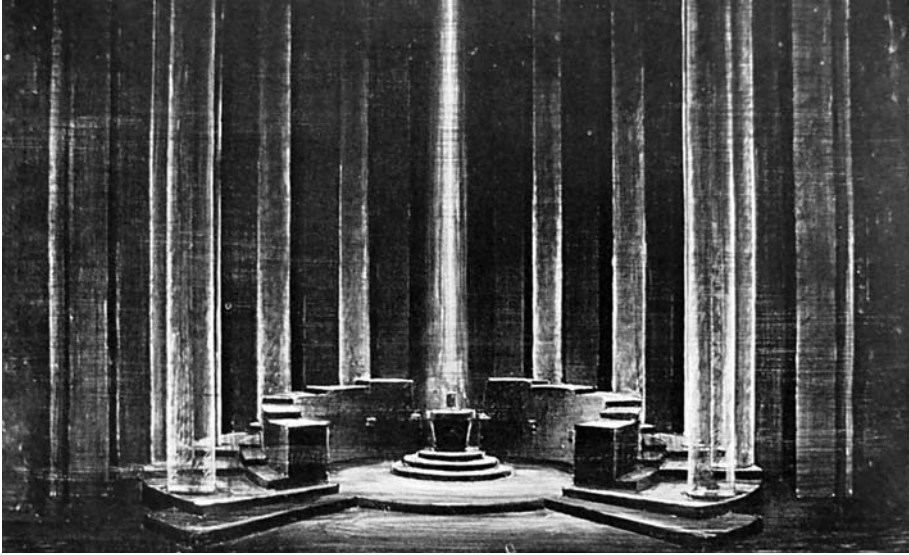
tot 1958) gedurende meer dan tien jaar voor een heilzame continuïteit, die slechts één jaar, in 1960, werd onderbroken door gastdirigent Jonathan Sternberg. En Schmitz bleef de regie voeren tot 1958.

In Bayreuth waren ondertussen, na een zesjarige onderbreking, de *Festspiele* in 1951 opnieuw gestart onder de directie van Wagners kleinzonen Wieland en Wolfgang. Deze *Festspiele* braken radicaal met vooroorlogse opvattingen want Wieland was ervan overtuigd dat verandering ontwijken niets anders was dan *die Tugend der Treue zum Laster der Erstarrung machen*. Met verandering (*Wechsel*) bedoelde hij een nieuwe opvoeringsstijl – en alleen dat – want in zijn eigenlijke kern liet Wagners werk, volgens hem, geen verandering toe.⁴⁷ Wieland verving in het zogenaamde ‘Neu-Bayreuth’ de vroegere romantisch-realistische ensceneringen door meer abstracte, sobere decors die tot leven werden gebracht met een ‘lichtorgel’. Na aanvankelijke protesten van conservatieve Wagnerianen, kregen Wielands ensceneringen vrij vlug navolging in vele West-Europese operahuizen, waaronder ook de KVO.

KVO-directrice Bolotine – ze had in 1954 en 1955 de *3.Norn* in *Götterdämmerung* te Bayreuth gezongen – beseftte dat Wielands *Parsifal*-enscenering een nieuw paradigma was geworden en deed in 1959 voor drie *Parsifal*-voorstellingen een beroep op de Duitse gastregisseur Dr. Walter Eichner (1927-2013), medewerker aan de *Bayreuther Festspiele* sinds 1952. Eichner lichtte zijn regieopvattingen als volgt toe: ‘met zo weinig mogelijk toneelmiddelen de grootst mogelijke indruk verwekken d.w.z. uiterlijk beperkend handelen ten gunste van de verstandelijke en de dramatische intensiteit’.⁴⁸ En zijn aanpak – ‘die ten onzent nog geldt als experimenteel werk’ – bewees dat met lichteffecten prachtige resultaten te bereiken zijn.⁴⁹ Alhoewel sommigen deze ‘statische bewegingsregie’ bekritiseerden, bleef de KVO-directie Eichners enscenering gedurende zestien jaar, van 1959 tot 1975, telkens met lichte aanpassingen koesteren.⁵⁰

In 1961, het jaar waarin Bolotine haar laatste *Kundry* zong en Jef Vermeersch zijn eerste *Klingsor*, benoemde het Antwerps stadsbestuur Renaat Verbruggen (1909-1981) tot directeur van de KVO. De nieuwe directeur huldigde de opvatting dat ‘Parsifal slechts op een verantwoorde wijze op Goede Vrijdag tot zijn recht kan komen’ zodat de opvoering op Paasmaandag wegviel.⁵¹ In Verbruggens eerste seizoen als directeur dirigeerde Frits Celis – evenals Verbruggen een geboren Antwerpenaar – zijn eerste *Parsifal* op Goede Vrijdag 20 april 1962.⁵²

Uiteraard moest de 33-jarige Celis nog rijpen als *Parsifal*-dirigent en hij kreeg de volgende jaren hiervoor ruimschoots de gelegenheid. Celis dirigeerde *Parsifal* van 1962 tot 1967, in 1971, van 1975 tot 1979, in 1981 – een lange reeks die slechts door gastdirigenten in 1968 (Fritz Janota), in 1969 (Siegfried Köhler), in

Ill. 4: Tempelscene in de KVO in 1959 (Letterenhuis Antwerpen)

1970 (Bernhard Conz), in 1972 en 1974 (Sternefeld), in 1973 (Luigi Martelli) en in 1980 door dirigent Frans Cuypers werd doorbroken – en ook nog van 1984 tot 1987 (zie later). Toen Celis in 1963 zijn tweede *Parsifal* dirigeerde schreef L. Ceunen: ‘De fouten waaraan hij zich bezondigt zijn deze van zeer vele operadirigenten in het wagneriaanse oeuvre nl. neiging tot het opdrijven van het klankvolume ook daar waar een zorgvuldig afgewogen begeleiding gevraagd wordt. Maar...wij kennen niemand onder zijn voorgangers die het, juist op dat plan, beter deed dan hij’.⁵³

Diels, de vroegere hoofd-dirigent van de KVO, die na de oorlog wegens collaboratie was veroordeeld doch in 1956 in ere was hersteld en sindsdien de heimelijke hoop koesterde nog in de KVO als gast te kunnen dirigeren – waarop het Antwerps stadsbestuur niet wou ingaan – publiceerde echter in *De Standaard* een bedenkelijke, vernietigende kritiek over de orkestrale uitvoering.⁵⁴ In 1964 verscheen er geen *Parsifal*-recensie in *De Standaard* en in 1965 schreef Joe de Troetel, die Diels verving, dat ‘Parsifal zonder twijfel het beste is van wat hier tijdens het seizoen werd gebracht [...] De grote verrassing kwam van het orkest [...] Celis slaagde erin om (het E.B.) goed te gebruiken en om te zetten in genietbare Wagner-muziek’.⁵⁵

In deze periode heerste er niet alleen continuïteit in regie (Eichner) en orkestrale leiding (Celis) maar ook in de rolverdeling binnen het eigen gezelschap.

schap, een continuïteit die kenmerkend was voor het repertoiresysteem dat de KVO huldigde. *Kundry* werd bijvoorbeeld van 1962 tot 1964 en 1967 tot 1968 gezongen door Marijke van der Lugt, van 1969 tot 1977 door Marie-Louise Hendrickx en van 1978 tot 1982 door Mireille Capelle; *Parsifal* van 1946 tot 1969 door Vercammen, *Gurnemanz* in 1965 en 1966 door Jef Vermeersch, van 1967 tot 1972 door Louis Hendrickx en in de volgende jaren afwisselend door Hendrickx of Herman Bekaert; en *Amfortas* van 1959 tot 1961 en 1963 tot 1969 door Robert van Hemel, van 1970 tot 1974 door Walter Meesen en van 1977 tot 1981 door Frans van Eetvelt.

Sinds 1970 speelde *Parsifal* in nieuwe decors van de Hamburgse scenograaf Rolf Christiansen en bracht Eichner meer actie in zijn statische regie. De aflossing van de ondertussen 60-jarige Vercammen zorgde toen voor problemen maar uiteindelijk nam Sylvain Deruwe de uitdaging aan. Deruwe had geen 'heldentenor'-stem, maakte in 1970 door zijn spel en uitspraak veel goed maar zou de verwachtingen als ideale *Parsifal*-vertolker in de volgende jaren toch niet inlossen. In 1974 zong Jan Verbeeck de titelrol en volgde Deruwe de pensioengerechtigde Verbruggen als KVO-directeur op. Toch zong Deruwe *Parsifal* nog in 1975, 1976 en 1977. Van 1978 tot 1981 voerde hij de regie terwijl de Nederlander Henk de Vries de titelrol overnam.

Van 1969 tot 1981 speelde men het *Bühnenweihfestspiel* telkens op Goede Vrijdag en op Paaszaterdag maar op 2, 4 en 10 mei 1975 gaf het gezelschap van de KVO onder leiding van Celis ook nog drie voorstellingen in het *Théâtre Royal* te Luik.

Soms kwamen onaangename verrassingen de uitvoeringen verstoren, zoals een staking in 1968 toen orkest- en koorleden reeds vijf jaar wachtten op weddeaanpassing en het publiek met een pamflet verwittigden dat ze tijdens de voorstelling iets zouden doen: wanneer de Graalceremonie in de tempel moest beginnen kwamen de Graalridderkoren inderdaad zonder te zingen op en verdwenen terug achter de schermen terwijl ook het orkest stilviel; gedurende enkele ogenblikken bleef de scene leeg en ging het licht in de zaal aan; daarna dempte het licht weer en hervatte men de tempelscène zoals het hoort.⁵⁶ In 1972 had Louis Hendrickx een keelontsteking en moest men zijn toevlucht nemen tot een noodoplossing: Hendrickx speelde en 'lipte' *Gurnemanz* op het toneel terwijl Herman Bekaert de partij in de orkestbak zong.⁵⁷ In 1975 veroorzaakten herstellingswerken aan het KVO-dak een 'onverkwikkelijke koude wind die zijn uiterste best deed om de geestdrift van de Wagnerianen af te koelen' en verstoorden Miragevliegtuigen de Graalceremonie.⁵⁸

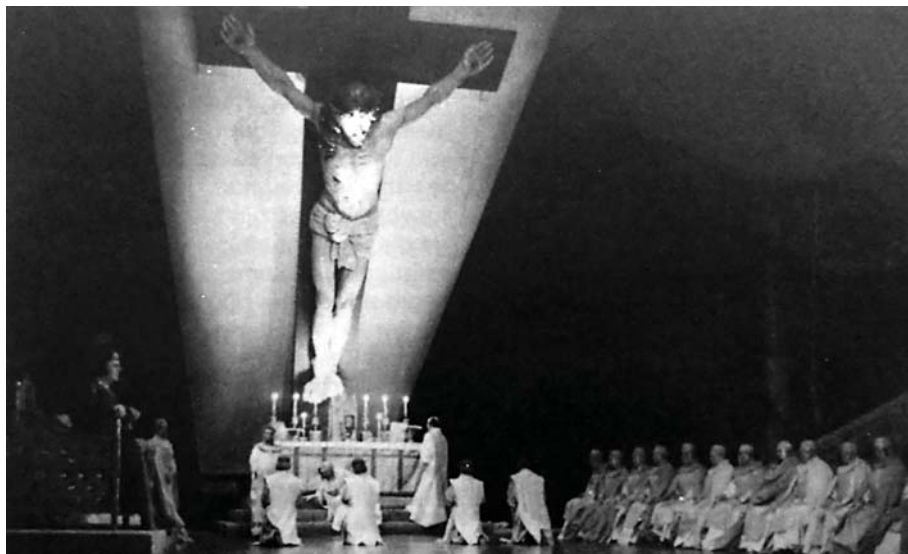
En wanneer in 1980 een recensent vaststelde dat *Parsifal* wel ‘flink de jongere generatie, vooral van boven onze noordergrens aantrekt’, ergerde hij zich omdat ‘zeker in geen enkel land, aan de andere kant van het IJzeren Gordijn, de jeugd het zou wagen in een zo zielige lompenkledij naar de opera te gaan, voorzien van knapzak, thermosfles en al wat daarbij hoort.’⁵⁹

De Opera voor Vlaanderen

Na de fusie in 1981 van de opera’s van Antwerpen en Gent tot de Opera voor Vlaanderen (OvV) bleef de nieuwe directeur, Alfons Van Impe, vasthouden aan de *Parsifal*-traditie in Antwerpen omdat hij de technische infrastructuur van de Gentse opera te beperkt vond. In 1982 werd *Parsifal* – onder leiding van Silveer Van den Broeck, die evenals Celis tot muzikdirecteur was benoemd – viermaal in Antwerpen opgevoerd door het orkest van de OvV-Antwerpen, het koor van de OvV-Antwerpen-Gent en het Koninklijk Ballet van Vlaanderen.⁶⁰ Jos Serlupens voerde regie in decors van Christiansen, Aimé de Lignière regelde de ‘Bloemenmeisjes’-choreografie. De voorstellingen werden in het Duits gezongen: op de première vertolkten Werner Götz en Victor von Halem – twee Duitsers die, volgens *Gazet van Antwerpen*, ‘een heel stuk boven het recent Antwerpse Parsifal-niveau stonden’ – respectievelijk *Parsifal* en *Gurnemanz*.⁶¹

Was *Parsifal* in 1982 ter gelegenheid van de honderdste verjaring van de creatie in Bayreuth nog in een sobere regie met diaprojecties opgevoerd, dan had de OvV in 1983, naar aanleiding van de honderdste verjaardag van Wagners overlijden, beslist om vier vertoningen van *Parsifal* toe te vertrouwen aan de jonge Britse regisseur John Dew, in decors van Gottfried Pilz en kostuums van Renate Schmitzer.⁶² Met Horst Hoffmann, Ute Trekel-Burkhardt en Gerolf Scheder waren ook nu de hoofdrolspelers overwegend Duitsers; Van Eetvelt zong opnieuw *Amfortas* en Jean Segani voor het eerst *Klingsor*. Volgens Dew zocht Wagner in zijn ganse oeuvre ‘de sleutel tot de “Verlossing” [...] in Parsifal geeft hij zijn ultieme oplossing: een vergeestelijkt (op het Boeddhisme geïnspireerd?) Christendom. Het individu is genezen door initiatie van zijn Freudiaanse moeder- en vrouwcomplex, en de gemeenschap is gered door een “reine dwaas” die de ware liefdesboodschap begreep en beleefde.’ Is de triomferende gemeenschap een utopisch toekomstbeeld van de wereldgemeenschap in de énéntwintigste eeuw, vroeg Dew zich af.⁶³ In tegenstelling met de abstraherende visie, die jarenlang in de KVO de norm was geweest, had Dew zijn encensering zeer concreet in de sfeer van het Christendom gesitueerd. Reeds tijdens de prelude zag men het Laatste Avondmaal, Golgatha en de speer Christus’ zijde doorboren; en de

Graalceremonie, gedomineerd door een reusachtige Christus aan het kruis, had al de kenmerken van een pre-conciliaire mis.⁶⁴

Ill. 5: Tempelscene in de Opera voor Vlaanderen in 1982 (De Scene, april 1983)

Dews aanvechtbare encenering werd hernomen in 1984 (met Manfred Jung, de bekende *Siegfried* van de jubileum-productie van de *Ring* te Bayreuth in 1976, in de titelrol), in 1985 (met Hoffmann als *Parsifal* en Gudrun Volkert als *Kundry*), in 1986 (met Norberth Orth als *Parsifal* en de beroemde Bayreuth-veteraan Karl Ridderbusch als *Gurnemanz*), en in 1987 (met Hoffmann, Ridderbusch en Capelle als *Kundry*).⁶⁵ Al deze uitvoeringen stonden onder leiding van muziekdirecteur Celis, die het *Bühnenweihfestpiel* in Antwerpen het vaakst heeft gedirigeerd (37 uitvoeringen in 17 seizoenen!). In *Gazet van Antwerpen* schreef Albert De Sutter (hieraan toevoegend dat hij reeds meer dan 30 of 35 keer *Parsifal* in Antwerpen had meegemaakt) dat ‘het werk muzikaal, onder Celis’ leiding, dit keer één van zijn beste interpretaties heeft meegekregen. Celis legt meer wijding in de muziek; en in *Le Matin* bestempelde Olivier (pseudoniem van Lucien Theuns) deze opvoering als *une des plus belles réalisations [...] qu’on a pu voir sur notre scène lyrique et qui sans aucun doute égale bien des productions des grandes scènes allemandes*.⁶⁶

In 1988 stond Van den Broeck terug aan de dirigeerlessenaar voor drie voorstellingen met Andras Monar in de titelrol en Capelle als *Kundry* terwijl Eichner,

na 8 jaar onderbreking, opnieuw voor de encenering tekende.⁶⁷ Maar toen hadden grote financiële problemen het lot van de OvV reeds bezegeld.

Hiaten in de Antwerpse traditie

Wanneer de Opera voor Vlaanderen in 1988 werd ontbonden was het zogenaamde regietheater in Duitsland ingeburgerd als uiterste consequentie van de vernieuwingen die Wieland Wagner in 1951 in Bayreuth had ingevoerd. Terwijl Wieland in 1951 nog meende: *Der Zuschauer wird auch bei der glücklichsten Lösung des Szenischen immer und unweigerlich hinter den Zuhörer zurücktreten*, kwamen opera-intendanten tot het inzicht dat de meeste mensen meer visueel dan auditief ingesteld zijn, zeker in een tijd van alomtegenwoordigheid van audiovisuele media.⁶⁸ Operaregisseurs begonnen het libretto en de regieaanwijzingen in de partituren vrij te interpreteren, te actualiseren en zelfs te negeren. Maar met zijn *Parsifal*-enceneringen van 1975 tot 1981 en van 1989 tot 2001 volgde Wolfgang Wagner op de *Bayreuther Festspiele* toch braafjes de voetsporen van zijn in 1966 overleden broer. En in de Verenigde Staten, vooral in de *Metropolitan Opera* van New York, bleef men aan Richard Wagners regievoorschriften en realistische decors rigoureus vasthouden tot in het begin van de eenentwintigste eeuw.

Gerard Mortier, in 1988 aangesteld om de nieuwe Vlaamse Operastichting (VLOS) op de been te brengen, besloot *Parsifal* van het speelplan af te voeren vermits hij het niet haalbaar vond 'om seizoen na seizoen een artistiek verantwoorde of spraakmakende encenering te realizeren'.⁶⁹ Alhoewel het zogenaamde stagione-systeem nu van kracht was, waardoor men niet meer met een eigen zanggezelschap werkte en niet meer, zoals vroeger, week-in week-uit speelde, nam Marc Clémeur, intendant van de Vlaamse Opera, in 1991 opnieuw de draad op van de Antwerpse *Parsifal*-opvoeringen. De traditie van de Goede Vrijdag-premières werd echter doorbroken want *Parsifal* kreeg in 1991 zijn première op 20 maart, gevolgd door opvoeringen op 20, 21, 29 maart (Goede Vrijdag) en 1 april (Paasmaandag). De Vlaamse Opera was nu een internationale aangelegenheid geworden en *Parsifal* een coproductie met het *Royal Opera House Covent Garden*, Londen, in een regie van Bill Bryden, decors van Hayden Griffin en onder leiding van de Zwitserse eerste gastdirigent Silvio Varviso, die zijn sporen als Wagner-dirigent op de *Bayreuther Festspiele* had verdiend. Alle solisten, Thomas Sunnegårdh (*Parsifal*), Ruthild Engert (*Kundry*), Manfred Schenk (*Gurnemanz*), Knut Skram (*Amfortas*), Aldo Tiziani (*Klingsor*) waren buitenlanders, evenals koorleider Peter Burian en een derde van de orkestleden.

De heroprakeling van de traditie oogstte enthousiaste dagbladrecensies: *Une tradition reprise avec faste* blokletterde *Le Matin*.⁷⁰ Op muzikaal gebied hadden de uitvoeringen inderdaad een ongekend niveau. Varviso opteerde voor vluggere tempi dan zijn voorgangers en ontlokte aan het orkest een fluwelen, warme klank; de koren (het koor van Vlaamse Opera, versterkt door leden van het koor van de Brusselse Muntchouwborg en het koor Concordia van Roosendaal) waren imposant in de Graalscènes; de opstelling van een klein koor helemaal boven in de zaal gaf een prachtig etherisch effect aan het gezang dat Wagner voor knapen in de hoogste regionen van de Graalkoepel had bedoeld; en alle solisten imponeerden door hun allure, inlevingsvermogen en stemkarakteristieken.⁷¹

Met deze productie deed het regietheater ook zijn intrede in de Vlaamse Opera. In de regie van Bill Bryden was *Parsifal* een mysteriespel dat opgevoerd wordt door amateurs tijdens het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog in de ruïnes van de kathedraal van Coventry. Voor Erna Metdepenninghen, operarecensente van *De Standaard*, was dit een verdedigbaar uitgangspunt maar ‘je blijft vier uur lang op hetzelfde decor kijken zonder onderscheid voor tempel, woud of tovertuin’ en ‘het geheel komt op het toneel soms stuntelig en vrij armoedig over’.⁷²

In april 1992 hernam de Vlaamse Opera deze productie driemaal maar Brydens regie was toen herwerkt door Joris Bultynck en de decors herschikt door Sven Use.⁷³ Iedereen raakte in de ban van de Deense tenor Poul Elming die de titelrol ook enkele maanden nadien op de *Bayreuther Festspiele* zou zingen: hij had inderdaad de ideale figuur en stem voor *Parsifal*. Olivier van *Le Matin* merkte echter enkele storende momenten in de enscenering op zoals *Klingsor qui de son perchoir tend littéralement la lance sacrée à Parsifal! Ou encore ces chevaliers qui dans l'acte ultime, armés de lances, en viennent presque aux prises! ou après avoir été miraculé par Parsifal et sa lance, Amfortas s'effondre au sol étreignant Kundry. Allez comprendre ces conceptions du régisseur à l'encontre du livret-même*.⁷⁴ In *De Standaard* vond Metdepenninghen de originele versie consequenter dan de herwerkte want ‘Tijdens het voorspel zie je een groep mensen in donkere kledij uit de jaren veertig op het toneel. Ze zijn verzameld in een ruïne en staren er naar helder opflakkerend vuur. Als het eerste bedrijf begint zijn ze verdwenen en staat Gurnemanz in middeleeuwse dracht met schild en speer (!) in de ruïne’.⁷⁵ In *De Morgen* vond Stephan Moens het maar ‘kitsch onder een gotisch gewelf’ en ‘de Val-Saint-Lambert-graal die als een duiveltje uit een doosje verschijnt of de tussen zijn gouden paaltjes en kettinkjes rommelende *Klingsor*, ronduit lachwekkend’ zodat hij zich afvroeg of het niet beter zou zijn de Antwerpse verzuchtingen met een concertante uitvoering te bevredigen.⁷⁶

In 1993 was het inderdaad zover want Clémeur had regisseuse Angela Brandt na enkele repetities wandelen gestuurd. Varviso dirigeerde dus in de Vlaamse Opera drie maal een concertante uitvoering van *Parsifal* met een nieuwe bezetting: de Amerikaan John Keyes (*Parsifal*), de Duitser Peter Meven (*Gurnemanz*) en de Fin Jorna Hynninen (*Amfortas*).⁷⁷ Er bleven vele plaatsen leeg in de zaal maar ‘De afwezigen hadden ongelijk’ blokletterde *De Morgen*.⁷⁸

Na deze perikelen zou het drie jaar duren vooraleer *Parsifal* opnieuw door de Vlaamse Opera werd opgevoerd. In 1996 stond het *Bühnenweihfestspiel* niet alleen vijfmaal geprogrammeerd in de Vlaamse Opera Antwerpen maar ook driemaal in de Vlaamse Opera Gent.⁷⁹ Muziekdirecteur Stefan Soltesz dirigeerde, Fred Berndt tekende voor regie, decor en lichtontwerpen, Dorothée Uhrmacher ontwierp de kostuums. Christopher Ventris (*Parsifal*) en de *Bayreuther Festspiele*-veteraan Donald McIntyre (*Gurnemanz*) maakten hun Antwerps debuut.⁸⁰ Engert, Hynninen en Tiziani waren opnieuw van de partij.

In een interview met regisseur Berndt opperde musicoloog Francis Maes dat Wagner in zijn laatste levensjaren de verlossing van de wereld zag ‘in strikt racistische termen. De gedegenereerde mensheid kon alleen worden gered door het zuivere bloed [...] de elitaire gemeenschap van de graalridders als symbool voor een uitverkoren ras [...] de motieven van de graal en de speer als symbolen voor het zuivere bloed’. Maar Berndt antwoordde gevat: ‘Wanneer de creatie van een kunstwerk is afgesloten, heeft het werk zijn autonomie en moet het op zichzelf worden beoordeeld. Ik had ook mijn reserves tegen Wagner, maar ik ben niet de persoon om te zeggen wat verwerpelijk is. Wagner was ook een produkt van zijn tijd, onderhevig aan de stromingen van toen. Hij evolueerde van een Dresdner revolutionnair naar een monarchist. Ik sta daar wel kritisch tegenover, maar vind het niet bepalend voor een interpretatie.’⁸¹

Het werd ten slotte een controversiële productie die diverse krantenkoppen uitlokte, gaande van ‘Vlaamse opera brengt naïef sprookje’ tot ‘Perverse en toch slaapverwekkende symboliek’.⁸² In het eerste bedrijf was een rond toneel afgebakend door blauwe doeken en diende een reusachtig groen blad eerst als bodem van het woud en later als dak van de graaltempel. In het tweede bedrijf was Klingsors tovertuin een woestijn waarin de ‘Bloemenmeisjes’ uit hollen als bloeiende cactussen opdoken op het groep van *Klingsor* die als een roofvogel op een spiegelzuil zit. ‘Meer dan eens heb je de indruk dat je naar plaatjes van een niet bijster origineel sprookje zit te kijken’ schreef Metdepenninghen.⁸³ Maar Moens ergerde zich aan een jongetje dat moest opdraven om allerlei symbolische gebaren op de nerven van het groene blad uit te voeren ‘die wellicht de eucharistische brood-en-wijnsymboliek moeten vervangen zodat nog een perversiteit toege-

voegd wordt aan de vele die dit stuk al rijk is' en aan *Amfortas* die de pose van de gekruisigde Christus aannam waardoor 'de trivialiteit blasfemisch wordt'.⁸⁴

Drie jaar later, in 1999, werd Berndts encensering opnieuw driemaal hernomen in Gent en vijfmaal in Antwerpen.⁸⁵ Ventris en Hynninnen schitterden opnieuw als *Parsifal* en *Amfortas* en Hans Tschammer zong een overtuigende *Gurnemanz*, maar Oskar Hillebrandt (*Klingsor*) en Marilyn Schmiege (*Kundry*) stelden teleur.⁸⁶ En de wel afgewogen orkestrale uitvoering van de toen 75-jarige dirigent Varviso overklaste deze van Soltesz, wiens aanpak in 1996 expressiviteit en subtiliteit miste.

Daarna duurde het 14 jaar vooraleer intendant Aviël Cahn, in 2009 benoemd als opvolger van Clémour, *Parsifal* opnieuw opnam in het speelplan van de Vlaamse Opera, ditmaal in coproductie met *Grand Théâtre de Luxembourg*. Ondertussen waren de excessen van het regietheater, waartegen wereldberoemde dirigenten zoals Riccardo Muti en Nikolaus Harnoncourt zich afzetten, nog toegenomen, ook en niet het minst in twee fel gecontesteerde nieuwe *Parsifal*-encenseringen op de *Bayreuther Festspiele*. De desacralisatie van *Parsifal* was in het *Festspielhaus* een constante geworden.⁸⁷

In maart/april 2013 dirigeerde de Israëliëse gastdirigent Eliahu Inbal de première en drie hernemingen in Antwerpen en de première in Gent, zijn zoon Daniel de vijfde herneming in Antwerpen en drie in Gent, met een internationale bezetting – Zoran Todorovich (*Parsifal*), Susan Maclean (*Kundry*), Georg Zeppenfeld (*Gurnemanz*), Werner Van Mechelen (*Amfortas*) en Robert Bork (*Klingsor*) – die zichtbaar intens de regieaanwijzingen van gastregisseuse Tatjana Gürbaca vertolkte in een abstract eenheidsdecor van Henrik Ahr en kostuums van Barbara Drosihn.⁸⁸ Gelukkig verklaarde Inbal – die 'zelfs interpretaties [kende] waarin de graalridders het huidige Al Qaeda zijn en Klingsor Bin Laden is, of Obama als vertegenwoordiger van de verdorven westelijke cultuur' – dat 'het wezenlijke [in *Parsifal*] de ongelooflijke rijkdom van de muziek is'.⁸⁹

Gürbaca hield er immers eigenzinnige opvattingen op na. Voor haar is *Parsifal* 'totaal onwetend en allesbehalve een held' die 'in een complete, innerlijke crisis' geraakt 'omdat hij geen antwoorden vindt op de vele vragen. Hoe kan hij dan ooit leiding geven als hij geen oplossingen heeft voor hemzelf?'⁹⁰ Het is Gürbaca's goed recht zich dit af te vragen maar dan negeert ze Wagners libretto en muziek die *Parsifal* in het derde bedrijf een verlossersrol toekennen. Het slot van dit libretto is niet wanhopig, niet relativerend en niet cynisch en de slotmaten van de muziek zijn een rustig, welluidend, volmaakt As groot akkoord, omrankt door etherische harparpeggio's. Gürbaca's regieconcept leidde daarentegen tot 'een wrang slot en een sombere boodschap' zoals Geert Van Der Speeten in *De*

Standaard schrijft.⁹¹ In de slotscène – zonder eigenlijke Graalceremonie! – werd een beate *Parsifal* inderdaad als een mummie in een nepplatenharnas aan de linnen achterwand van het toneel geïmmobiliseerd en pleegde *Amfortas* met de ‘Heilige Speer’ zelfmoord in plaats van door *Parsifal* met deze speer te zijn genezen. Men hoeft geen rabiante Wagneriaan te zijn om te besluiten dat Gürbaca’s interpretatie niet klopt. In 2013 zette de Vlaamse Opera Wagners *Parsifal* op zijn kop en bleef er van een *Karfreitagszauber* niets meer over. Toch werd deze *Parsifal* door *Opernwelt, Das Jahrbuch 2013* uitgeroepen tot beste productie van het seizoen!

Besluit

Sinds het aflopen op 1 januari 1914 van de *Schutzfrist* voor scenische opvoeringen buiten Bayreuth, waar Wagners *Bühnenweihfestspiel Parsifal* in 1882 werd gecreëerd, is het werk overal ter wereld niet alleen in de grote maar ook in provinciale operahuizen gespeeld. In Antwerpen werd *Parsifal* sinds 1914 in de loop van 69 seizoenen 178 maal opgevoerd in de Vlaamse Opera, nadien Koninklijke Vlaamse Opera (KVO), vervolgens Opera voor Vlaanderen en ten slotte opnieuw Vlaamse Opera. Bovendien gaf het gezelschap van de KVO nog één opvoering in Brussel in 1941 en drie in Luik in 1975. Tijdens het interbellum kregen door GAKVO gepatroneerde *Parsifal*-voorstellingen met beroemde Duitse dirigenten en solisten een internationale allure. Van 1946 tot 1981 werden de opvoeringen in de KVO gedomineerd door Antwerpse dirigenten en solisten.

De jaarlijkse Goede Vrijdagopvoeringen in Antwerpen – van 1926 tot 1988, uitgenomen in 1945 – waren uniek in de opvoerings-en receptiegeschiedenis van *Parsifal* maar deze Antwerpse traditie werd door Gerard Mortier in 1989 afgeschaft. Wagner situeert het derde bedrijf van *Parsifal* op Goede Vrijdag – *Gurnemannz* heeft het expliciet over *Karfreitagszauber* wanneer *Parsifal* zich verwondert over de bloeiende weide onder de ontluikende lentezon – alhoewel het werk op de *Bayreuther Festspiele* steeds, maar niet jaarlijks, in de maanden Juli en Augustus wordt gespeeld. Door de opvoeringen op Goede Vrijdag, gevolgd door de eveneens jaarlijkse uitvoeringen van Bachs *Mattheus-Passion* op Paaszaterdag door de Chorale Caecilia onder leiding van Lodewijk de Vocht, associeerden vele Antwerpenaren het syncretisme van *Parsifal* vooral met de christelijke heilsboodschap van de Verlossing.

Tot 1944 huldigde de KVO een authentieke opvoeringsstijl in kopieën van de originele Bayreuthse decors van 1882, die in Bayreuth reeds in 1934 waren afge-

voerd. Vanaf 1959 volgde de KVO de tendens van geabstraheerde decors en statische regie die sedert 1951 in ‘Neu-Bayreuth’ de norm hadden uitgemaakt. Op het einde van de twintigste eeuw noopte de mondialisering van het operabedrijf de Vlaamse Opera tot een radicale keuze tussen traditie en vernieuwing: sinds 1991 wordt aangeknoopt met het in West-Europa vigerende regietheater dat Wagners oeuvre poogt te actualiseren en te herinterpreteren. Voor *Parsifal* resulteert dit in een toenemende desacralisatie van de symboliek. Het complexe, enigmatische *Bühnenweihfestspiel* waarin Wagner literaire, filosofische, religieuze, psychologische en sociologische aspecten verweefde omdat hij van mening was dat een kunstenaar de wereld kan en moet veranderen, biedt (post)moderne regisseurs immers gelegenheid hun eigen *fantasmes* te projecteren, maar deze *fantasmes* hebben meestal nog weinig te maken met Wagners *Parsifal*.

Noten

- ¹ *Der Opernführer, Wagner Parsifal*, U. Drüner, ed. (München 1991) 251; *Annalen van de Opera-Gezelschappen in Nederland 1886-1995*, P.H. Honig, ed. (Theater Instituut Nederland 1995) 243, 290, 357; R. Van Der Hoeven, ‘Calendrier des créations wagnériennes à la Monnaie (1870-1914)’, *La Monnaie wagnérienne*, M. Couvreur, dir. (Brussel, 1998) 375; *L’Avant Scène Opéra: Parsifal* (Paris 2003) 188-208.
- ² *Gazet van Antwerpen*, 1 april 1986, gesigneerd A.D.S. (Albert De Sutter).
- ³ In 1893 was de officiële benaming van het gezelschap nog steeds Nederlands Lyrisch Toneel, opgericht in 1890 om in de Nederlandse Schouwburg zogenaamde ‘lyrische drama’s’ – waarin de acteurs moesten spreken op het ritme van de begeleidende muziek – op te voeren, maar dit hybride genre, gepropageerd door Peter Benoit, had weinig succes zodat men in 1893 besloot een eigen operagezelschap op te richten dat het seizoen opende met Webers romantische opera *De Vrijshutter*. De Nederlandse Schouwburg, geopend in 1874, was het theater van het Vlaams toneelgezelschap. In 1960 werd het theater afgebroken om plaats te maken voor een torengedebouw met parking en kantoren.
- ⁴ A. Monet, *Een halve eeuw Nederlandsch Lyrisch Tooneel en Vlaamsche Opera te Antwerpen* (Antwerpen 1939); V. Ressler, *De Koninklijke Vlaamsche Opera te Antwerpen* (Antwerpen 1941); A.M. Pols, *Vijftig Jaar Vlaamsche Opera* (Antwerpen 1943); R. Verbruggen, *Koninklijke Vlaamse Opera, Gedenk-Klanken, 1893-1963* (Antwerpen 1965).
- ⁵ J. Van de Vijver vertaalde *De vliegende Hollander, Tannhäuser, Lohengrin*; E. Duward (pseudoniem van Ed. Keurvels) *De Meesterzangers van Neurenberg, De Walkure, Siegfried*; W. Taeymans *Het Rijngoud, Godenschemering*; Ed. Keurvels *Tristan en Isolde*; L. Van Riel *Parsifal*.
- ⁶ Toch programmeerde de Vlaamse Opera in het seizoen 1911-1912 *Hoffmans Vertellingen* (Offenbach) en *Othello* (Verdi), uiteraard in Nederlandse vertaling. Het *Théâtre Royal français*, dat zijn deuren opende aan de Comedieplaats in 1834, is nu het Toneelhuis, alhoewel het meestal Bourla-theater wordt genoemd naar de naam van de architect die het in de jaren 1832-34 bouwde. Wagners *Rienzi* werd hier op 27 maart 1873 gespeeld, *Lohengrin* op 21 maart 1889 en *Tannhäuser* op 2 december 1897 in Franse vertaling. Cf. E. Baeck, ‘Antwerpen en R. Wagners *Lohengrin*’, *Vlaanderen*, 44, nr. 1 (1995) 51-53; E. Baeck, ‘*Tannhäuser*-uitvoeringen te Antwerpen: feiten en vraagtekens’, *Musica Antiqua* 13/4 (1996) 182-187; H. Baeck-Schil-

- ders en E. Baeck, 'Het muziekleven', *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties*, Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis (Antwerpen 2008) 317-335.
- ⁷ Ressler, *De Koninklijke Vlaamsche Opera*, 5 en 58.
- ⁸ Letterenhuis Antwerpen (verder LA), O 33745: Programmaboekje.
- ⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰ E. Baeck en H. Baeck-Schilders, 'De Antwerpse heldentenor Ernest Van Dijck: legende en waarheid', *Revue belge de Musicologie/Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, Vol. II (1995) 231-250.
- ¹¹ LA, O 33745, programmaboekje 17, 19, 21 maart 1914: 'ontworpen door den H. Romeo en geleverd door de HH. Hummelsheim en Romeo van Munchen' en andere '[toneel]benooidigheden van het huis Julius Heuberger van Bayreuth'.
- ¹² *Het Handelsblad*, 7/8 maart 1914. De decors werden later aan de opera van het Casino in Vichy verkocht. Cf. Monet, *Een halve eeuw*, 227.
- ¹³ Monet, *Een halve eeuw*, 226. (Van Dijck zong *Parsifal* onder leiding van Muck in Bayreuth in 1901, 1911 en 1912).
- ¹⁴ *Het Antwerpsch Tooneel*, 20 april 1946.
- ¹⁵ *Het Handelsblad*, 13 maart 1914.
- ¹⁶ *Idem*, 13, 14, 15, 18 maart 1914.
- ¹⁷ *Idem*, 16 maart 1914.
- ¹⁸ *Idem*, 17 maart 1914.
- ¹⁹ *Perceval le Gallois* is rond 1180 geschreven door Chrétien de Troyes maar Wagners belangrijkste bron is *Parzival* van Wolfram von Eschenbach, geschreven rond 1204.
- ²⁰ LA, O 33745.
- ²¹ Opvoeringen op 17, 19, 21, 24, 26, 28, 30 maart, 1 april, 3 april en 5 april 1914.
- ²² *Het Handelsblad*, 18, 25 maart 1914.
- ²³ *Le Matin*, 18 mars 1914: voorstellingen in Brussel 'die schitteren door hun grote homogeniteit, nauwkeurigheid, verfijning en afwerking [...] De uitvoering van de Vlaamse Opera is meer robuust, meer nadrukkelijk, kortom, meer Germaans [...] Zonder twijfel zijn onze decors beter dan deze van de *Monnaie*, die weinig originaliteit en weinig karakter hebben. Zo is de scène met de Bloemenmeisjes in de *Monnaie* een tuin zoals er zovele zijn, terwijl Wagner toch een overweldigende tropische vegetatie voorschrijft die bij ons wel is gerealiseerd. Ook de Graaltempel is in Brussel monochroom en heel simpel, in tegenstelling met de onze die werkelijk sprookjesachtig is met zijn groenmarmere zuilen en zijn mozaïekgewelven vol met gouden sterren.'
- ²⁴ Monet, *Een halve eeuw*, 226.
- ²⁵ *Het Tooneel*, 12, 19 oktober, 2, 9, 16 november 1918.
- ²⁶ Opvoeringen op 30 maart, 2, 4, 11, 17, 27, 29 april 1926.
- ²⁷ LA, O 33745: *Opéra Royal flamand. Grande Soirée de Gala au profit des victimes des inondations. Au programme Parsifal. Album vendu au profit des victimes des inondations (de Liège E.B.)*.
- ²⁸ *Le Matin*, 31 maart 1926; *Het Antwerpsch Tooneel*, 3 april 1926.
- ²⁹ *Het Antwerpsch Tooneel*, 10 april 1926.
- ³⁰ *Idem*, 20, 22 april 1946.
- ³¹ *Het Antwerpsch Tooneel*, 6 april 1929, 26 april 1930.
- ³² *Idem*, 11 april 1931. Onder de directies van Karel Bogaers (1948-1952) en Renaat Verbruggen (1961-1974) werden deze fanfares opnieuw enkele malen gespeeld maar of dit een goed idee was valt te betwijfelen: ze 'pasten zeker niet zo schoon bij de cacophonie van 't stadsverkeer, bij de trambellen en de autotoeters'. Cf. *Het Tooneel/Het Antwerpsch Tooneel*, 22 april 1949.
- ³³ *Idem*, 2 april 1932.

- ³⁴ *Idem*, 22 april 1933.
- ³⁵ *Idem*, 17 maart 1934.
- ³⁶ *Het Handelsblad*, 20 april 1935.
- ³⁷ *Le Matin*, 20 april 1935; *Het Handelsblad*, 20 april 1935.
- ³⁸ *Het Handelsblad*, 11 april 1936.
- ³⁹ *Le Matin*, 11 april 1936: voorstelling ‘waarmede onze Koninklijke Vlaamse Opera niet moet onderdoen voor de grootste operahuizen in de wereld’.
- ⁴⁰ *Het Antwerpsch Tooneel*, 3 april 1937.
- ⁴¹ In 1930 zong de Nederlander Jacques Urlus de rol van *Parsifal*, die hij in 1926 in het Nederlands had gezongen, in het Duits (Cf. *Het Antwerpsch Tooneel*, 26 april 1930); in 1932 zong Tilkin Servais de rol van *Amfortas* in het Frans (Cf. *Het Antwerpsch Tooneel*, 2 april 1932); in 1926 had men de Russische sopraan Tsjernenko de rol van *Kundry* woord voor woord in het Nederlands aangeleerd maar dat was geen onverdeeld succes zodat Tsjernenko in 1927 dan maar haar rol in het Russisch zong (Cf. *Het Antwerpsch Tooneel*, 8 mei 1927); *Het Antwerpsch Tooneel*, 10 april 1926; *idem*, 24 april 1927, 11 april 1931; *ibidem*; *Het Antwerpsch Tooneel*, 3, 10 april 1926, 6 april 1929, 11 april 1931; *idem*, 17 april 1926.
- ⁴² I. Geleng, ‘Hundert Jahre “Parsifal” in Bayreuth’, *Wagners Werk und Wirkung*, ed. L. Ellwanger (Bayreuth, 1983) 147: ‘waarop het oog van de meester had gerust’.
- ⁴³ E. Baeck, ‘The Wagner cult in the Koninklijke Vlaamse Opera during World War’, *Revue belge de musicologie/Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, Actes du Colloque *Musical Life in Belgium during the Second World War* (in druk).
- ⁴⁴ *Het Handelsblad*, 16 april 1938; *Het Antwerpsch Tooneel*, 30 maart 1940.
- ⁴⁵ *Het Handelsblad*, 27 april 1946; *Het Antwerpsch Tooneel*, 27 april 1946.
- ⁴⁶ Alleen De Quick en Van Aert, die respectievelijk in 1946 en 1947 *Amfortas* zongen, waren uit de vroegere bezetting overgebleven.
- ⁴⁷ W. Wagner, ‘Überlieferung und Neugestaltung’, *Das Bayreuther Festspielbuch 1951*: ‘van de deugd der trouw de zonde der verstarring maken’.
- ⁴⁸ LA, O 33745: Programmaboekje *Parsifal* 27 maart 1959. De drie voorstellingen gingen door op 27 (Goede Vrijdag), 30 maart en 5 april 1959.
- ⁴⁹ *Het Toneel/Het Antwerps Toneel*, 3 april 1959.
- ⁵⁰ *Idem*, 7 april 1961.
- ⁵¹ *Idem*, 19 april 1963.
- ⁵² *Het Toneel/Het Antwerps Toneel*, 27 april 1962.
- ⁵³ *Ibidem*.
- ⁵⁴ *De Standaard*, 15 april 1963; mondelinge mededeling van Celis aan auteur, 11 december 2013; over Diels’ activiteiten tijdens de Nazi-bezetting, zie Baeck, *The Wagner cult* (in druk). In 1964 en 1965 dirigeerde Diels *Parsifal* in de Koninklijke Muntschouwburg te Brussel.
- ⁵⁵ *Idem*, 20 april 1965.
- ⁵⁶ *Idem*, 16 april 1968.
- ⁵⁷ *Idem*, 4 april 1972.
- ⁵⁸ *Gazet van Antwerpen*, 1 april 1975.
- ⁵⁹ *Idem*, 8 april 1980.
- ⁶⁰ Voorstellingen op 9 (Goede Vrijdag), 10, 17 en 18 april 1982.
- ⁶¹ *Gazet van Antwerpen*, 13 april 1982. De overige protagonisten waren Capelle (*Kundry*), Van Eetvelt, Jan Stroobants en Bekaert. Op 17 en 18 april zong Nico Boer *Parsifal*, op 17 april de Deense bas Ulrik Cold *Gurnemann*, op 18 april Dirk Van Croonenborch *Klingsor*.
- ⁶² Op 1 (Goede Vrijdag), 2, 8 en 10 april 1983.
- ⁶³ *De Scene*, april 1983, 6.

- ⁶⁴ *Gazet van Antwerpen*, 5 april 1983.
- ⁶⁵ In 1984 op 20 (Goede Vrijdag), 21, 27, 29 april en 4, 6 mei; in 1985 op 5 (Goede Vrijdag), 6, 12, 14 april; in 1986 op 28 (Goede Vrijdag), 29 maart, 4, 6 april; in 1987 op 17 (Goede Vrijdag), 19, 25 april.
- ⁶⁶ *Gazet van Antwerpen*, 25 april 1984; *Le Matin*, 27 april 1984: ‘één van de mooiste voorstellingen [...] die men heeft gezien in onze lyrische schouwburg en die zonder enige twijfel op hetzelfde niveau staat als producties in grote Duitse theaters’.
- ⁶⁷ Voorstellingen op 1 (Goede Vrijdag), 3 en 9 april 1988. Vera Banievics zong *Kundry* op 3 april.
- ⁶⁸ Wagner, *Das Bayreuther Festspielbuch*: ‘Zelfs bij de beste scenische realisatie zal de toeschouwer zich altijd en zonder tegenspraak achter de toehoorder stellen.’
- ⁶⁹ *De Standaard*, 9 april 1993.
- ⁷⁰ *Le Matin*, 22 maart 1991: ‘Traditie met luister hernomen’.
- ⁷¹ In de tijd van de Opera voor Vlaanderen weerklonk dit koor ‘aus der Höhe’ op het einde van het eerste en derde bedrijf via luidsprekers.
- ⁷² *De Standaard*, 19 maart 1991.
- ⁷³ Voorstellingen op 17 (Goede Vrijdag), 23, 25 april 1992.
- ⁷⁴ *Le Matin*, 24 april 1992: ‘Een Klingsor die vanuit de hoogte de heilige lans aan Parsifal geeft! Ridder die in de laatste scene met wapens op de vuist gaan! of Amfortas, die na door Parsifal en de lans te zijn genezen, op de grond stort om Kundry te wurgen. Deze opvattingen van de regisseur zijn volledig in tegenspraak met het libretto.’
- ⁷⁵ *De Standaard*, 22 april 1992.
- ⁷⁶ *De Antwerpse Morgen*, 21 april 1992.
- ⁷⁷ Zoals in 1992 zongen Engert en Tiziani respectievelijk *Kundry* en *Klingsor*.
- ⁷⁸ *Idem*, 13 april 1993. De uitvoeringen hadden plaats op 9 (Goede Vrijdag), 15 en 18 april 1993.
- ⁷⁹ De voorstellingen werden in Antwerpen gegeven op 2, 5 (Goede Vrijdag), 7, 9, 12 april in Antwerpen, in Gent op 19, 21, 24 april 1996.
- ⁸⁰ Zoals in 1993 vertolkten Engert, Hynninen en Tiziani opnieuw *Kundry*, *Amfortas* en *Klingsor*.
- ⁸¹ *De Morgen*, 2 april 1996.
- ⁸² *De Standaard*, 4 april 1996; *De Morgen*, 4 april 1996.
- ⁸³ *De Standaard*, 4 april 1996.
- ⁸⁴ *De Morgen*, 4 april 1996.
- ⁸⁵ In Gent op 20, 23 en 26 maart; in Antwerpen op 2 (Goede Vrijdag), 5, 8, 11 en 14 april 1999.
- ⁸⁶ *De Standaard*, 22 maart 1999.
- ⁸⁷ Van 2004 tot 2007 in regie van Christoph Schlingensief; van 2008 tot 2012 in regie van Stefan Herheim.
- ⁸⁸ In Antwerpen op 26, 29 (Goede Vrijdag), 31 maart, 3 en 5 april; in Gent op 20, 23, 26, 28 april 2013.
- ⁸⁹ *Vlaamse Opera NU!*, n° 21, maart/april/mei 2013, 14-15.
- ⁹⁰ *Idem*, 11.
- ⁹¹ *De Standaard*, 28 maart 2013.

De Antwerpse publieke rentemarkt in de vroegmoderne tijd

Nicolas De Vijlder

Summary

From the middle ages onwards, cities were encapsulated in the financing of the nascent kingdoms. Through the emission of public debt, medieval and early modern towns managed (partly) to satisfy this royal need for cash. Although these practices are well studied within current historiography, the case of Antwerp remains somewhat neglected. This is remarkable, since the public debt of Antwerp amassed a massive size from the seventeenth century onwards. This contribution aims to highlight some fundamental elements of Antwerp's historical public debt, as well as to provide a basis for further research. First, a short overview of the historiographical debate is given. This is followed by an assessment of the city-council debt issuance policy. What were the causes and effects of the city's subsequent annuity sales during the early modern period? Our findings show that while financing the early modern Habsburg state accounted for just under half of the annuity sales, other economic motives played an important role as well.

Furthermore, we've highlighted the destructive dynamics between annuities and taxes. In order to cope with the city's ever-growing debt, taxes were raised, laying the foundation for popular unrest. Despite the city council's best intentions, debt levels became insurmountable by the first half of the eighteenth century. Inevitably a series of retroactive interest reductions followed, infuriating annuity owners.

In the final part of this article, we assess the social profile of those annuity buyers more closely. Whereas the political elite was, as a group, the biggest investor in Antwerp's public debt during the first half of the research period, evidence suggests that as the seventeenth century progressed, public annuities became increasingly owned by burghers linked to the administrative oligarchy. While the general trend of this evolution is clear, further research remains to be done, especially as to the political impact of the shift in the social makeup of Antwerp's annuitants.

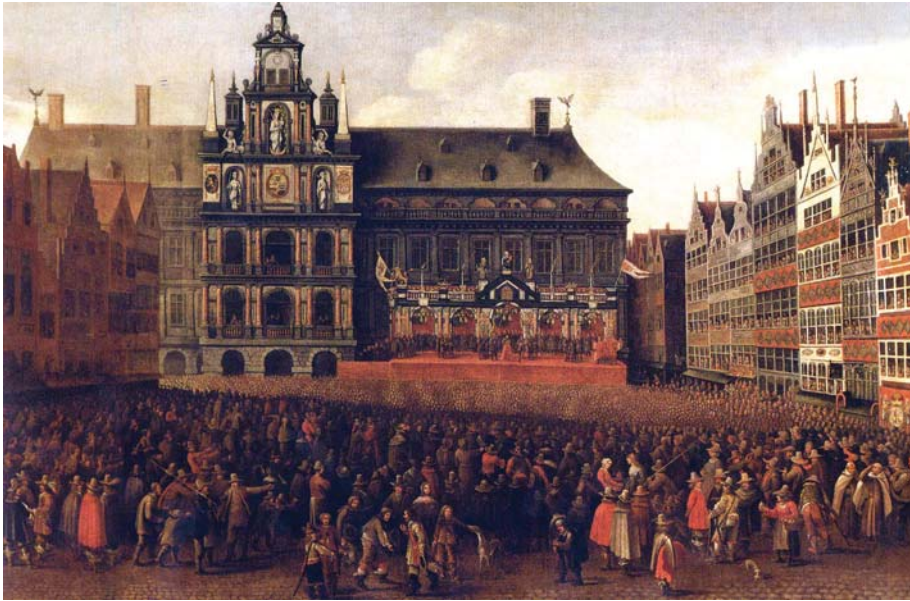

Inleiding

Na afloop van het twaalfjarige bestand werden de oorlogsinspanningen tussen de Spaanse en Staatse troepen in alle hevigheid hernomen. In eerste instantie slaagden de Spanjaarden erin enkele overwinningen te behalen, maar deze prille successen werden al snel gefnuikt wanneer in 1635 ook Frankrijk de oorlog verklaarde aan de Habsburgers. Het hernemen van het oorlogsgeweld legde in bijzonder sterke mate beslag op de reeds uitgeputte Spaanse staatsfinanciën. Ook de steden in de Spaanse Nederlanden werden geconfronteerd met stijgende uitgaven ten gevolge van de krijgsbewegingen. Niet alleen de gevoelige stijging van het aantal extraordinaire beden, maar ook de financiering van lokale milities en troepen ter bescherming van de stad hadden een stijging van de stedelijke uitgaven tot gevolg. Het ontbreken van financiële buffers en de vaak omslachtige onderhandelingsprocessen binnen de stedelijke bestuursorganen alvorens nieuwe accijnsverhogingen konden worden doorgevoerd, hadden als gevolg dat stadsbesturen gedurende de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd vaak renteverkopen gebruikten om aan de stedelijke financieringsbehoefte te voldoen. Hierop vormde het vroegmoderne Antwerpen geen uitzondering. Omstreeks het begin van de zeventiende eeuw had de Scheldestad een uitstaande schuld van ongeveer 4.745.166 gulden. Tachtig jaar later was dit aangedikt tot 6.920.379 gulden, goed voor een schuld per capita van ongeveer 1000 gram zilver.¹ Bij aanvang van het Oostenrijks bewind was de openstaande schuld van de Scheldestad met nog een miljoen gulden toegenomen. Wanneer de Jointe voor Besturen en Subsidiezaken omstreeks het einde van de achttiende eeuw de financiële positie van Antwerpen doorlichtte, bleek dat de Sinjorenstad aankeek tegen een schuldenberg van ongeveer negen miljoen gulden, ongeveer dertien maal de jaarlijkse inkomsten van de stad.²

Stedelijke renten als volwaardige inkomstenbron

Het financiële en fiscale beheer van steden gedurende de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd vertoonde sterke gelijkenissen doorheen West-Europa. Zo werd het merendeel van de stedelijke ontvangsten doorheen Europa gegenereerd uit accijnsheffingen en domineerde het beheersen van de stedelijke schuld in vele gevallen de uitgavenzijde.³ Daarenboven werden stedelijke besturen doorheen West-Europa geconfronteerd met gelijkaardige tekortkomingen welke inherent aan het stedelijke fiscale en financiële systeem waren. De typerende inkomstenbasis van de vroegmoderne stad was immers op die manier gestructureerd dat er

Ill. 1: *De vrede van Munster en de definitieve sluiting van de Schelde vormde een kantelmoment voor de geschiedenis van Antwerpen in de zeventiende eeuw. 1648. Bron: Onbekende schilder, De Grote markt te Antwerpen met de afkondiging van de vrede van Münster. Collectie KMSKA*

steeds voldoende inkomsten gegenereerd werden om de jaarlijks terugkomende uitgaven te bekostigen. Deze vallen uiteen in verschillende categorieën naargelang de soort inkomst, gaande van domaniale ontvangsten over boeten tot belastinginkomsten.⁴ Deze drie inkomstenstromen waren normaliter voldoende om de recurrente uitgaven van de stad te betalen.

De mate waarin steden via renteverkopen bijkomende financiële middelen nodig hadden hing af van verschillende elementen, gaande van exogene politieke en economische schokken over het staatsbestel tot de *modus operandi* tussen stad en staat. Aldus kon een breed palet aan oorzaken stedelijke schulduitgiftes tot gevolg hebben.

Wanneer de stad opteerde om stedelijke schuld uit te geven, gebeurde dit binnen de Zuidelijke Nederlanden tot ver in de achttiende eeuw in hoofdzaak door het verkopen van stedelijke renten. Renteverkopen werden gedurende de hoge middeleeuwen ontwikkeld ter omzeiling van het kerkelijk verbod op woeker.⁵ A priori lijkt er weinig verschil te zijn tussen een rente(ver)koop en een lening. Persoon A geeft geld aan persoon B, die hiervoor op gezette tijdstippen een vergoe-

Ill. 2: Fraude en het ontduiken van stedelijke belastingen had grote implicaties voor de stedelijke financiën en was dan ook een doorn in het oog van het Antwerpse stadsbestuur.
Bron: Hendrick Goltzius, *De onwetende notaris*. Plantin-Moretus-Prentenkabinet nr. PK.OP.13580

ding stort. Echter, bij een lening blijft de lener eigenaar van de hoofdsom en kan hij deze terugvorderen. Bij een renteverkoop verkocht de renteverkoper aan de rentenier voor een bepaalde koopsom een vaste toekomstige inkomstenstroom. Als gevolg hiervan kon de rentenier de hoofdsom niet terugvorderen. Net zoals het geval was bij private renteverkopen diende Antwerpen steeds aan te geven welke waarborg de toekomstige rentebetalingen zouden verzekeren.⁶ Anders dan bij private rentetransacties, waar renten dienden verzekerd te zijn met onroerende goederen, kon de stad ook roerende goederen zoals toekomstige belastingstromen als onderpand gebruiken. Daarnaast konden renteniers van stedelijke schuld in geval van wanbetaling goederen laten aanslaan van Antwerpse burgers. Als vanzelfsprekend gold dit zogenaamde arrestrecht enkel voor buiten-steedse renteniers.⁷ De rente was een bepaald percentage (uitgedrukt in penningen) van de koopsom. Zo werden eeuwigdurende renten (erfrenten) omstreeks het mid-

den van de zeventiende eeuw verkocht aan penning twintig, met andere woorden aan een bruto-rendement van vijf procent. Daarnaast verkocht de Scheldestad ook lijfrenten. De verplichtingen van de stad vervielen bij het overlijden van de begunstigde van de lijfrente. Aangezien deze rente een kortere termijn bestreek dan de erfrenten, betaalden deze een hogere rentevoet uit, dewelke in zeventiende-eeuws Antwerpen varieerde tussen de penning 10 (10 procent) en penning 11 (9 procent). Ook lijfrenten op verscheidene levens waren mogelijk, maar deze werden vanaf de zeventiende eeuw niet meer uitgegeven door het Antwerpse stadsbestuur. Hierbij bevond de rentevoet zich logischerwijze tussen erfrenten en lijfrenten op één leven. In het midden van de zestiende eeuw werden er in Antwerpen meermaals renten verkocht op twee levens, maar vanaf de vroege zeventiende eeuw werd de Antwerpse schuld geconsolideerd in erfrenten enerzijds en lijfrenten op een leven anderzijds.

Het wijdverspreid gebruik van renten als alternatieve inkomstenbron voor steden doorheen de vroegmoderne tijd, kan verklaard worden door enkele belangrijke voordelen die dit financieel product had tegenover de klassieke stedelijke inkomstenbronnen. Het verkopen van renten stelde het stadsbestuur namelijk in staat tussentijdse financiële tekorten overbruggen. Dit was veel moeilijker te bewerkstellingen met accijnsinkomsten die door verpachting vaak resulteerden in eenmalige inkomsten die over verschillende boekjaren liepen. De verpachting van het lepelrecht vanaf 1678 (een specifieke graanbelasting oorspronkelijk ten beloop van een lepel graan per last) bijvoorbeeld, resulteerde slechts in driejaarlijkse inkomsten voor de Antwerpse Consumptiekas.⁸ Deze kas, opgericht in 1585 in het kader van een fiscale reorganisatie van Antwerpens stedelijke financiën, was de jongste van de drie Antwerpse stadskassen.⁹ Binnen het Antwerpse stadsbestuur werd er vaak sneller tot consensus gekomen om bijkomende financiële middelen te creëren door een verhoging van de stedelijke schuld, dan wanneer men dit langsheen fiscale weg trachtte te bewerkstellingen.¹⁰ Verder kan geargumenteed worden dat mocht men eenzelfde hoeveelheid aan liquide middelen (als dewelke die via renteverkopen werden opgehaald) trachten te bekomen via indirecte taxatie, dit een bijzonder negatieve impact zou gehad hebben op de consumptie. In dit theoretische geval is het desgevallend niet ondenkbaar dat de verhoopte extra belastinginkomsten door de accijnsverhoging teniet worden gedaan door een meer dan evenredige daling van de consumptie. Schulduitgiftes stelden steden dan ook in de mogelijkheid om grotere hoeveelheden liquide middelen te genereren dan bij accijnsverhogingen. De snelheid, flexibiliteit en efficiëntie van stedelijke renteverkopen maakte dan dat ze snel een integraal deel gingen uitmaken van het dagdagelijkse stedelijke financiële beheer.

Gedurende de zeventiende eeuw zal het Antwerpse stadsbestuur jaarlijks ongeveer 10 procent van haar inkomsten genereren uit de verkoop van stedelijke renten.¹¹

Historiografie

Het emitteren van langlopende publieke schuld werd doorheen de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd veelvuldig gebruikt door zowel steden als staten om op korte termijn financieringstekorten op te vangen. Net het wijdverspreide gebruik van dit instrument doorheen geheel Europa maakt dan ook dat de rentepolitiek van zowel steden als staten sinds geruime tijd op de onderzoekagenda van historici staan. De afgelopen decennia zijn hierbij twee welomlijnde onderzoekstradities te onderscheiden, waarbij enerzijds de politiek-economische aspecten en anderzijds de sociaaleconomische aspecten van de stedelijke schuldfinanciering worden onderzocht. Niet alleen de thematische invalshoek, maar ook het centrale onderzoeksobject verschilt tussen beide onderzoeklijnen, waarbij respectievelijk gefocust wordt op de emittenten en de renteniers van stedelijke schuld.

Binnen de politiek-economische onderzoekstraditie wordt voornamelijk gefocust op belangentegenstelling tussen de stad en de (ontluikende) staat. De wijze waarop steden de aanwezigheid en beschikbaarheid van kapitaal wisten in te zetten als machtselement vormde hierbij de overkoepelde onderzoeksvraag. Reeds in 1928 stelde Richard Ehrenberg dat *The credit of the cities therefore was accordingly their most powerful weapon in the struggle for their freedom*.¹² De feodale dienstbaarheid aan de heer evenals de vrijwillige en onbetaalde stedelijke milities namen in belang af gedurende de hoge en late middeleeuwen, ten voordele van betaalde troepen. De professionalisering van het militair apparaat had dan ook een toegenomen kapitaalintensiviteit van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne oorlogvoering tot gevolg. Steden waren, net doordat ze via het verkopen van renten relatief makkelijk toegang verkregen tot duizelingwekkende bedragen, een belangrijke geopolitieke speler in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa. In tegenstelling tot Ehrenberg beperkt Charles Tilly zich niet tot anekdotisch bewijsmateriaal. Zijn *capital-coercion* model vormt een theoretisch analysekader waarbinnen de relatie tussen de landheer en de stedelijke fiscaliteit kan verklaard worden. Twee elementen zijn hierbij van belang: enerzijds de concentratie van dwangmiddelen of de mogelijkheid van machthebbers om een geweldmonopolie te ontwikkelen, anderzijds de concentratie van kapitaal. De evolutie naar kapitaalsintensievere vormen van oorlogvoering maakte beide elementen

echter onlosmakelijk met elkaar verbonden.¹³ De relatief hoge concentratie van beschikbaar kapitaal binnen de stadsmuren – *loci of capital accumulation* in de terminologie van Tilly – en de mogelijkheid om deze aan te spreken, plaatste de stedelijke machthebbers in een bijzonder interessante onderhandelingspositie met de vorst.¹⁴ Wim Blockmans typeerde deze steden dan ook als *bargaining metropolises*.¹⁵ De bijdragen van Tilly en Blockmans gaven aanleiding tot een herinterpretatie van de stedelijke financiën en hun interactie met het staatsvormingsproces vanuit een politiek-economisch perspectief.¹⁶ Zo zal Marjolein 't Hart enkele jaren later in *The making of a bourgeois state* Tilly's theoretische model als uitgangspunt hanteren voor haar analyse van de fiscale en financiële constructie van de Republiek.¹⁷ De politieke oorzaken evenals de economische en fiscale gevolgen van de vroege ontwikkeling van publieke schuld in West-Europa zijn thema's waar recent veel comparatief onderzoek naar gevoerd werd. Zo toonde David Stasavage recent nog dat steden bestuurd door een mercantiele elite een comparatief voordeel hadden op de kredietmarkt tegenover vroegmoderne staten en steden bestuurd door aristocratische oligarchieën. De ontwikkeling van financiële markten en innovaties ten gevolge van de vroege ontwikkeling van publieke schuld werd dan weer recentelijk belicht in een verzamelbundel van Fausto Piola Caselli, hoofdzakelijk aan de hand van Zuid-Europese casussen.¹⁸

De eerder voornoemde socio-economische invalshoek, waarbij in hoofdzaak gefocust wordt op renteniers van stedelijk schuldpapier, kwam pas de voorbije twee decennia onder de aandacht van historici. Het onderzoek van Marc Boone en Peter Stabel over respectievelijk de Gentse en Kortrijkse staatsfinanciën vormt een brug tussen beide onderzoekstradities. Beiden onderzochten onder meer hoe de stedelijke financiën, meer specifiek het verkopen van stedelijke schuld, vorm gaf aan de driehoeksrelatie tussen landsheer, stad en renteniers.¹⁹

Het verzamelwerk *Urban public debts, urban government and the market for annuities in Western Europe*, onder redactie van Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens, geeft een mooie stand van zaken rond het onderzoek naar publieke renteverkopen in West-Europa en heeft als rode draad de wisselwerking tussen de stedelijke elite (het rentekopend publiek bij uitstek) en de stedelijke financiën. In dit werk worden stedelijke renteverkopen en de maatschappelijke opmaak van het rentekopend publiek aan de hand van casussen, verschillend in tijd en ruimte, onderzocht.²⁰ Uit onderzoek van Laurence Derycke, met vijftiende-eeuws Brugge als casus, bleek dat economische evoluties een belangrijke determinant waren voor de samenstelling van het rentekopend publiek. Hierbij onderscheidde ze een drietal profielen. Zo manifesteerden zich naarmate het eco-

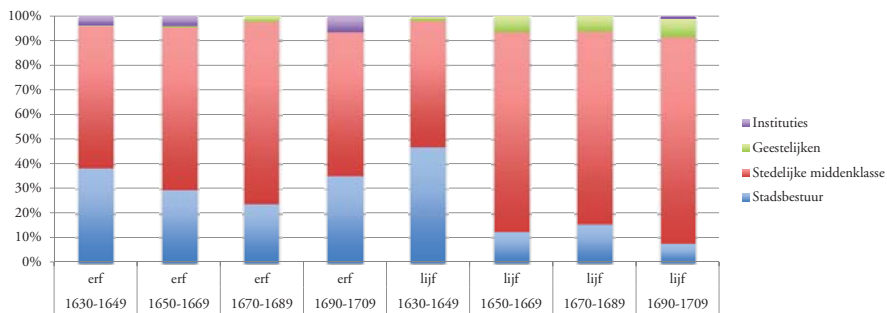
nomische belang van de stad groeide steeds meer internationale handelaren op de publieke rentenmarkt. Verder investeerde ook de lokale elite in de stedelijke schulduitgiftes, net als de lokale middenklasse. Hierbij verschilden de beweegredenen om in renten te beleggen van groep tot groep.²¹ De sterke nadruk op een prosopografische analyse van de stedelijke renteniers komt terug bij Jord Hanus. In: *Tussen stad en eigen gewin* analyseert hij bijzonder gedetailleerd de samenstelling van de rentekopers te 's-Hertogenbosch in het begin van de zestiende eeuw.²² Martijn Van der Burg start zijn analyse dan weer vanuit de opmaak van de Rotterdamse beroepsstructuur in de zeventiende eeuw en vergelijkt deze gegevens met de samenstelling van de lijfrentekopers.²³ Hieruit bleek dat voornamelijk de stedelijke bestuurlijke elite proportioneel gezien veel renten kocht.²⁴ Van der Heijden ging verder op deze interactie tussen publieke financiën en private belangen. In: "Geldschietters van de stad" onderzocht ze aan de hand van een drietal casestudies (Zwolle, Haarlem en Dordrecht) het verband tussen de stedelijke bestuursstructuur, het profiel van de rentekopers, hun beweegredenen om in stedelijke schuld te investeren en hoe deze elementen de totstandkoming van een *civil society* bewerkstelligden.²⁵

Ondanks de hallucinante omvang van de Antwerpse schuld gedurende de zeventiende en achttiende eeuw werd tot op heden de publieke schuld van de Scheldestad slechts terloops behandeld. Geheel onterecht gezien niet enkel het krediet, maar ook de bredere politieke en economische slagkracht van de stad doorheen de vroegmoderne tijd aan sterke veranderingen onderhevig was. In deze bijdrage zal kort ingegaan worden op de stedelijke schuldemissies van Antwerpen gedurende de vroegmoderne tijd. Hierbij zal het zwaartepunt van de analyse liggen op de zeventiende eeuw. Vooreerst wordt dieper ingegaan op de techniek van de stedelijke rente-verkopen, tot welk doel ze werden verkocht en welke gevolgen het emitteren van stedelijke schuld had op de stedelijke financiën van Antwerpen. Vervolgens belichten we kort het veranderende profiel van de Antwerpse rentekopers doorheen de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

'La dialectique des rentes et impôts'²⁶

Wanneer het verkopen van stedelijke schuld in de late middeleeuwen voet aan wal kreeg binnen de Bourgondische Nederlanden, bleek deze uit Italië overgewaaide financiële innovatie bijzonder doeltreffend om bepaalde negatieve elementen inherent aan het stedelijke financiële beleid te verhelpen. Omstreeks het einde van de zeventiende eeuw was Antwerpen evenwel in een dermate penibele financiële situatie terechtgekomen dat het beheren en beheersen van de stedelijke

schuld de principale bekommernis van het Antwerpse stadsbestuur werd. De vraag rijst dan ook wat de leden van de Antwerpse Brede Raad er in het verleden toe had aangezet om schuldbewijzen in naam van de stad aan de man te brengen. Met andere woorden, tot welk doel werden de renten verkocht? In voorgaande toonden we reeds aan dat de Scheldestad in de zeventiende eeuw met een enorme schuldaangroei werd geconfronteerd. Tussen 1630 en 1710 werden er door het stadsbestuur 59 renteverkopen georganiseerd. Bij 31 van deze emissies werden er lijfrenten verkocht, de andere 28 keer erfrenten. Dit betreft enkel schuldemissies van de stad. Rentens verkocht door de stad maar gevestigd op het koninklijk domein, zoals in Antwerpen gedurende de zestiende eeuw of Gent in de vijftiende eeuw meermaals voorkwam werden niet in de analyse meegenomen.²⁷ Dit omdat deze een beperkte wezenlijke invloed hadden op de financiële positie van de stad.

Grafiek 1: Omvang lijf- en erfrente verkopen van de stad Antwerpen (1630-1709)²⁸

Het totaal emissievolume vanaf 1630 tot 1709 wordt weergegeven in grafiek 2. Twee elementen komen hierbij duidelijk naar voor. Ten eerste daalt het totaal volume uitgegeven schuld aanzienlijk doorheen de zeventiende eeuw. Ten tweede zal de stad vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw duidelijk meer lijf- dan erfrenten aan de man brengen. Voor een renteverkoop van dezelfde omvang brachten lijfrenten op korte termijn evenwel een hogere rentelast met zich mee.

Wanneer het emissievolume gedeeld wordt door de totale stedelijke inkomsten per decennium krijgen we een indicatie van het financieringstekort waarmee Antwerpen kampte tussen 1630 en 1709. Tabel 1 levert hierbij stof tot een diepgaandere analyse. Let wel, de stedelijke inkomsten per decennium zijn slechts schattingen op basis van de inkomsten (inkomsten van rente-uitgiftes niet mee-

Ill. 3: Om hoofd te bieden aan de steeds stijgende rentelast van de stad zag het stadsbestuur zich genoodzaakt steeds nieuwe accijnzen en belastingen in te voeren. Zo werd vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw het bezit van 'rij en carospeerden' belast.

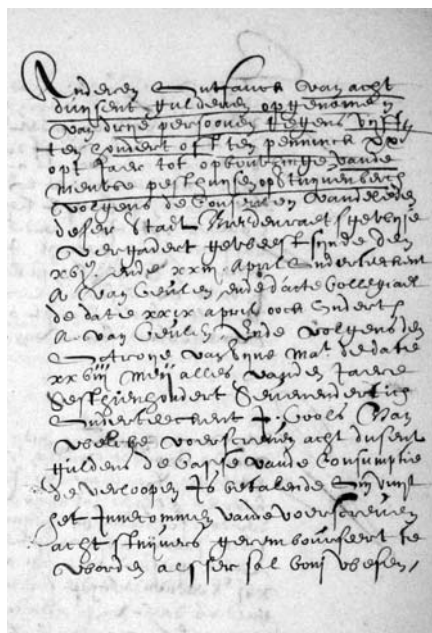
Bron: Erasmus De Bie, *De Meir te Antwerpen*, collectie KMSKA

gerekend) van zowel de kas van domeinen, de reductiekas als de Consumptiekas voor de eerste drie jaar van ieder decennium. Zoals reeds eerder aangehaald beliep het financieringstekort van de Antwerpen gemiddeld 10 procent doorheen de zeventiende eeuw.

	Inkomsten stedelijke renteverkopen	Inkomsten stad	Financieringstekort totaal (in procent)
1630-1639	356.344,00	5.316.500,33	6,70%
1640-1649	1.073.177,32	5.607.304,16	19,14%
1650-1659	435.080,54	6.529.445,26	6,66%
1660-1669	522.786,01	6.914.834,83	7,56%
1670-1679	732.078,69	6.032.743,50	12,14%
1680-1689	0,00	4.874.714,00	0,00%
1690-1699	0,00	4.902.531,00	0,00%
1700-1709	551.567,47	5.998.027,33	9,20%

Tabel 1: Stedelijk financieringstekort 1630-1709

Hierbij springen 1640-1649 en 1670-1679 uit de band, zowel op vlak van emissieomvang als op vlak van het totaal financieringstekort. Gedurende beide decennia liep het tekort voor de volledige stadsrekeningen zelf op tot respectievelijk 19 en 12 procent. Wanneer het emissievolume per decennium enkel vergeleken wordt met de inkomsten van de Consumptiekas, waar alle renten op werden geboekt, was er tussen 1630 en 1710 zelfs een gemiddeld jaarlijks financieringstekort van minstens 20 procent. Vooral tussen 1630 en 1649 was de stedelijke geldvraag bijzonder groot, rekening houdend met de beperkte inkomsten van de Consumptiekas (zie grafiek 1). Op jaarbasis bedroeg het tekort tussen 1630-1639 gemiddeld een derde van de inkomsten van de Consumptiekas. Het daaropvolgende decennium bedroeg de financieringsbehoefte zelfs meer dan twee derde van gemiddelde inkomsten van deze stadskas. Gedurende de laatste fase van de Tachtigjarige oorlog kwamen de stedelijke financiën (in het bijzonder de Consumptiekas) aldus onder steeds toenemende druk te staan.

Ill. 4: Renten werden vaak voor uiteenlopende redenen verkocht. Zo haalde de Antwerpse rentmeester in 1637 geld op voor het bouwen van nieuwe pesthuizen op de Stuyvenberg. 'Anderen ontfanck van acht duisent guldens opgenomen van drije persoonen tegens vijf ten hondert ofte ten penninck XX opt jaer tot opbouwinge vande nieuwen pesthuysen op Stuyvenberch...'

Bron: Felixarchief Antwerpen, Archief van de Rekenkamer, Rekening van de Consumptiekas 1637-1638

Waarom had Antwerpen zo'n grote financieringsbehoefte? Kwam deze in hoofdzaak voort uit de betalingsverplichtingen tegenover de vorst onder de vorm van beden of militaire onkosten? Of werden renten voornamelijk verkocht om stedelijke prestigeprojecten te bekostigen? Onderstaande tabel schept enige duidelijkheid.

Categorie	Percentage
Bedes, blijde intredes en giften aan vorst	41,51%
Inkoop rechten en tollens	26,63%
Militaire uitgaven	3,58%
Leningen	5,36%
Steun aan armen en zieken	4,51%
Onderhoud openbaar domein	1,71%
Niet gespecificeerd	16,70%

Tabel 2: Aanleiding renteverkopen (1630-1710)²⁹

Ruim 40 procent van alle verkochte renten hielden verband met stedelijke uitgaven aan de vorst. Eerder kwamen Marjolein 't Hart en Michael Limberger tot een soortgelijke bevinding voor de periode 1624-1679.³⁰ Deze uitgaven konden verschillende vormen aan nemen. Enerzijds zijn er de kosten verbonden aan Blijde Intredes, zoals in 1635 wanneer Prins-Kardinaal Ferdinand Antwerpen aandeed. In totaal verkocht het stadsbestuur tussen 1630 en 1710 voor 178.788 gulden stedelijke renten om de verschillende landvoogden welkom te heten in Antwerpen. Echter, dit bedrag werd niet steeds, zoals in 1635 wel het geval was, besteed aan uitzonderlijk luisterrijke parades door de stad. Wanneer vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de landvoogden niet langer van koninklijke bloede zijn, zal de Blijde Intrede een stuk bescheidener worden. Zowel in 1648, 1657 en 1672 zal de landvoogd bij zijn aankomst in Antwerpen slechts enkele giften overhandigd krijgen, gaande van wandtapijten en meubels tot een beperkte geldsom. Blijkbaar zette de Scheldestad de tering naar de nering, ook wanneer het de *Joyeuse Entrée* van de landvoogd betrof.

De hoofdmoot van de stedelijke renteverkopen vond evenwel plaats om de beden aan de vorst te betalen. Dit is niet verwonderlijk gezien de eerder genoemde spanning tussen het vorstelijke geweldsmonopolie en Antwerpen als *locus of capital accumulation*. Tussen 1630 en 1709 diende de stad in totaal voor 1.339.723 gulden renten te verkopen om aan de geldvraag van de vorst te kunnen voldoen. De helft daarvan, ongeveer 644.283 gulden werd opgehaald tussen het einde van de Tachtigjarige Oorlog en de vrede van Aken in 1668. In hun

Ill. 5: Stadsgezicht Antwerpen, tijdens de blijde intrede van Prins-Kardinaal Ferdinand op 17 april 1635. De stad financierde de feestelijkheden door middel van een grootschalige rentenverkoop.

Bron: Theodoor van Tulden naar ontwerp van Pieter Paul Rubens (gravure). *Pompa Introitus van C. Gevartius*. Antwerpen, Felixarchief

vergelijkende analyse van de financiële positie van Antwerpen en Amsterdam besluiten Marjolein 't Hart en Michael Limberger dan ook dat Antwerpen omstreeks de zeventiende eeuw volledig ten prooi was gevallen aan de logica van de macht. Op financieel vlak was de Scheldestad aldus volledig binnen de Habsburgse staat geïntegreerd.

Er kan evenwel niet gesteld worden dat de schuldoopbouw van de stad volledig terug te voeren valt op de landsheerlijke geldvraag. Uit tabel twee blijkt dat het inkopen van rechten en tollens goed was voor ongeveer een kwart van de door de Scheldestad verkochte renten. Zo stemden de leden van de Brede raad in om zowel in 1641 als 1644 delen van de 'riddertol' te kopen van de heren van Roosendael. Eveneens in 1644 kocht de stad een deel van de 'jocktol'. Beide tollens op de Schelde golden als een vorstelijk prerogatief tot 1517, wanneer Karel V ze aan private financiers verpande voor 40.000 florijnen.³¹

In totaal zal het stadsbestuur tussen 1640 en 1649 bijna een half miljoen gulden, of ongeveer de helft van het totale emissievolume van dat decennium, uitgeven aan het inkopen van nieuwe rechten. In 1677 zal men opnieuw 300.000 gulden te veil hebben om een nieuwe belastinginkomst veilig te stellen, namelijk het lepelrecht. Ook deze inkomst kwam van oudsher toe aan de hertog van Bra-

Ill. 6: Leon de Pape startte als voorzitter van de Geheime Raad de onderhandelingen met het Antwerpse stadsbestuur omtrent de verkoop van het Lepelrecht.

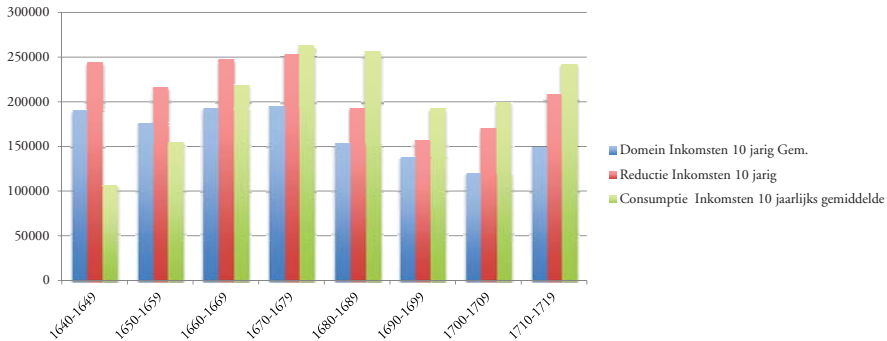
Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, Prentenkabinet, s.v. 26924

bant. Omstreeks dezelfde periode verkocht de landsheer ook in Brussel het lepelrecht aan de Brusselaars.³² Tot slot zal de stad in 1705 ook het recht om notarissen binnen de stad te benoemen van de landsheer kopen, wat een jaarlijkse inkomstenstroom met zich mee bracht van zo'n 2000 gulden. Het aankopen van rechten en tollens, zowel uit handen van de vorst als lokale heren past binnen een zeer duidelijk politiek van het Antwerpse stadsbestuur. Deze was enerzijds op gericht om haar impact op het economische leven rond en binnen de stad te vergroten en te consolideren en anderzijds de inkomstenbasis van de stad uit te breiden. Aangezien deze aankopen de facto met geleend geld werden gefinancierd, ging de Scheldestad er van uit dat de inkomsten de rentelasten op korte termijn zouden overstijgen. Eerder onderzoek voor zowel de zestiende-eeuwse casus van het aluinrecht als de zeventiende-eeuwse casus van het lepelrecht heeft echter aangetoond dat de economische rentabiliteit geenszins verzekerd was. In beide instanties hield Antwerpen een financiële kater over die geruime tijd na dato beslag legde op de stedelijke financiën.³³

Een stijgende stedelijke schuld was op middellange termijn slechts leefbaar wanneer de recurrente inkomstenbasis van de stad structureel werd uitgebreid. Recent nog omschreef Jacques Le Goff deze inherente logica als: *La dialectique des rentes et impôts*.³⁴ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw de inkomsten van de Consumptiekas gevoelig werden uitgebreid. Tot dit doel werden er tal van oude bier- en graanaccijnzen gevoelig verhoogd. Daarnaast werden ook nieuwe verbruiksbelastingen geïnd onder meer op luxe en ‘nieuwe’ consumptiegoederen zoals paarden, papier, tabak en cacao.³⁵ Daarnaast trachtte men, zoals hierboven reeds werd aangestipt, door het aankopen van heerlijke rechten op middellange termijn de inkomstenbasis van de stad te versterken. Tot slot schuwde het stadsbestuur er zich niet voor om de precaire financiële positie als onderhandelingstroef te gebruiken tijdens allerhande onderhandelingen met de vorst of landsheer. Dit gebeurde soms met veel vertoon zoals tijdens de Blijde Inkomst van Prins Kardinaal Ferdinand. In april 1635 liet het stadsbestuur het niet na om door middel van diverse triomfbogen en wagenspelen de financieel-economische lijdensweg van de stad te illustreren.³⁶ Omstreeks 1657 stuurde het stadsbestuur er bij de landvoogd Don Juan van Oostenrijk op aan om de financiële privileges van de geestelijken in te krimpen. Ondanks het protest van de eerste stand, die zelfs dreigde met een kerkban van de paus, kreeg het stadsbestuur de toelating om ook de geestelijkheid deels accijnzen te laten betalen.

De herhaaldelijke schulduitgiftes en dito creatie van nieuwe stedelijke accijnzen hertekenden het onderlinge belang van de Antwerpse stadskassen. In de loop van de zeventiende eeuw groeide de Consumptiekas, als derde en laatste opgericht, uit tot de belangrijkste Antwerpse stadsrekening. Vooral tussen 1640 en 1679 is haar aanwas opvallend. Gedurende die periode kenden de inkomsten van respectievelijk de Domeinrekening en de Reductiekas een divergerende evolutie dan deze van de Consumptiekas.³⁷

Het massaal uitgeven van stedelijke renten had dan ook een belangrijke impact op het financiële beheer van de stad. Na verloop van tijd diende de stad steeds meer van haar recurrente inkomsten aan te wenden om haar renteniers van hun jaarlijkse rente te voorzien. In zijn onderzoek naar de constructie van Antwerpens stedelijke fiscaliteit toonde Limberger aan dat tussen de zestiende tot achttiende eeuw gemiddeld ongeveer 60 procent van de inkomsten aan schuldbeheer besteed werden.³⁸ Doorheen de zeventiende eeuw werden er aldus een breed scala aan beleidsmaatregelen doorgevoerd opdat de Consumptiekas het hoofd kon bieden aan de stijgende interestlasten. De effectiviteit van deze ingrepen kan evenwel sterk in vraag worden gesteld. In 1640-1643 was de uit-

Grafiek 2: Inkomsten van de Antwerpse stadskassen in de zeventiende eeuw

staande schuld van de Consumptiekas reeds negen keer groter dan de inkomsten. Gedurende de daaropvolgende decennia zal deze verder stijgen, waardoor in 1670-1673 de schuldgraad van de Consumptiekas zeventien keer de inkomsten bedroeg. Ondanks het feit dat over dezelfde periode (1640-1670) de inkomstenstromen van de Consumptiekas gevoelig worden uitgebreid slaagde men er niet in gelijke tred te houden met de stijgende schulden.

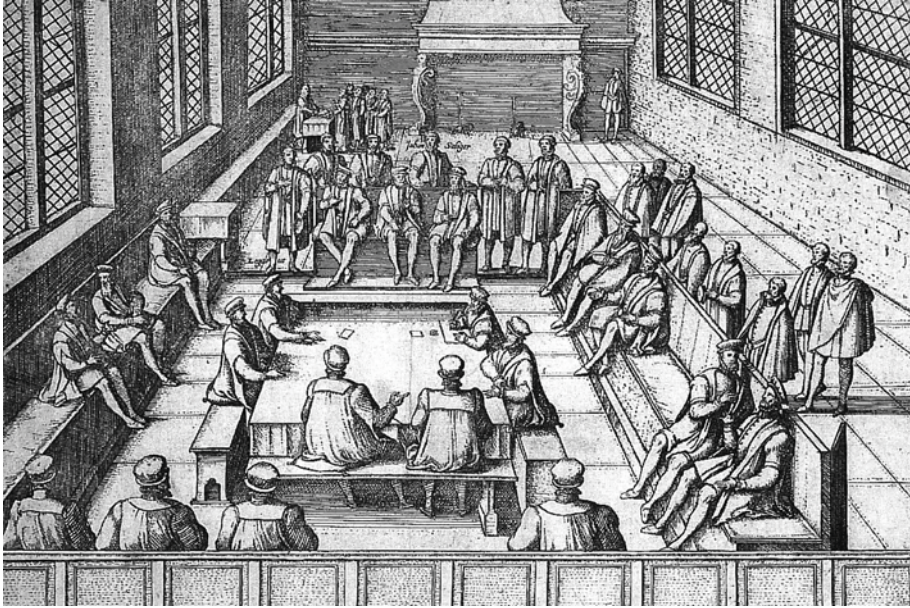
Tussen 1630 en 1712 steeg de totale schuld van de stad met 58 procent, ofte ongeveer drie miljoen gulden. Deze aangroei was volledig toe te schrijven aan de nieuwe renten die verkocht werden op de Consumptiekas. Zoals hierboven reeds vermeld werd als gevolg hiervan de ontvangstzijde van de Consumptiekas gevoelig uitgebreid. Gedurende de voornoemde periode steeg de schuldgraad van de stad evenwel van 9,3 naar 13. Met andere woorden, desondanks een structurele uitbreiding van de inkomsten, konden deze geen gelijke tred houden met het toegenomen emissievolume. De stad had verschillende manieren om de opgebouwde schuldenlast te delgen. Uitstaande schuld onder de vorm van lijfrenten vormde voor de stad geen chronisch probleem. De begunstigde zou in de toekomst op een bepaald moment te komen overlijden, waardoor de stad ook verlost werd van zijn verplichting tot het uitbetalen van de rente. De schuldenlast uitstaand onder de vorm van erfrenten vormde een groter probleem voor de stadsfinanciën. Deze waren in principe eeuwigdurend. De stad mocht dan wel de theoretische mogelijkheid hebben deze af te lossen (vandaar de andere benaming voor deze renten, namelijk losrenten), dit gebeurde echter nagenoeg niet. Wanneer Kreglinger in 1845 een overzicht maakt van de nog openstaande stedelijke schuld in 1819, blijkt dat de stad nog jaarlijks interest betaald op renten verkocht in de zestiende en zeventiende eeuw.³⁹ Van een systematische schuldaf-

bouw, door het aflossen van de hoofdsom kan dus niet gesproken worden. Toch kwam het voor dat Antwerpen in een zodanig heikele positie was verzeild geraakt, waardoor het stadsbestuur over onvoldoende liquide middelen beschikte om zelfs de jaarlijkse rente te betalen. Zo bleek het stadsbestuur tussen 1572 en 1574 in het onvermogen om renten uit te betalen. Hierop werd in 1575, tegelijkertijd met het oprichten van de reductiekas (zie hoger), een algehele rentereductie voorgesteld, waarbij lijfrenten verlaagd werden van penning 8 (12,5 procent) naar penning 10 (10 procent) en erfrenten van 8 procent naar 5 procent. De zeventiende eeuw bleef van een soortelijke operatie gespaard, maar vanaf het tweede decennium van de achttiende eeuw stokten de rentebetalingen opnieuw. Omstreeks 1737 werd de rente op erfrenten nogmaals gereduceerd, dit maal van 5 naar 3 procent. Drie jaar later bleek de stad evenwel nog steeds in het onvermogen tot het betalen van de achterstallige renten. De renteniers zagen dan ook geen andere oplossing dan via gerechtelijke weg de betaling van anderhalf miljoen gulden te eisen.

Van elite naar gegoede middenklasse?

De overmatige schuldopbouw gedurende de zestiende en zeventiende eeuw had de stedelijke financiën onder een dermate grote druk geplaatst dat rentereducties de enige uitweg bleken. Hierop kwam er als vanzelfsprekend reactie gaande van protestbrieven gericht aan het stadsbestuur tot rechtszaken die werden aangespannen door misnoegde renteniers. Oud schepen en stadssecretaris van Antwerpen Gaspar Joseph van Horne bijvoorbeeld, wond er na de eerste achttiende-eeuwse rentereductie in 1723 geen doekjes om. Hij stelde zonder meer 'in toekomstige niet meer te avanceren aen de Stadt van Antwerpen om de injustitie int Reduceren'.⁴⁰ Wanneer begin 1738 het nieuws aan het licht kwam dat de rente op de uitstaande schuld nogmaals zou verlaagd worden, roerden enkele renteniers zich opnieuw. Zo liet oud groot-aalmoezenier Daniël Gerard Melijn in een brief aan zijn Gentse correspondent optekenen dat: 'De geïntresseerde, saltem eenige, hebben op de tresorierscamer geprotesteert tegens hun plan ontrent de reductie der renten, en men heeft een request gepresenteert aen haer hoogheijdt om eenen comissaris te hebben om de stadtsaken te ondersoecken [...] waer over die van het Stadthuys niet wijnigh geambarasseert sijn'⁴¹

De verstrengeling tussen de financiële belangen van de bestuurlijke elite van de stad en de stedelijke financiën is een recurrent thema binnen de historiografie. Vaak verkochten middeleeuwse en vroegmoderne stadsbesturen stedelijke schuld aan een beperkte groep van stedelijke renteniers. Deze stedelijke geldschietters

Ill. 7: Het dagdagelijkse beheer van de stad werd veelal in de beperkte kring van de Maandagse Raad besproken.

Bron: Gravure van Frans Hogenberg, Stedelijk Prentenkabinet

hadden vaak vooraanstaande functies binnen het stadsbestuur, of maakten via familiale relaties deel uit van de stedelijke bestuurlijke elite. Aldus kon een beperkte groep van goed geïnformeerde individuen een voordelige en interessante belegging doen terwijl de noodzakelijke accijnsverhogingen ten gevolge van de toegenomen schuldenlast over de volledige stedelijke bevolking werden gedragen.⁴² In vrijwel alle onderzochte casussen van de Lage Landen, gaande van het laatmiddeleeuwse Brugge en Gent, over het vroegmoderne Zwolle, Dordrecht, 's Hertogenbosch, Rotterdam en Holland, bleek dat bestuurlijke elites als maatschappelijke groep vaak een groot deel van de stedelijke schuld bezaten. Manon van der Heijden constateerde voor Dordrecht, Zwolle en Haarlem dat de bestuurlijke elites in de drie steden respectievelijk 60, 65 en 25 procent van de stedelijke schuld opkochten tussen 1550 en 1650.⁴³ In Gent werd de toegang tot de rentemarkt zelfs voorbehouden voor leden van de stedelijke elite.⁴⁴ Voor vijftiende-eeuws Brugge stelde Laurence Derycke vast dat het *de jure* iedereen vrij stond stedelijke renten te kopen maar de renteniers *de facto* bestonden uit dezelfde sociaaleconomische groepen die vertegenwoordigd waren in het dagdagelijkse bestuur van de stad.⁴⁵ In vele steden in de Lage Landen werd de urbane

rentemarkt gedomineerd door een handvol welgestelde en politiek goed ingebedde families. In zestiende-eeuws 's-Hertogenbosch zal daarentegen slechts een kleine 16 procent van de stedelijke renteniers lid uitmaken van de bestuurlijke elite van de stad. Wordt evenwel hun familieband mee in ogenschouw genomen, dan blijkt 49 procent van de rentekopers te behoren tot de politieke elite van de stad.⁴⁶

In welke mate domineerden de toplagen van de urbane samenleving de publieke rentemarkt in de Scheldestad en welke evoluties kunnen we hierbij doorheen de tijd waarnemen? Werden de stedelijke financiën, net zoals in Gent, gebruikt ter verrijking van een select clubje investeerders? Of was het investeren in stedelijke schuld gemeengoed binnen brede lagen van de bevolking, zoals het geval was in 's-Hertogenbosch. Uit de voorgaande paragrafen bleek dat de Scheldestad zowel lijf- als erfrenten verkocht om onvoorziene uitgaven of tekorten op de stedelijke begroting op te vangen. De keuze voor een van beide instrumenten werd gedicteerd door de markt. Immers, het stadsbestuur toetste alvorens tot een renteverkoop werd overgegaan af welke financiële producten het snelst kon geplaatst worden bij de beleggers, en stemden hun acties hier op af. Wanneer het stadsbestuur in het voorjaar van 1677 met de landvoogd onderhandelde over de aankoop van het lepelrecht, had men het plan opgevat de benodigde middelen (300.000 gulden) op te halen via het verkopen van erfrenten aan 3,5 procent. Gedurende de zomer bleek evenwel dat de Brede Raad de appetijt van de stedelijke financiers om zulks bedrag in erfrenten te investeren sterk had onderschat. Hierdoor zag men zich genoodzaakt een combinatie van erf- en lijfrenten te verkopen respectievelijk aan penning 20 en penning 11, elk ten belopen van 150.000 gulden.

De wijze waarop Antwerpen haar schuld financierde werd aldus gedicteerd door de markt. Binnen de bestaande historiografie bestaat geen eensgezindheid of lijf-en erfrentekopers door de bank genomen over eenzelfde sociaal profiel beschikken. Zo kwam Marjolein 't Hart tot de vaststelling dat in zeventiende-eeuws Holland vaak dezelfde personen zowel lijf- als erfrenten kochten en er dusdanig geen verschillende sociale profielen kunnen onderscheiden worden.⁴⁷ Manon van der Heijden constateerde voor Dordrecht en Zwolle eveneens dat er geen onderscheidende kenmerken waren tussen erf-en lijfrentekopers. In het onderzoek van Martijn van der Burg werden lijfrentekopers zonder meer als *pars pro toto* voor de Rotterdamse renteniers beschouwd.⁴⁸ Jord Hanus argumenteert in navolging van Richard Knipping dat er wél een wezenlijk verschil bestaat tussen de doorsnee lijf-en erfrente koper.⁴⁹ Hanus stelde immers dat: 'Alleen al door het aspect van de lagere interest maakte de erfrente weinig interessant voor

de minder bemiddelde beleggers.⁵⁰ Hierbij vonden erfrenten gretig aftrek onder de rijkste stedelijke milieus. Het feit dat de betalingen eeuwigdurend waren, maakte ze ideaal om grotere kapitalen over verschillende generaties heen te beleggen. Hierbij lag de nadruk meer op de intergenerationele vermogensoverdracht dan op het genereren van een aanvullend inkomen. Lijfrenten werden daarentegen voornamelijk aangekocht door de betere middenklasse zoals bijvoorbeeld goeude ambachtslui. Hierbij was de weliswaar eindige maar hogere rentebetaling erg aantrekkelijk als appeltje voor de dorst op latere leeftijd. Lijfrentekopers trachten trouwens steeds de rentebetalingen te maximaliseren niet zichzelf als begunstigde op te geven bij aankoop, maar hun minderjarige zoon of dochter.⁵¹ Ook in Antwerpen werden er verscheidene malen renten verkocht op het leven van zuigelingen: in 1644 kocht Gillis Bollaert voor zijn toen eenjarige zoon Gillis Fransiscus Bollaert een lijfrente ten belopen van 800 gulden.⁵²

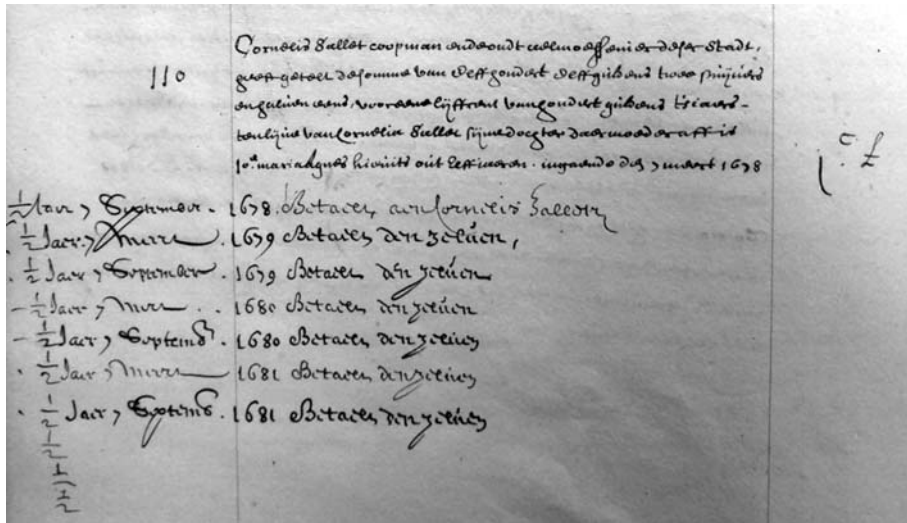
Ill. 8: Hendrik van Halmale, hoofdman van de St Lucasgilde en burgemeester van Antwerpen kocht in 1639 als toenmalige Tresorier Generaal lijfrenten op de levens van zijn vijf minderjarige kinderen voor de totale som van 4000 gulden.

Bron: Alexander Voet, *Portret van Henrico Van Halmale*, Collectie Museum Plantin Moretus – Prentenkabinet PK.OP.19626 | IV/V.67, overgenomen uit P. Genard, *Anvers à travers les ages*, vol. 2 (Brussel s.d.) 176

Hoe kan, in het licht van voorgaand historiografisch overzicht, de Antwerpse rentenier nu getypeerd worden? In welke mate participeerde het stedelijke bestuur aan de talloze renteverkopen doorheen de zeventiende eeuw? Deze vragen wordt in het verdere verloop van deze bijdrage uitgediept aan de hand van een prosopografische studie naar de koperspubliek. Gezien de eerder aangehaalde functionele verschillen tussen lijf-en erfrenten werd voor beide financiële producten getracht een eigen sociaal profiel te reconstrueren. Hierbij werden twee elementen in ogenschouw genomen. Ten eerste de gemiddelde omvang van het geïnvesteerde bedrag en ten tweede slot wordt ook de sociale achtergrond van de rentekopers als onderscheidend element in de analyse betrokken. Hierbij kunnen een vijftal klassen onderscheiden worden, respectievelijk (oud)leden van het stadsbestuur met een uitvoerend mandaat en hun familie, kooplieden, renteniers, vrije beroepen (chirurgijns, notarissen en advocaten), geestelijken en een restgroep dewelke grotendeels de stedelijke middenklasse omvatte.⁵³ In het verdere verloop van deze bijdrage hebben we er evenwel voor geopteerd dit onderscheid niet hanteren. Deze keuze is gestoeld op twee overwegingen. Ten eerste is het onderscheid tussen de stedelijke economische elite en de urbane middenklasse ten dele gestoeld op subjectieve parameters.⁵⁴ Ten tweede gaat onze interesse voornamelijk uit naar de (verschuivende) participatie van de stedelijke politieke elite. Daarom werd er voor geopteerd de kopers van stedelijke schuld onder te verdelen in vier categorieën, geestelijken, instituties, het stadsbestuur en een restgroep die zowel de renteniers, kooplui als welgestelde ambachtslui omvat.

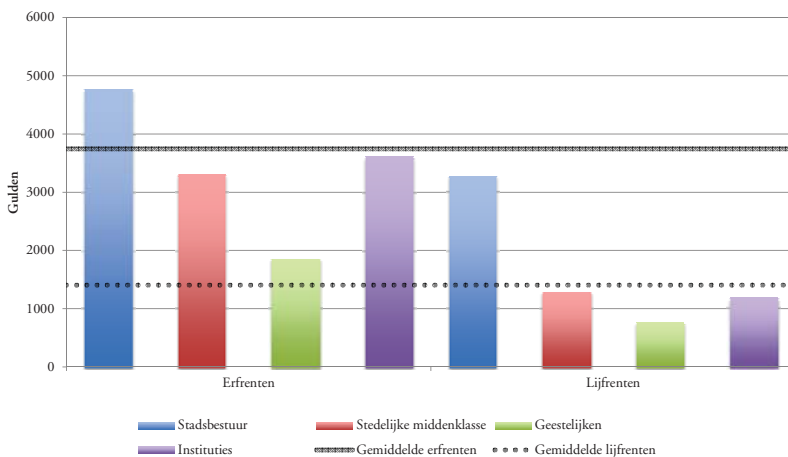
Antwerpse renteniers: één sociaal profiel?

Tussen 1630 en 1710 werden er in totaal zo'n 2660 rentetransacties geregistreerd. Hierbij wist de stad zo'n 2,1 en 1,9 miljoen gulden te plaatsen, verdeeld tussen respectievelijk eenendertig lijfrenteverkopen en achtentwintig erfrentemissies. Onderstaande grafiek maakt duidelijk dat de gemiddelde investering in lijfrenten (1.405 gulden) significant lager is dan de gemiddelde erfrenten (3.500 gulden). Verder blijkt ook dat de tendens tot kleinere investeringen in lijfrenten over alle subgroepen heen voorkomt, wat er op wijst dat beide producenten met een andere doelstelling werden aangekocht. Hierbij zijn evenwel enkele interessante kanttekeningen te maken. De omvang van gemiddelde lijfrenten aangekocht door een lid van het stadsbestuur zal zo'n 30 procent lager liggen dan in het geval van een erfrente. Bij de stedelijke middenklasse is het verschil in investeringsomvang tussen beide financiële producten met 60 procent evenwel een stuk groter.

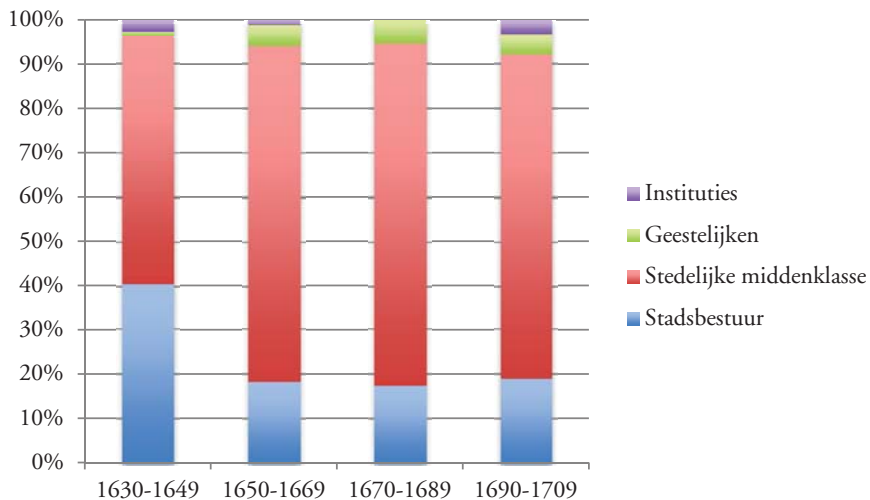
Ill. 9: Renteniers kregen hun jaarlijkse rente vaak in twee schijven uitbetaald. De registratie hiervan gebeurde in afzonderlijke bundels. In dit geval kon Cornelis Sallet rekenen op een jaarlijkse rente van 100 guldens. 'Cornelis Sallet coopman ende oudt aelmoessenier deser stadt heeft getelt de somme van elf hondert elf huldens twee stuyvers en halven eens, voor eene lijfrente van hondert guldens t'siaers. Ten lijve van Cornelia Sallet sijne dochter daer moeder aff is Jo. Maria Agnes Kievits out elff jaeren ingaende den 5 maart 1678.'

Bron: Felixarchief Antwerpen, Archief van de Rekenkamer, Lijfrenten op lepel 1678-1681

Grafiek 3: Gemiddeld geïnvesteerd bedrag in erf- en lijfrenten naar beroeps categorie (1630-1709)⁵⁵

Geestelijken beleggen met gemiddeld 700 en 1.800 gulden voor respectievelijk lijf- als erfrenten de beperktste bedragen. In het merendeel van de gevallen gaat het om begijntjes die een beperkte rente aankopen om in levensonderhoud te voorzien. Zo kocht Isabella van der Aa in 1678, na de dood van haar vader Melchior een lijfrente van 600 gulden aan op haar eigen leven.⁵⁶ Dit zou haar jaarlijks ongeveer 54 gulden opleveren, voldoende voor het huren van een middelgroot huis in de Antwerpse binnenstad.⁵⁷ Ook reguliere geestelijken kochten vaak voor een beperkte som een rente aan, veelal met neefjes of nichtjes als begunstigde. Gemeten naar de omvang van hun gemiddelde persoonlijke investering waren de leden van het stadsbestuur de grootste financiers van de Scheldestad. Dit hoeft evenwel niet strikt noodzakelijk te impliceren dat ze als maatschappelijke groep het grootste deel van de Antwerpse schuld bezaten. Hoe de openbare schuld die Antwerpen tussen 1630 en 1709 emitteerde onder de maatschappelijke groepen verdeeld werd wordt weergegeven in grafiek vier.

Grafiek 4: Participatie maatschappelijke groepen in openbare schuld (1630-1709)⁵⁸

Meteen wordt duidelijk dat niet alle maatschappelijke groepen binnen de stad in even sterke mate participeerden in de stedelijke schuld, noch dat hun relatieve posities ongewijzigd bleven doorheen de tijd. Wanneer de stad gedurende de laatste helft van de Tachtigjarige oorlog voor zo'n 1,4 miljoen gulden renten verkocht, werd hiervan ruim 40 procent gefinancierd door leden van het stadsbestuur. De grote participatie van het stadsbestuur in renteverkopen mag geenszins

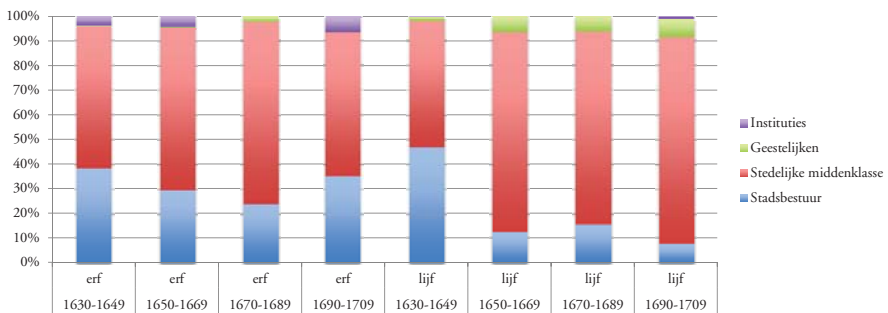
verwonderen. Eerder haalden we reeds aan dat in andere steden in de Lage Landen een opmerkelijke verstregeling ontstond tussen de publieke financiën en private fortuinen van de stadsbestuurders.⁵⁹ Dit bleek in Antwerpen geenszins anders te zijn. Limberger merkte betreffende het stedelijke fiscale systeem in de Scheldestad reeds op dat bij het op zoek gaan naar nieuwe inkomsten voor de stad voortdurend de belangen van de verschillende sociale groepen binnen het bestuur werden afgewogen tegenover de belangen van de stedelijke geldschieters.⁶⁰ Karin van Honacker komt in haar overzicht van collectieve acties binnen Brabantse steden in de zeventiende en achttiende eeuw tot eenzelfde conclusie.⁶¹ Omtrent dezelfde problematiek in vijftiende-eeuws Gent stelt Boone vast dat wanneer de stadsbestuurders geconfronteerd werden met de keuze tussen gebruik maken van directe taxatie op bezit, dan wel het verkopen van nieuwe renten, mogelijk gekoppeld aan nieuwe indirecte belastingen, men vaak het eigenbelang liet primeren en aldus opteerde voor het emitteren van nieuwe renten.⁶² Hierbij dient evenwel de kanttekening gemaakt te worden dat niet alle leden van de Antwerpse magistraat even snel geneigd waren om hun geld in stedelijke renten te investeren. Stadsbestuurders behorende tot de adel waren minder snel geneigd om in (stedelijke) renten te kopen dan schepenen of burgemeesters met een commerciële achtergrond.⁶³ Nemen we evenwel een dwarsdoorsnede van zowel de politieke als economische elite van de stad, dan blijkt dat zowel edelieden als handelaren bij de topinvesteers behoorden.⁶⁴ De deelname van het stadsbestuur aan stedelijke renteverkopen bleef geenszins constant doorheen de tijd. Zoals we in bovenstaande grafiek kunnen opmerken betekende de vrede van Münster een duidelijk kantelmoment. Vanaf omstreeks 1750 bleef de participatie van het stadsbestuur in de nieuw uitgegeven schuld beperkt tot zo'n 15 tot 20 procent. Deze desinteresse werd deels opgevuld door een toegenomen participatie van de economische elite van de Scheldestad. Door op zo'n uitdrukkelijke manier als stedelijke financier op te treden, slaagden ze er in om hun (indirecte) politieke macht binnen het stedelijke beleid veilig te stellen. Vanaf de tweede helft van de onderzoeksperiode zal evenwel de stedelijke middenklasse cruciaal blijken voor het welslagen van de opeenvolgende renteverkopen.

Het opsplitsen van de participatie van verschillende maatschappelijke groepen in stedelijke schuld naar erf- en lijfrenten stelt ons in staat meer inzicht te verwerven in het sociale profiel de rentekopers. Uit grafiek vijf blijkt dat het groeiend belang van de stedelijke middenklassen als kopers van Antwerpse renten terug kan gevoerd worden naar het stijgend belang van lijfrenten in de emissiepolitiek van de stad.

Ill. 10: Net als Hendrik van Halmale kocht Gregorius Martens gedurende zijn carrière binnen het Antwerpse stadsbestuur op verschillende tijdstippen lijf en erfrenten. Tussen 1660 en 1678 belegde hij voor een totaalbedrag van 6780 gulden.

Bron: Jacob Denys, zeventiende eeuw, Gregorius Martens, burgemeester en hoofdman van de Sint-Lucasgilde, Collectie KMSKA

Grafiek 5: Participatie maatschappelijke groepen in openbare schuld, naar erf- en lijfrenten (1630-1709)⁶⁵

Er is immers een duidelijke discrepantie merkbaar tussen de types renten. Lijfrenten werden doorheen de zeventiende eeuw steeds vaker gekocht door de stedelijke middenklasse (en in mindere mate geestelijken). Daartegenover trad de stedelijke politieke elite nog steeds op als de voornaamste kopers van erfrenten. Als schuldfinancieringsinstrument had dit type evenwel aan belang ingeboet in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Doordat het stadsbestuur steeds vaker op lijfrenten steunde om aan haar financieringsbehoefte te voldoen, had dit belangrijke implicaties voor het stedelijke beleid. Naarmate het emissievolume van lijfrenten vergrote, participeerde de stedelijke middenklasse immers steeds vaker op de publieke rentenmarkt. Als gevolg hiervan zal de stadsschuld, die van oudsher in handen was van een beperkte stedelijke toplaag bestaande uit leden van het stadsbestuur, verspreid worden over een steeds bredere laag van de bevolking.

Hierdoor kan gesteld worden dat omstreeks de tweede helft van de zeventiende eeuw renten van de Scheldestad niet langer louter een instrument waren waarlangs de top van de stedelijke samenleving zich kon verrijken ten laste van de gemeenschap. Meer zelfs, parallel met de stijgende participatie van middengroepen in stedelijk schuldpapier nam ook het aantal fiscale en financiële grieven van diezelfde groepen toe. Wanneer de achterliggende redenen en motivaties van deze perikelen worden geanalyseerd, dan blijkt evenwel dat niet enkel een te hoge belastingdruk de zorg is van de stedelijke middengroepen zetelend in de Brede Raad. Meermaals blijkt dat een verwacht tekort aan financiële middelen om de renteniers te vergoeden eveneens aanleiding kon geven tot politieke onrust binnen de Brede Raad.⁶⁶ Of we als dusdanig gewag kunnen maken van een democratisering van de publieke rentemarkt in Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw is evenwel een hypothese die verder onderzoek verdient.

Besluit

Deze bijdrage had als doel een korte beschouwing te geven over de Antwerpens publieke rentemarkt gedurende de zeventiende eeuw. De aandacht ging hierbij uit naar het perspectief van de renteniers enerzijds en dat van de stedelijke overheid anderzijds. Vanuit het perspectief van het stadsbestuur zijn rentenverkopen perfect economisch-rationeel te begrijpen. Immers, ten gevolge van de permanente geldhonger van de vorst zag de stad zich genoodzaakt om op korte termijn grote kapitalen te verzamelen. De meest efficiënte manier om dit te bewerkstelligen was via het verkopen van stedelijke renten. De opeenvolgende emissies hadden evenwel tot gevolg dat de Antwerpse schuldgraad sterk steeg, wat nefast was

voor de terugbetalingscapaciteit en de kredietwaardigheid van de stad. Dit noopte het stadsbestuur ertoe om de inkomstenbasis van de stad uit te breiden, wilde ze haar toekomstige toegang tot de kredietmarkt vrijwaren. De stad zat als dusdanig gekneld tussen haar renteniers, die voldoende belastinginkomsten eisten, en de stedelijke bevolking die er niet voor terug deinsde haar ongenoegen te laten blijken wanneer de belastingdruk te hoog werd. Gedurende de zeventiende eeuw slaagde men er evenwel deze tegenstrijdige belangen te verzoenen en werden de stedelijke inkomsten gestaag uitgebreid. Uit dit artikel bleek evenwel dat stijging van de stedelijke inkomsten werd overschaduwed door een meer dan evenredige stijging van de schuldenlast. Tussen 1630 en 1710 verkocht de Scheldestad voor meer dan vier miljoen gulden schuldpapier. Op de keper beschouwd evolueerde Antwerpens financiële positie dus in negatieve zin, zoals het verloop van de schuldgraad illustreert. De verhouding van de openstaande schuld tegenover de jaarlijkse stedelijke inkomsten steeg van 9 omstreeks de jaren 1630 tot 13 bij de start van het Oostenrijks bewind in de Zuidelijke Nederlanden.

Voor de kopers van dit stedelijk schuldpapier kan er, in tegenstelling tot andere casussen binnen de Nederlanden, geen gewag gemaakt worden van een eenduidig sociaal profiel. Er zijn drie, duidelijke verschillende, groepen te onderscheiden. Bij de start van de onderzoeksperiode maakten een disproportioneel groot deel van de stedelijke renteniers deel uit van het stadsbestuur. Zij kochten zowel lijf- als erfrenten en voor beide investeerden ze gemiddeld genomen de grootste bedragen. Doorheen de tweede helft van de zeventiende eeuw zal hun aandeel in de stadsschuld evenwel sterk afnemen. Vervolgens zijn er de leden van de stedelijke elite, die wederom in beide types renten investeerden. Hun gemiddeld geïnvesteerde bedragen waren weliswaar lager dan die van de bestuurlijke echelons van de stad maar als maatschappelijke groep steeg hun aandeel in de stedelijke schuld gedurende de onderzoeksperiode. Waar de Antwerpse publieke rentemarkt in de zeventiende eeuw verschilde van andere steden binnen de Zuidelijke Nederlanden, is in de positie die de stedelijke middenklasse innam. Vanaf de Vrede van Münster zag deze maatschappelijke groep haar belang als geldschietter van de Scheldestad gevoelig toenemen. Deze verburgerlijking van Antwerpens stedelijke schuld had ontegensprekelijk implicaties op het politieke en financiële beheer van de stad. Welke factoren hierbij van belang waren, en hoe de stedelijke middenklasse er in slaagde haar nieuwe positie als crediteur van Antwerpen in klinkende munt om te zetten zijn evenwel vragen die diepgaander onderzoek verdienen.

Noten

- ¹ N. De Vijlder, 'Voor vorst voor vrijheid en voor recht. Een comparatieve analyse van het stedelijke fiscale en financiële beleid in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 9 (2012) 47-74 (54).
- ² A. Kreglinger, *Notice historique sur les impôts communaux de la ville d'Anvers* (Brussel 1845) 80-85. Zie ook: E. Aerts, M. Baelde en H. Coppens e.a.(eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden 1482-1795* (Brussel 1994) 719. Voor een beknopt overzicht van de stedelijke fiscaliteit te Antwerpen kan ook verwezen worden naar K. Van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Antwerpen 1994) 290-293.
- ³ J.I.A. Ucendo en M. Limberger (red.), *Taxation and debt in the Early Modern city* (Londen 2012).
- ⁴ M. Limberger, 'The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800', in: J.I.A. Ucendo en M. Limberger (red.) *Taxation and debt in the Early Modern city*, 131-147.
- ⁵ J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets: markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden 2009), 19-22.
- ⁶ M. Boone, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503* (Heule 1984) 85-86.
- ⁷ M. Van Der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 25. Zie eveneens M. Boone, "Plus dueil que joie", 3-26.
- ⁸ Felixarchief of Stadsarchief Antwerpen (hierna volgend aangeduid als 'SAA'), Rekeningen van de Consumptiekas R 1402.
- ⁹ De andere stadskassen waren de kas van domeinen, welke de oorspronkelijke stedelijke inkomsten verte en de in 1575 opgerichte reductiekas. R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing* (Brugge 1965) 55-56.
- ¹⁰ N. De Vijlder, 'De publieke rentemarkt van Antwerpen. Een sociaal-economische analyse' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent 2010) 40-45.
- ¹¹ SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R 1350-1432.
- ¹² R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections* (Indiana 1928) 44-45.
- ¹³ C. Tilly, 'Cities and States in Europe, 1000-1800', *Theory and Society*, 18 (1989) 563-584 (567).
- ¹⁴ Tilly, 'Cities', 565.
- ¹⁵ W. Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in pre-industrial Europe', *Theory and Society*, 18 (1989) 733-755 (736-738).
- ¹⁶ Tilly, 'Cities', 569-570; Blockmans, 'Voracious states', 733-755. In diezelfde uitgave verscheen ook een artikel van Marjolein 't Hart waarin Tilly's model wordt toegepast op enkele Hollandse steden: M. 't Hart, 'Cities and statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680', *Theory and Society*, 18 (1989) 663-687.
- ¹⁷ M. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester 1993).
- ¹⁸ F.P. Caselli (red.), *Government debts and financial markets in Europe* (Londen 2008).
- ¹⁹ M. Boone, *Geld en macht: De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming 1384-1453* (Gent 1990). Zie ook M. Boone, 'Stedelijke fiscaliteit in de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor fiscaal recht*, 102 (1991) 102-135. en M. Boone, "Plus dueil que joie." Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën', *Gemeentekrediet van België*, 45 (1991) 3-26.

- P. Stabel, 'Bestuur en openbare financiën in Kortrijk in de late Middeleeuwen en de vroege moderne tijd (14de-16de eeuw)', *Driemaandelijks Tijdschrift van de Leiegouw vereniging voor geschied-, taal en volkskundig onderzoek in het Kortrijkse*, 32 (1990) 159-174.
- ²⁰ M. Boone, K. Davids en P. Janssens (red.), *Urban public debts: Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout, 2003).
- ²¹ L. Derycke, 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens (red.), *Urban public debts: Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 180-181.
- ²² J. Hanus, *Tussen stad en eigen gewin: stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007).
- ²³ M. van der Burg, 'Tot laste der Stadt Rotterdam. De verkoop van lijfrenten en de Rotterdamse renteniers (1653-1690)' (Doctoraatsscriptie, Universiteit Amsterdam 2002).
- ²⁴ M. Van Der Burg, 'Tot laste der Stadt Rotterdam', 68-69.
- ²⁵ M. Van Der Heijden, *Geldschieters van de stad: financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 196-202.
- ²⁶ J. Le Goff, *Le moyen age et l'argent* (Parijs 2010) 51.
- ²⁷ A. Kreglinger, *Notice historique*, 164-168.
- ²⁸ SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R 1350-1432.
- ²⁹ SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R1350-1432.
- ³⁰ M. 't Hart en M. Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 36-72 (61).
- ³¹ E. Van Bruyssel, *Histoire politique de l'Escaut* (Lyon 1864) 61-62. En: J. Wegg, *Antwerp 1477-1559. From the Battle of Nancy to the treaty of Cateau Cambrésis* (Londen 1916) 182
- ³² J. Mertens, 'Het lepelrecht in Vlaanderen en Brabant', in: Hugo Soly en René Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden, Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993) 271-277, aldaar 274-276.
- ³³ H. Soly, 'De aluinhandel in de Nederlanden in de 16de eeuw', *BTFG*, 51 (1974) 855.
- ³⁴ J. Le Goff, *Le moyen age et l'argent* (Parijs 2010) 51.
- ³⁵ M. Limberger, 'The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800', 132-136. En: B. Blondé, 'Indicatoren van het luxeverbruik? Paardenbezit en "conspicuous consumption" te Antwerpen (zeventiende-achttiende eeuw)', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 84 (2001) 497-512.
- ³⁶ P. Génard, 'Intrede van den Prins-Cardinaal Ferdinand van Spanje te Antwerpen op 17 april 1635', *Antwerpsch archievenblad*, 6, 424. Zie in dit verband ook: I. Van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-1748)* (Amsterdam 2007)
- ³⁷ Het correlatiecoëfficiënt van de inkomsten van de kas van de domeinen en de kas van reductie over de periode 1640-1720 bedraagt 0,93. Een soortgelijke oefening voor de kas van domeinen en de consumptiekas resulteert in een correlatiecoëfficiënt van -0,14 voor de periode 1640-1720 en 0,80 voor de jaren tussen 1670 en 1720.
- ³⁸ M. Limberger, 'The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800', 136.
- ³⁹ A. Kreglinger, *Notice historique*, 172-180.
- ⁴⁰ K. Degryse, 'De Antwerpse fortuinen. Kapitaalaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de achttiende eeuw' (Doctoraal proefschrift Gent 1985) 439.
- ⁴¹ K. Degryse, 'De Antwerpse fortuinen', 438.
- ⁴² Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 165. Zie verder ook: L. Derycke, 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', 180-181; M. Boone, "Plus

- dueil que joie”, 5 en D. Stasavage, *States of Credit. Size, power and the development of European Polities*. (Princeton 2011) 110-131.
- 43 Manon van der heiden, *Geldschieters van de stad*, 165-168.
- 44 M. Boone, *Geld en Macht*, 20-21.
- 45 L. Derycke, ‘The public annuity market in Bruges’, 173.
- 46 J. Hanus, *Tussen stad en eigen gewin*, 97.
- 47 M. ’t Hart, ‘Public loans and moneylenders in the seventeenth century Netherlands’, *NEHA*, 1 (1989) 119.
- 48 M. van der Burg, ‘Tot laste van de stad’, 68-69
- 49 R. Knipping, ‘Das schuldenwesen der Stadt Köln im 14. Und 15. Jahrhundert’, *Westdeutsche Zeitschrift für geschichte und kunst*, 13 (1894) 340-397.
- 50 J. Hanus, *Tussen stad en eigen gewin*, 65.
- 51 N. De Vijlder, ‘De publieke rentemarkt van Antwerpen’, 94-96.
- 52 SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R 1365.
- 53 De prosopografische fiche van iedere rentenier werd samengesteld door de combinatie van verschillende onuitgegeven en uitgegeven en bronnen. Bij de registratie van de renteakte in de stadsrekening werd vaak het beroep van de rentekoper reeds aangegeven. Deze informatie werd aangevuld met data uit: K. Degryse, ‘De Antwerpse fortuinen. Kapitaalsaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXXVIII (2005), CD-ROM. + 393 blz. P. Génard P, ‘Naemlyst der Secretarissen van Antwerpen’, in: *Antwerps Archievenblad*, 1 (1e reeks) 111-117. P. Génard, ‘Naemlyst der Greffiers van Antwerpen’, in: *Antwerps Archievenblad*, 6 (1e reeks) 385-399. P. Génard, ‘Naamlijst der Rentmeesters en Tresoriers van Antwerpen’, *Antwerps Archievenblad*, 13 (1e reeks) 386-401. P. Génard, ‘Naamlijst van Stadhouders, leenmannen, Greffier en leenvinder’, *Antwerps Archievenblad*, 18 (1e reeks) 29-45. B. Timmermans, ‘Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen, het milieu van de wethouders (1585-1699) en de stedelijke samenleving in een periode van transformatie’ (onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Leuven 1998). I. Ghys, ‘De Antwerpse magistraat in een laat-humanistische en contra-reformatorische periode: 1585-1621, een institutionele, sociaal-economische en culturele analyse’ (onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Leuven 1988); G. Van den Broeck, ‘De Antwerpse magistraat 1675-1699, een bijdrage tot de institutionele en sociale geschiedenis’ (onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Gent 1980) 215-293.
- 54 Zie vorige noot.
- 55 SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R1350-1432.
- 56 SAA, Erf-en lijfrenten op Lepel, R 1586.
- 57 K. Degryse, ‘De Antwerpse fortuinen’, 34-35.
- 58 SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R1350-1432.
- 59 L. Derycke, ‘The public annuity market in Bruges’, 176. M. Boone, “‘Plus dueil que joie’”, 5; M. van der Burg, ‘Tot laste der stad Rotterdam’, 69. M. ’t Hart en M. van der Heijden, ‘Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), 6-7. In datzelfde artikel verwijzing naar L. van Buyten, ‘Theorie en praktijk voor de financiële instellingen van het Ancien régime: de verborgen facetten van het rentmeesterschap’, *Historica Lovaniensia*, 28 (1981) 549-566 (550).
- 60 M. Limberger, *Private money, urban finance and the state: Antwerp in the sixteenth and seventeenth centuries*. Paper presented at the 14th International Economic History Congress (Helsinki 2006) 1-2.
- 61 K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de zeventiende en achttiende eeuw*, 290-337.

- ⁶² M. Boone, “Plus dueil que joie”, 5.
- ⁶³ I. Ghys, De Antwerpse magistraat in een laat-humanistische en contra-reformatorische periode’, 140. B. Timmermans, ‘Een elite in het zeventiende eeuwse Antwerpen, Het milieu van Wethouders’, 122-123; G. Van Den Broeck, ‘De Antwerpse magistraat 1675-1699’, 215-293. M. Limberger, ‘Private money, urban finance and the state’, 9.
- ⁶⁴ N. De Vijlder, ‘De publieke rentemarkt van Antwerpen’, 77-103.
- ⁶⁵ SAA, Rekeningen van de Consumptiekas, R1350-1432.
- ⁶⁶ K. Van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de zeventiende en achttiende eeuw*, 290-337. B. Houben, ‘Violence and political culture in Brabant. The Antwerp craft guilds’ opposition against the central authorities in 1659’, in: De Schepper, Hugo & Vermeir, René (red.), *Hoge rechtspraak in de oude Nederlanden* (Maastricht 2006) 23-49.

‘Zo schoon ende bequaem tot versamelinghe der coopliden’

Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*
als bron voor de economische geschiedenis
van Antwerpen¹

Michael Limberger

Summary

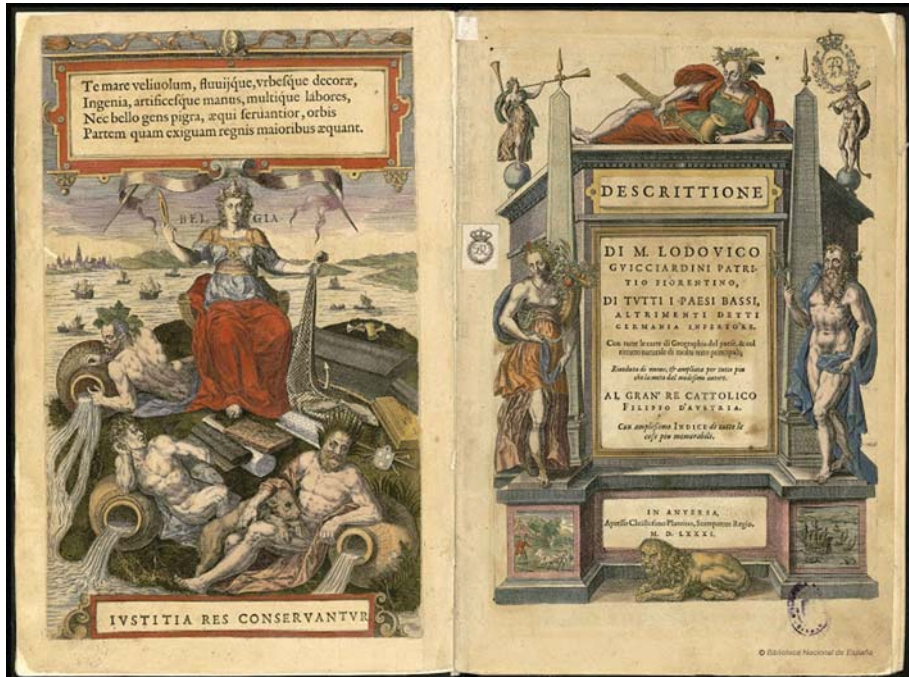
Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) is one of the most detailed and best documented contemporary descriptions of the Low Countries. His account has become an integral part of the historical narrative on the Low Countries in the sixteenth century. Although a description of the whole of the Low Countries, its focus is clearly on Antwerp. It reflects the state of sixteenth-century geography, historiography, social and political science, art and economy of the Low Countries and it also bears witness to a foreigner's astonishment about the exceptional wealth and dynamics of sixteenth-century Antwerp and the Low Countries in general. The Florentine merchant nobleman Guicciardini's view of Antwerp as an economic centre will be analysed, as well as the reception of his account and the considerable impact it had on the later historiography of Antwerp's Golden Age and of the economy of the Low Countries during the sixteenth century. Particular attention is paid to the role of H. Pirenne's work in the transmission of Guicciardini's ideas.

Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) is zonder twijfel de meest gedetailleerde en best gedocumenteerde eigentijdse beschrijving van de zestiende-eeuwse Nederlanden.² Zij onderscheidt zich van andere kosmografische bronnen uit de renaissance door haar grote breedte en haar analytische benadering alsook door de gevarieerde bronnen waarop de auteur een beroep deed. Het werk werd dan ook een vast bestanddeel van de historische canon, zeker wat Antwerpen aangaat. Want ook al gaat het om een beschrijving van het geheel van de Nederlanden, de nadruk ligt duidelijk op de steden, en dan vooral

op Antwerpen. De Florentijn Guicciardini, die voor zijn handelsactiviteiten in de toenmalige handelsmetropool Antwerpen verbleef, heeft zich jarenlang bezig gehouden met het verzamelen van allerlei informatie over de stad, haar economie, het openbare leven, cultuur en nog veel meer. Daarbij heeft hij niet alleen de gebruikelijke klassieke historiografische en aardrijkskundige werken doorgenomen, maar ook talrijke persoonlijke getuigenissen van kooplieden, intellectuelen, reizigers en leden van het Antwerpse stadsbestuur ingewonnen, en zelfs archiefbronnen geraadpleegd, en dit met een voor zijn tijd bijzonder kritische geest.³ Ten slotte is zijn persoonlijk getuigenis van de buitengewone rijkdom en de economische dynamiek van de Scheldestad van onschatbare waarde. Zijn beschrijving is een unieke bron voor de economische geschiedenis van Antwerpen en haar rol binnen de economie van de zestiende-eeuwse Nederlanden. De *Descrittione* combineert de voordelen van een reisbeschrijving, meer bepaald door een buitenlandse koopman, met de eruditie van een Renaissance-geleerde. De beschrijving geeft aan de ene kant de wetenschappelijke kennis op het gebied van aardrijkskunde, geschiedenis, 'sociale en politieke wetenschappen' en economie met betrekking tot de Nederlanden weer. Aan de andere kant is zij een authentieke weergave van de verwondering van een bezoeker over de weelde en dynamiek van Antwerpen tijdens haar Gouden Eeuw. De kijk van de Florentijn Guicciardini op Antwerpen en de Nederlanden is bovendien bijzonder interessant omdat hij uitsluitsel geeft over de gelijkenissen en verschillen tussen Italië en de Nederlanden, twee van de meest vooraanstaande stedelijke regio's van Europa, die wezenlijk hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van de stedelijke samenleving in Europa tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.⁴ Maar er is nog meer: Guicciardini was een bevoorrechte getuige. Als koopman was hij een expert die direct betrokken was bij het zakenleven van de stad. Hij voorziet ons van *inside* informatie over de zestiende-eeuwse economie en ontwikkelt eigen visies op handel en financiën en hun rol voor de samenleving. Deze visie van de Florentijnse koopman en edelman Guicciardini op het stedelijke leven, en in het bijzonder op de rol van de stad als economisch centrum, heeft ook latere generaties van historici beïnvloed. Het lijkt erop dat veel van zijn bevindingen de eeuwen hebben doorstaan en ingang hebben gevonden in twintigste-eeuwse tekstboeken over de geschiedenis van Antwerpen en haar Gouden Eeuw. Dit is zeker het geval op empirisch niveau; zijn accurate cijfers en observaties werden door latere generaties historici overgeleverd en kwamen uiteindelijk in de negentiende- en twintigste-eeuwse overzichtswerken terecht. Bovendien had Guicciardini een opmerkelijk heldere kijk op economische samenhangen, ja hij biedt verklaringen voor bepaalde evoluties die recent terug zijn opgenomen

door economisch historici. Er zal hier dan ook worden ingegaan op de receptie en de invloed van zijn stellingen in de latere geschiedschrijving met betrekking tot de economie van de zestiende eeuw.

Ill 1: *Descrittione*, titelblad, 1581. Biblioteca Nacional, Madrid

Guicciardini en Antwerpen

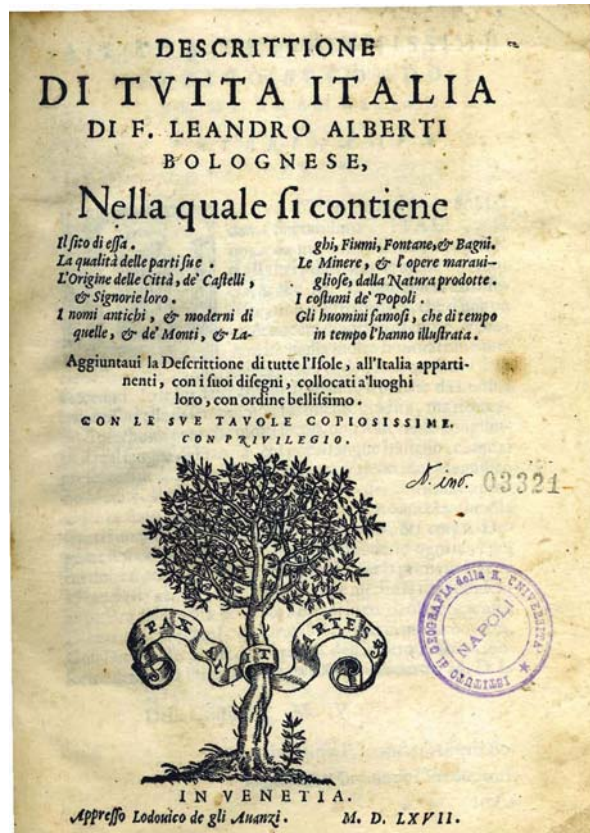
Zowel de persoon als zijn hoofdwerk zijn al geruime tijd grondig onderzocht.⁵ Lodovico Guicciardini (1521-1589) was een lid van een adellijke familie uit Firenze, een handelaar, en de neef van de beroemde historicus Francesco Guicciardini, de auteur van *Storia d'Italia* (1537-1540).

Hij werd in 1541 op twintigjarige leeftijd naar Antwerpen gestuurd, om samen met zijn broer zijn familie aldaar te vertegenwoordigen en hij zou tot aan zijn dood in 1589 in Antwerpen blijven. Terwijl zijn carrière als koopman niet zeer succesrijk te noemen is, werd hij een bekende schrijver wiens vier boeken goed verkochten, vooral dan zijn hoofdwerk, de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, dat in 1567 verscheen. Tijdens zijn verblijf in Antwerpen las hij niet enkel veel boeken over kunst, literatuur, geschiedenis, aardrijkskunde en natuurwet-

Ill. 2: Francesco Guicciardini. Galleria degli Uffizi, Firenze

schappen, maar bleef hij ook dagelijks naar de beurs gaan, en onderhield hij contacten met handelaars, edellieden, leden van het Antwerpse stadsbestuur en geleerden.⁶ Ten minste vanaf 1552 hield hij zich bezig met het schrijven van boeken.⁷ In 1565 verschijnt zijn eerste boek *Commentarii*, een kroniek betreffende de periode tussen 1529 tot 1560.⁸ Na de *Descrittione* verscheen er in 1568 nog een derde werk, onder titel *Hore di Ricreatione*, een verzameling van anekdotes, en in 1585 uiteindelijk nog *I precetti et sententie più notabili in materia di stato di Messer Francesco Guicciardini*, een selectie van spreuken uit het werk van Francesco Guicciardini.⁹ De beschrijving van de Nederlanden is een uitstekend voorbeeld van zestiende-eeuwse kosmografie. Het gaat meer bepaald om een chorografie of beschrijving van een bepaald land, vergelijkbaar met Leandro Alberti's *Descrittione di tutta Italia*, die hem waarschijnlijk als voorbeeld diende.¹⁰

Ill. 3: Leandro Alberti, *Descrittione di tutta Italia*, Titelblad

De studie bevat drie niveaus van beschrijving: een algemene beschrijving van de kenmerken van de Nederlanden, gevolgd door een beschrijving van de verschillende onderdelen of provincies, en uiteindelijk, het meest gedetailleerde deel, de topografie van de steden en belangrijkste dorpen. Topografie en chorografie onderscheiden zich van de algemene vormen van de kosmografie en de geografie niet alleen door de sterkere ruimtelijke focus, maar ook door de meer descriptieve en analytische werkwijze. Waar de chorografie eerder een portret is van de regio in kwestie, is de topografie een beschrijving van een specifieke plaats, in de meeste gevallen een stad.¹¹ Het topografische aspect is het meest aanwezig en krijgt ook de meeste aandacht. Dus is de beschrijving tegelijkertijd een lofzang op de stedelijke samenleving van de Nederlanden in het algemeen en van de uitzonderlijke positie van Antwerpen als economisch, cultureel en artistiek centrum in het bijzonder.

Antwerpen staat duidelijk in het middelpunt van het werk en wordt veel uitvoeriger en grondiger behandeld dan de andere steden. Tegelijkertijd dient het als model, als een *pars pro toto*, voor de steden van de Nederlanden. Vele factoren die toegelicht worden in de beschrijving van Antwerpen zijn ook van toepassing voor andere steden. In de beschrijving van Leuven wordt een korte beschrijving van het stadsbestuur gegeven, terwijl hij voor een meer uitvoerige bespreking verwijst naar het voorbeeld van Antwerpen: ‘Want in de beschrijvinghe van Antwerpen die wij voor een exempel ende regel van alle andere steden des landts nemen wordt sulcks ghenoeghsaemlijck verklaert’.¹²

Ook op economisch vlak neemt de algemene beschrijving in zekere mate de beschrijving van Antwerpen vooraf, in die zin, dat de economie in grote mate afhankelijk is van de handel. Als gevolg van het vochtige en drukkende klimaat van de Nederlanden is de landbouw volgens Guicciardini beperkt tot de productie van graan en enkele fruitsoorten, zoals appels, peren en kersen, terwijl andere, zoals wijn, olijven en citrusvruchten geïmporteerd moesten worden. Er is een grote veestapel van runderen, paarden en schapen, ok al hebben deze laatsten een ruwere wol dan die van Spanje of Engeland. Delfstoffen moeten in grote hoeveelheden worden ingevoerd. De grote rijkdom komt dan ook van de zee. Deze voorziet de Nederlanden aan de ene kant van vis in overvloed, vooral dan van kabeljauw, haring en zalm, maar vooral vormt de zee het contact met een wereldwijd handelsnetwerk dat de Nederlanden van alle goederen voorziet die zij zelf niet produceren en zij zo tot een stapelmarkt maken:

‘Maer het gherief der Zee brengt in het ghemeyn van alle provincien allerley goeden niet alleenlyck tot lijfkost, maer oock tot alle menschelijcke noodtdurft...Dese gerieffelijke gelegenheydt is oorsake dat dit landt wordt een haven, stapel ende marckt van gantsch Europe jae soo men siet van de gantsche werelddt, van oost naer West: waer uyt sulcke neeringhe, handelinghe, mangelinghe ende sammelinghe geschiedt dat ontallijcke veel uytlanders ende inlandeers deshalven herwaerts over komen.’¹³

Dit is het vertrekpunt van Guicciardini’s economische visie op de Nederlanden. Deze worden dus vooral gekenmerkt door hun strategische ligging aan de Noordzee waardoor ze ingebonden zijn in de maritieme handelsnetwerken van Europa. Antwerpen vormt in dit scenario de centrale plaats en verdient daarom de meeste aandacht.

De beschrijving van Antwerpen

De beschrijving van Antwerpen is het meest gedetailleerde deel van het boek. Terwijl andere steden op gemiddeld één tot drie bladzijden beschreven worden omvat het deel over Antwerpen niet minder dan 65 pagina's in de eerste uitgave en zelfs 99 in de Franse uitgave van 1582.¹⁴ Guicciardini's oorspronkelijke bedoeling was om enkel een beschrijving van Antwerpen te geven, maar uiteindelijk werd het een werk over het geheel van de Nederlanden.¹⁵ Dit verklaart waarom het deel over Antwerpen de kern vormt van het boek, en ook veel grondiger en gedetailleerder uitgewerkt is dan de andere delen. Guicciardini stelt dat Antwerpen meer materiaal voor een grondige beschrijving biedt dan een hele provincie. Bovendien dient het bestuur van Antwerpen als model voor de steden van de Nederlanden in het algemeen, en zelfs voor grote delen van Duitsland en Noord-West-Europa.¹⁶ De beschrijving volgt een structuur geïnspireerd door de klassieke retoriek.¹⁷ Het begint met een uiteenzetting over de oorsprong van de stad evenals haar naam. Hier wordt de legende van de reus Antigoon en Brabo (hand-werpen = Antwerpen) gepresenteerd naast de alternatieve etymologie werf (aanwerp). Daarna wordt de gunstige ligging van de stad aan de Schelde vermeld, wat haar volgens de auteur een bijzonder praktische haven maakt die zelfs door grote schepen kan aangedaan worden die er zonder grote moeite geladen en gelost kunnen worden. De haven is zo praktisch dat vele schippers die bijna overal in de wereld ter zee zijn geweest, nergens anders een vergelijkbare gezien hebben.¹⁸

De topografie van de stad wordt systematisch beschreven, waarbij hij de ligging van de drie opeenvolgende stadsomwallingen volgt – een structuur die trouwens ook in de meeste recente historische overzichten van middeleeuws Antwerpen gevolgd wordt.¹⁹ In het bijzonder gaat hij in op de nieuwe fortificaties van 1543 en, in de tweede uitgave, op de citadel opgericht door Alva.²⁰

Na deze situering van de stad volgt een opsomming van haar onderdelen: de straten, pleinen en gebouwen, en de haven met zijn werf langs de Schelde, de kraan en de verschillende vlieten, die volgens Guicciardini een spektakel van schepen van alle soorten en van alle landen en vol met allerlei koopwaren biedt. De nieuwe vlieten aan het Oostershuis krijgen bijzondere aandacht. Hier kunnen volgens de auteur meer dan honderd grote schepen aanleggen.

Daarna heeft hij het over het grote aantal rechte en brede straten en talrijke pleinen, over de Grote Markt en over de Beurs, die hij beschrijft als het mooiste gebouw: 'De stadt van Antwerpen heeft tweentwintich plaetsen soo groote als kleyne: de meeste is der heere plaetse of stadshuys: ende de schoonste is der

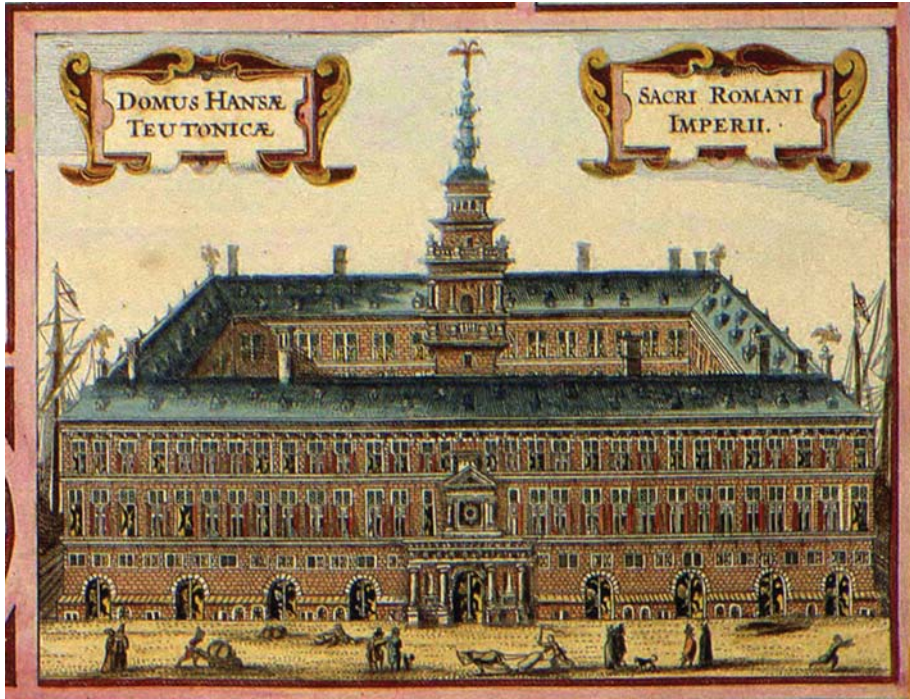

Ill. 4: Zicht op Antwerpen, ingekleurde houtsnede van Pauwels van Overbeke uit 1568.
Herkomst: Stadsarchief Antwerpen

cooplieden genoemd de nieuwe Borze...zo schoon ende bequaem tot versamelinghe der cooplieden?.

Guicciardini gaat verder met de vermelding van kerken, abdijen, gasthuizen en andere godshuizen, waarvan hij samen niet minder dan 42 telt. Het grootste gedeelte van dit stuk wordt besteed aan de Onze-Lieve Vrouwekerk, de Kathedraal. Naast een beschrijving van het gebouw heeft hij het over de relieken die er bewaard worden, de processies en de verschillende broederschappen, schuttersgilden, rederijderskamers en ambachten die altaren of kapellen in de Kathedraal hebben. Er volgt een lange uitweiding over de Orde van het Gulden Vlies, met een lijst van alle leden, naar aanleiding van het kapittel van 1556 dat in de kerk werd gehouden.

Er volgt een lijst van uitzonderlijke gebouwen, zoals het Vleeshuis, het Tapisierspand, de Waag, het Oostershuis en andere. Dit gedeelte is voorafgegaan door een interessante opmerking over de hoge woningprijzen: de stad omvat meer dan 13500 huizen, en er is plaats voor nog ongeveer 1500 meer. Maar ook al is de stad een van de meest bevolkte en best gebouwde in Europa, het grote verloop van mensen leidt ertoe dat de woningprijzen de hoogste zijn die

Ill. 5: *Het Oosters Huys of Hansahuis, Marchionatus Sacri Romani Imperii, Antwerpen, Claes Jansz. Visscher, 1624, detail*

Guicciardini in eender welke stad behalve in Lissabon gezien heeft.²¹ Het Stadhuis, het belangrijkste openbare gebouw, dient als kader voor de beschrijving van de privileges en de bestuursvorm van de stad. Antwerpen had volgens hem de ideale bestuursvorm, namelijk een mengeling tussen monarchie, aristocratie en democratie, een model dat al door Polybios als ideaal voorgesteld werd, tenminste indien zij steeds naar behoren wordt uitgeoefend. Zo verwijst hij bijvoorbeeld naar het feit dat vreemde kooplieden in Antwerpen een hoge graad van vrijheid genieten, zoals zij in al de Nederlanden doen, omdat het stadsbestuur hun vrijheid respecteert. Dit aspect van de grote vrijheid van de vreemde kooplieden in Antwerpen vinden wij ook bij Henri Pirenne terug die hierin een van de belangrijkste kenmerken van Antwerpen in de zestiende eeuw ziet. Daarom geeft hij een lang, uitgebreid overzicht van de instellingen en de werking van het stadsbestuur, met zijn belangrijkste ambtenaren, raden en rechtbanken. Hij is hieromtrent goed geïnformeerd dankzij zijn nauwe contacten met de stedelijke elite en waarschijnlijk ook zijn toegang tot officiële documenten.

In de marge van deze beschrijving verwijst hij tevens naar de broederschappen en gilden, wat hem naar een oplijsting brengt van de uitzonderlijke kunstenaars die de Nederlanden en Antwerpen in het bijzonder rijk was. Ten slotte wordt nog een reeks van beroemde persoonlijkheden, adellijke families en de belangrijkste nijverheden van de stad gepresenteerd. De tekst is voorzien van illustraties, een stadsgezicht en afbeeldingen van de belangrijkste gebouwen: de Kathedraal, de Beurs, het Oostershuis en het Stadhuis.

De opkomst van Antwerpen tot zijn geprivilegieerde staat ten tijde van Guicciardini wordt in opeenvolgende stappen toegelicht: ten eerste de inrichting van de Brabantse jaarmarkten, die al in de middeleeuwen de internationale handel aantrokken. Ten tweede het feit dat in 1503 of 1504, althans volgens Guicciardini, de Portugezen de Indische Oceaan bereikten en specerijen en andere oosterse goederen importeerden, die voordien via de Rode Zee, Beiroet, Alexandrië en Venetië ingevoerd werden, en ze via Antwerpen verdeelden. Dit trok op zijn beurt de Zuidduitsers en na 1516 de andere vreemde kooplieden die eerst in Brugge gevestigd waren. Uiteindelijk zorgde de nieuwe stadsomwalling, die na 1543 gebouwd werd, voor een grootschalige inwijking omwille van de verhoogde veiligheid. Dit zet de auteur aan tot een van de meest geciteerde uitspraken over het zestiende-eeuwse Antwerpen:

‘In deser voeghen is de stadt van Antwerpe binnen corte tyden alsogegroot ende vermeerderd dat herwaerts ‘tgheberghte uytghenomen Parijs geen rijker noch machtigher en is: ende geeft in menigherley wyse ende maniere den gantschen Nederlanden grootelijck gonste, welvaert ende cracht: end is sondeer twijfel in alle voeghen ende gesteltenissen onder de voornaemste steden van Europa, jae d’allervoornaemste onder alle andere coopsteden der gantscher wereldt te rekenen.’²²

Wat volgt kan onder de noemer ‘memorabele gebeurtenissen’ geplaatst worden. In deze sectie worden vier belangrijke gebeurtenissen uit de recente geschiedenis van de stad verteld. De onlusten van 1476, de aanval door Gelderse troepen onder de leiding van Maarten van Rossem in 1542, de Blijde Inkomst van prins Filips (de latere Filips II) in 1549, die uitvoerig beschreven wordt met een volledige weergave van de eed van de prins en een commentaar op de geschillen tussen de *naties* van vreemde kooplieden betreffende hun volgorde in de ceremonie. Uiteindelijk wordt ook nog het oproer van 1554 besproken, naar aanleiding van een ordonnantie die de brouwers verplichtte om zich in de nieuw aan-

gelegde *Nieuwstad* te vestigen en de invoering van nieuwe belastingen door de vorst.²³

‘Van kooplieden en koophandel’

Doorheen de tekst wordt Guicciardini’s belangstelling voor de handel duidelijk. Maar in het laatste deel van de beschrijving van Antwerpen concentreert hij zich expliciet op de handel. Zijn traktaat over kooplieden en hun handel begint als volgt:

‘Naedemael wijhet regiment der stadt/ende van den staet der borge-
ren ende inwoonderen gesproken hebben: soo moeten wy ook wat
seggen van den bedryve/handel ende gebruycke der vreemder cooplief-
den: midts dat de stadt meestendeels op de coopmanschap gefondeert
ende ghesticht ende voorts door de vreemdelinghen dus groot ende
heerlijk gheworden is.’²⁴

Naast talrijke Nederlandse kooplieden telt hij meer dat duizend buitenlanders: Fransen, Hoogduitsers, Denen en Oosterlingen, Italianen, Spanjaarden, Engelsen en Portugezen. Guicciardini is vol lof over de multiculturele sfeer in Antwerpen, die ook het voordeel heeft dat men nieuws uit de hele wereld kan verkrijgen²⁵:

‘Soo dattet een wonderlick dinck is, soo groote t’samanmenginghe
van soo veel menschen ende sinnen te sien, jae noch wonderlijcker de
menigherley verscheyden spraecken te hooren: soo dat men sonder
verre te reysen, in een stadt de natuere, gewoonten en manieren van
veel Natien mach mercken, ende de selve navolghen, ist dat men
wilt.’²⁶

De kooplieden gaan ’s morgens en ’s avonds op een bepaald uur naar de Engelse Beurs om daar met tussenkomst van makelaars allerhande transacties met betrekking tot de warenhandel af te wikkelen. Daarna gaan zij naar de Nieuwe Beurs, de latere handelsbeurs, waar zij met de hulp van dezelfde makelaars met wissels en leningen handelen. Dit brengt hem bij de rol van de financiële markt waarvan hij de werking grondig toelicht. Hij heeft het over de aanwezigheid van vertegenwoordigers van verschillende Europese vorsten die de opdracht hebben om leningen te verkrijgen van de kooplieden-bankiers op de Antwerpse geldmarkt evenals de dagelijkse praktijk van financiële transacties op de beurs. Guicciardini

is tamelijk kritisch wat de misbruiken op het vlak van speculatie en de manipulatie van de wisselkoersen betreft, die tot de dagelijkse praktijk lijken te hebben behoord. Zo stelt hij ook dat verschillende vorsten grote leningen in Antwerpen hebben aangegaan, om hun overzeese ondernemingen, en de oorlogen tegen Frankrijk en tegen de Turken te bekostigen, maar zij werden het slachtoffer van overmatige woeker door onverzadigbare kooplieden, waardoor de markt voor overheidsleningen nu bijna stilstaat. Deze wanpraktijken veroorzaken aanzienlijke schade aan de samenleving: edellieden die vroeger in grondbezit, landbouw en veeteelt investeerden en zo voor werkgelegenheid zorgden en bijdroegen tot de algemene welvaart, kooplieden die hun geld in de goederenhandel investeerden, die eveneens voor werk en profijt voor een grote aantal mensen zorgden, landen en steden van koopwaren voorzagen en de tolleren en andere inkomsten van steden en vorsten vermeerderden, beleggen nu hun geld in wissels en profiteren van de hoge intresten. Daardoor blijft veel landbouwgrond onbebouwd en wordt de handel verstoord waardoor de prijzen de hoogte in gaan, waardoor vooral de armen getroffen worden, die bij wijze van spreken ‘van de rijke opgegheten worden’.²⁷ De afkeer tegen de geldhandel zou ook door zijn persoonlijke ervaringen beïnvloed kunnen zijn, aangezien Guicciardini zelf in een jarenlang durend conflict met de invloedrijke financier Gaspar Ducci verwickeld was.²⁸ Desondanks benadrukt hij dat ondanks deze praktijken het grootste gedeelte van de handelstransacties uit de koop en verkoop van een brede waaier van handelsgoederen bestaat.

Ill. 6: Jost Amman, *Allegorie van de handel*, detail

Daarom geeft Guicciardini een gedetailleerde lijst van goederen die vanuit en naar de belangrijkste Europese bestemmingen in- en uitgevoerd worden. Italië verschijnt als dé leverancier van zilver en gouddraad, en als transitmarkt voor goederen uit de Levant, zoals zijde en specerijen. Spanje en Portugal leveren Aziatische en Amerikaanse goederen, in ruil voor Europese goederen. Zelfs Frankrijk, dat het Portugese monopolie op de handel met Brazilië doorbroken heeft, wordt vermeld als leverancier van Brazilhout, ‘welck de Fransoysen met perijckel hares levens gaen halen op een ghewest van America, Bresilien genoemt ter oorsaecken van desen boom, toebehoorende den Portugaloyssen’. Aan de andere kant leveren de Nederlanden en Engeland in de eerste plaats wollen lakens. De Nederlanden exporteren daarenboven een brede waaier aan luxegoederen, waaronder wandtapijten, schilderijen enzovoort. Kortom, Guicciardini geeft een overzicht van de interregionale en zelfs transcontinentale handelsstromen van het belangrijkste Europese handelscentrum van zijn tijd. Hij probeert zelfs een algemene schatting te geven van de handelswaarde van de meest belangrijke goederen, die voldoende betrouwbaar is om door Wilfried Brulez als basis gebruikt te worden voor een kwantitatieve studie van de handelsbalans van de Nederlanden in de zestiende eeuw.²⁹ Hieruit blijkt dat Engels laken met een invoerwaarde van 4 miljoen scudi (omgerekend ongeveer 2 miljoen guldens) het grootste aandeel had, Italiaanse goud en zilverlaken en -draden en zijde ca. 3 miljoen scudi, graan en andere goederen uit Denemarken en de Baltische gebieden 1.680.000 scudi, Rijnwijn 1,5 miljoen, Franse wijn 1 miljoen, Portugese specerijen meer dan 1 miljoen, Spaanse wol 625.000, Duitse fustenen meer dan 600.000, Franse wede 300.000, Engelse wol 250.000, en uiteindelijk Brougezout 180.000 scudi.

De lange en gedetailleerde beschrijving van Antwerpen is duidelijk het resultaat van een grondige kennis van de stad, haar topografie, politieke structuur, geschiedenis en economie, gecombineerd met de kritische geest en de belezenheid van een Renaissance-intellectueel. Bovendien zorgt hij vanuit zijn positie in Antwerpen voor een buitengewoon overzicht van de Europese handel en financiën in het midden van de zestiende eeuw. Dit is zeker het meest relevante deel van Guicciardini’s tekst, het dient dan ook als een basisbron voor de geschiedenis van de Antwerpse en Europese handel tijdens de zestiende eeuw.

De andere steden van de Nederlanden

De beschrijving van de andere steden van de Nederlanden heeft niet dezelfde nauwkeurigheid en volledigheid. De belangrijkste kenmerken van elke stad worden kort opgesomd, maar meestal niet grondig besproken zoals in het geval van

Antwerpen. De steden worden in hiërarchische volgorde behandeld, in het kader van de respectieve gewesten. Dus binnen het hertogdom Brabant, dat als eerste wordt besproken, komt Leuven dat historisch gezien de eerste rang innam, voor Brussel, Antwerpen, en 's-Hertogenbosch. Na deze hoofdsteden, die in de Staten van Brabant zetelden, volgen de secundaire steden, waaronder Tienen, Zoutleeuw en Nijvel, die een geprivilegieerde status hadden en daarom voor de overige steden aan bod komen. De andere gewesten met hun respectieve steden worden in geografische volgorde besproken, van oost naar noord, en dan van west naar zuid.³⁰

De opbouw van de bespreking van de andere steden is in principe dezelfde als voor Antwerpen: een algemene beschrijving van ligging van de stad, haar topografie, de belangrijkste gebouwen, het bestuur, beroemde persoonlijkheden, geschiedenis en economie. Maar afhankelijk van de beschikbare informatie en het belang van de verschillende aspecten, worden sommige elementen grondiger uitgewerkt, terwijl andere enkel kort vermeld worden of helemaal niet aan bod komen. De beschrijving van Brussel, bijvoorbeeld, begint met een vermelding van zijn oorsprong als hertogelijke residentie, gevolgd door een verwijzing naar de gunstige ligging dichtbij het Zoniënwoud en langs de Zenne, waarbij uiteraard ook het recentelijk geopende kanaal van Willebroek vermeld wordt dat Brussel met Antwerpen en met de zee verbindt. Ook al ligt de nadruk op de residentiële functie, het valt op dat Brussel als hoofdstad van de Nederlanden geen grotere aandacht krijgt. De centrale instellingen worden enkel in de algemene beschrijving van de Nederlanden in het begin van het boek behandeld, en het hertogelijke paleis, waar de stadhouders resideerden, komt niet eens expliciet aan bod, noch heeft Guicciardini het over de impact van het hof en de centrale instellingen op Brussel.³¹

Onder de Hollandse steden, wordt Dordrecht, de oudste, en de eerste van de vertegenwoordigers in de staten van Holland als eerste beschreven. Amsterdam komt pas als vijfde aan de beurt, na Dordrecht, Haarlem, Leiden en Delft. Maar, aangezien het om het tweede grootste commerciële centrum van de Nederlanden gaat, is Guicciardini vol lof over haar schoonheid, het grote aantal schepen die voortdurend de haven binnen- en buitenvaren, de rijkdom van haar inwoners, de scheepsbouw en de lakennijverheid:

‘soo dat Amsterdam nae Antwerpen de voornaemste stadt van coopmanschappen is in alle dese landen. Het is voorwaer wonderlijck ende schier ongheloeffelck dat wanneer een van de vooseyde vloten van twee oft drie hondert groote schepen hier aencomen, de inwoonders

soo machtich van rijcdom zijn dat zy selve terstondt alle het goedt opcoopen in de voeghen dat de schepen ghelost ende ontladen zijnde binnen vijf ofte ses daghen...’³²

Ill. 7: Amsterdam, Cornelis Anthonisz. 1544, Rijksmuseum Amsterdam

Den Haag daarentegen, de residentie van de graven van Holland en de zetel van de centrale instellingen wordt beschreven als een dorp zonder stadsmuren. Maar Guicciardini geeft wel toe dat het het grootste en mooiste dorp is van heel Europa.

In Vlaanderen wordt Brugge als een vroeger commercieel centrum beschreven, met een uitstraling die te vergelijken was met deze van Antwerpen. Maar in 1516 vertrokken de kooplieden er naar Antwerpen, zo dat de handel er nu sterk verminderd is. Er zijn nog wat Spanjaarden die er wol importeren, en in 1558,

hebben de Engelsen zelfs hun wolstapel van Calais naar Brugge verplaatst. Verder heeft de stad een gediversifieerde textielindustrie. Guicciardini ziet dus duidelijk de transfer van de internationale handel van Brugge naar Antwerpen, ook al gaat hij in tegenstelling tot de recente historiografie niet in op de factoren die bijgedragen hebben tot deze overgang, maar vermeldt hij gewoon dat de kooplieden de stad hebben verlaten.³³ Net als in de bespreking van Antwerpen, besteedt Guicciardini ook in de rest van zijn beschrijving veel aandacht aan de internationale handel, zoals de bespreking van Amsterdam en Brugge tonen. Maar steden worden ook weergegeven als productiecentra van bepaalde goederen. Deze producten kunnen echter ook van de omgeving van een stad afkomstig zijn en door de stad in kwestie verhandeld worden. Zo wordt Gent bijvoorbeeld als een centrum van lakenproductie voorgesteld:

‘Het meeste dat hier geweven wordt is grof laecken van welcke ende van andere fijne soorte seer groote menichte wordt gemaect, ghelick ook heel Vlaenderen door: soo dat het laeckenwerck gherekent is voor den meesten rijckdom van dese provincie’.³⁴

Guicciardini houdt in zijn beschrijving van de Nederlanden rekening met de lange afstandshandel en de lokale economie en geeft dus een alomvattend overzicht van de economische functies van de stad en toont bovendien hun onderlinge afhankelijkheid. Dit kan mooi geïllustreerd worden aan de hand van een voorbeeld van Bergen op Zoom en zijn verhouding met Antwerpen. Bergen op Zoom, dat, afwisselend met Antwerpen, de Brabantse jaarmarkten organiseerde verloor zijn commerciële aantrekkingskracht na de opkomst van Antwerpen als permanente markt in de zestiende eeuw.³⁵ Guicciardini commenteert de situatie als volgt: ‘Nu ter tijd wordt de koopmanschap hier luttel gedreven: want de gebuerschap ende grote macht van Antwerpen treckt de omliggende landen tot haer: soo datter noch jaermarckt noch eenighe andere marckt buyten gemeyen ganck in het alndt soo groot en is, zy en wordt van de gewoonlijcke Antwerpsche marckt overwonnen ende boven geghaen in alle dinghen’.³⁶

Het verhaal van Guicciardini in de hedendaagse geschiedschrijving

Dankzij haar rijkdom en veelzijdigheid werd Guicciardini’s beschrijving van Antwerpen in de loop van de tijd de basis voor het verhaal van de Antwerpse gouden eeuw, zeker op het vlak van de handel. Mertens en Torfs merken in hun

Geschiedenis van Antwerpen uit 1846, dat Guicciardini, 'die bijna de gehele regering van Philipps II beleefde, en dus op het tydstip dat onze stad haren grootsten bloei had bereikt, in wydloopige byzonderheden over haren handel met het overige de wereld (treedt)' zo dat zij 'niet beter (kunnen) doen dan hier het tafereel van dien bloei optehangen'.³⁷ Zij volgen dan ook in hun hoofdstuk over de handel het overzicht van de verschillende naties van buitenlandse kooplieden, en vullen dit aan met gegevens uit diverse andere bronnen, zoals de *Annales Antwerpiensis* van Paperbrochius en de Antwerpsch konijke en de *Chronyke* van Antwerpen en de werken van Scribanus. Ook Floris Prims sluit in zekere mate aan bij deze structuur, door de verschillende naties één voor één te behandelen in zijn hoofdstuk over de internationale handel in deel zes van zijn *Geschiedenis van Antwerpen*, met betrekking tot de periode 1555-1715. Hij heeft het, in deze volgorde, over de Oosterlingen, de Hoogduitsen, de Portugezen, Spanjaarden, Italianen en de Engelse natie.³⁸ Zijn bronnen zijn echter uitgebreider, dankzij onder andere de studies van J. Denucé en J.A. Goris, over de Zuideuropese handelskolonies, en de medewerking van O. De Smedt, over de Engelse natie, en E. Coornaert over de Franse handelaars.³⁹ Het is via deze toonaangevende historici van de late negentiende en vroege twintigste eeuw dat het betoog van Guicciardini ingang vond in de hedendaagse historiografie over Antwerpen. Hun werken vormen op hun beurt de basis voor het verhaal dat rond de Antwerpse gouden eeuw tot de dag van vandaag bestaat.⁴⁰

Er is echter ook een grote graad aan overeenkomst van het betoog van H. Pirenne in zijn *Histoire de Belgique*, waarin hij niet alleen in structuur maar vooral in essentie het betoog van Guicciardini volgt. Antwerpen is voor hem de kern, waar de hele economie van de Nederlanden om draait. Doorheen de hele zestiende eeuw, zegt hij, waren de Nederlanden zo te zeggen de *banlieue* van deze wonderbaarlijke stad die zij in zijn ban had. Zij is de belangrijkste haven en de commerciële draaischijf van de Nederlanden. In zijn *Histoire de Belgique* hangt hij het hoofdstuk over de zestiende-eeuwse economische ontwikkeling duidelijk op aan het werk van Guicciardini. Hij heeft het over de uitzonderlijke glans en uitstraling, van Antwerpen, die het tot het centrum van de wereldhandel maakte en van België *une terre commune à toutes les nations*. Het hinterland van Antwerpen voorziet de haven van Antwerpen van zijn producten, waar zij dan door Hollandse, Zeeuwse of buitenlandse schepen over alle zeeën verscheept worden. Als resultaat en oorzaak hiervan tegelijk doordringt het kapitalisme alle bezigheden en initiatieven.⁴¹ Dit komt sterk overeen met de rol die de Nederlanden in hedendaagse concepten van Europese handelsnetwerken zoals dit van Fernand Braudel, Herman Van der Wee of Jan de Vries spelen.⁴² De impact van Pirenne

gaat daarmee veel verder dan de lokale geschiedschrijving. Hij oefende een grote impact uit op de Europese historiografie, onder andere ook op de concepten van Fernand Braudel in zijn *Civilisation matérielle et capitalisme*.⁴³ Op die manier zou het verhaal van Guicciardini best een grotere bijdrage geleverd kunnen hebben tot de theorievorming rond de vroegmoderne economie van West-Europa dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Pirenne deelt met Guicciardini ook de overtuiging van het belang van het liberale karakter van Antwerpen, meer bepaald de hoge graad aan individuele vrijheid die het stadsbestuur aan de kooplieden garandeert. Op die manier komt zijn visie in de buurt van de neo-institutionalistische school die gekenmerkt wordt door het belang dat zij toekent aan instituties voor het verloop van economische ontwikkeling.⁴⁴ Kunnen wij Guicciardini dan een neo-institutionalist *avant la lettre* noemen, of heeft hij via de omweg van Pirenne misschien zelfs zijn steentje bijgedragen tot de ontwikkeling van deze school?

Besluit

Guicciardini's *Descrizione* is nog steeds een uiterst aantrekkelijke en stimulerende tekst. Via haar encyclopedische structuur biedt zij een kader van een brede waaier aan historische gegevens met betrekking tot de meeste plaatsen in de Nederlanden. Deze gaan van geografische kenmerken tot etymologische, historische en vooral economische feiten, tot biografische informatie van beroemde inwoners van de beschreven plaatsen. Natuurlijk zijn de meeste van deze feiten intussen in de moderne historische en encyclopedische literatuur opgenomen zodat de waarde van deze informatie vooral daarin bestaat dat zij de kennis van de zestiende-eeuwse tijdsgenoten weergeeft. Een andere manier, om de tekst te benaderen is te kijken naar de selectie en de focus van Guicciardini. Voor de Florentijnse koopman speelde de handel uiteraard een grote rol, maar ook de politiek, kunst en wetenschap, terwijl andere aspecten veel minder behandeld worden. Het meest opvallende thema is godsdienst. Dit is des te meer opmerkelijk als men bedenkt wat een groot belang religie speelde in de geschiedenis van de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw. Men kan bijna niet geloven dat Guicciardini van de spanningen in Antwerpen niet op de hoogte was, als men bedenkt dat het boek in 1567 gepubliceerd werd, juist één jaar na de beeldenstorm.⁴⁵ In feite hebben talrijke auteurs hem bekritiseerd wegens zijn gebrek aan belangstelling voor religieuze kwesties en zijn sympathie voor de protestante zaak. Terwijl bovendien een groot deel van de informatie in de *Beschrijvinge* van geschreven bronnen komt, en daarom ook elders teruggevonden kan

worden, heeft het overzicht van de economie veel te danken aan de expertise en achtergrond van de koopman Guicciardini en de informatie van zijn talrijke kennissen in de handelaarsgemeenschap in Antwerpen. Ook al berusten de meeste van zijn kwantitatieve gegevens op schattingen en zijn daarom noodgedrongen onnauwkeurig, zij blijven in veel gevallen nog steeds de beste benadering die er is. Zijn kijk op de stedelijke samenleving in het algemeen en de stedelijke economie in het bijzonder is zeer leerrijk door de onderlinge samenhangen die hij ziet tussen omgevingsfactoren, politiek, economie en cultuur en vormt daarom een uiterst nuttige bron voor de historicus. Zij vermengt elementen van humanistische geleerdheid met de zakelijke inzichten van een ingewijde tijdsgenoot en zakenman. Wat hierbij bijzonder opvalt is de veelzijdigheid van zijn beschrijving: thema's als geschiedenis, politieke structuren, instellingen, handel, nijverheid en kunst komen allemaal aan bod en vormen samen een uniek beeld van de zestiende-eeuwse stedelijke samenleving en economie van Antwerpen, gezien door de ogen van een geprivilegieerde tijdsgenoot. De impact van Guicciardini op de geschiedschrijving rond de Antwerpse gouden eeuw is dan ook bijzonder groot. Wij menen zijn verhaal in de toonaangevende syntheses uit de twintigste eeuw te herkennen. Via het werk van H. Pirenne is bovendien ook het beeld van de allesoverheersende impact van de Antwerpse positie op de economie van de Nederlanden verspreid geraakt. Ook vandaag opent een grondige lectuur van dit opmerkelijke werk nieuwe perspectieven voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar het economische denken in de zestiende eeuw die nog verder geëxploreerd kunnen worden.

Noten

- ¹ Deze tekst is gebaseerd op een voordracht gehouden op de 9de International Urban History conference: 'Comparative history of European cities' in Lyon in 2008, met als titel: 'A merchant describing the city. Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti I Paesi Bassi* as a source for the economic history of the Low Countries'.
- ² *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*. Anversa 1567, 1581, 1587-1588, 1591, vertaling.: Frans: Antwerpen 1567, 1568, 1582 (Francois de Belleforest); Amsterdam 1609; Arnhem 1613; Amsterdam 1625, 1641; Duits: Basel 1580; Frankfurt am Main 1582; Engels: Londen 1593, Amsterdam 1976 (facs.); Nederlands: Amsterdam 1612, 1968 (facs.); Arnhem 1617; Amsterdam, 1648, 1672; Latijn: Amsterdam 1613; Arnhem 1616; Amsterdam 1635, 1646, 1648, 1652, 1660. Een recente, gedeeltelijke, vertaling is beschikbaar in: Lodovico Guicciardini, *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw*, vertaling door M. Jacqmain (Antwerpen 1987).
- ³ Claude Sorgeloos heeft ongeveer 200 gedrukte bronnen geïdentificeerd die Guicciardini citeert. Zij bevatten Griekse en Latijnse klassieken, enkele middeleeuwse en een brede waaier aan zestiende-eeuwse teksten. C. Sorgeloos, 'Les sources imprimées de la 'Descrittione di tutti

- i Paesi Bassi' de Lodóvico Guicciardini', in: P. Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589): actes du colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Louvain 1991) (*Travaux de l'Institut interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme X*) 37-98.
- ⁴ Vergelijk hieromtrent ook E. Lecuppre-Desjardin, E. Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIe siècle). Les enseignements d'une comparaison* (Turnhout 2008).
- ⁵ Bijzonder nuttig voor een grondige kennis van zijn werk is de bundel voortkomend van een conferentie georganiseerd te Antwerpen en Brussel in 1990; vgl. Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini*.
- ⁶ H. Zwager, Inleiding van de facsimile uitgave van *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*, vert. C. Kiliaan (Haarlem 1968) 5.
- ⁷ M. Jacqmain, 'Inleiding', in: Guicciardini, *De idyllische Nederlanden*, 6.
- ⁸ *Commentarii*.
- ⁹ *Hore di Ricreatione* (Antwerpen Plantijn 1568); *I precetti et sententie più notabili in materia di stato di Messer Francesco Guicciardini* (Antwerpen Plantijn 1585).
- ¹⁰ Leandro Alberti, *Descrittione di tutta l'Italia, et isole pertinenti ad essa. Di fra Leandro Alberti bolognese. Nella quale si contiene il sito di essa, l'origine, & le signorie delle citta, & de' castelli; co' nomi antichi, & moderni; i costumi de popoli, & le conditioni de paesi* (Bologna Giaccarelli 1550).
- ¹¹ Ph. Desan, 'Lodovico Guicciardini et le discours de la ville au XVIe siècle', in: Jodogne, ed., *Lodovico Guicciardini*, 137.
- ¹² Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 72.
- ¹³ Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 19.
- ¹⁴ F. Hallyn, 'Lodovico Guicciardini et la topique de la topographie', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini*, 153.
- ¹⁵ 'Mijn aldereerste meyninghe, hooghvernaemde Heeren is alleenlijck geweest dese uwe heerlijcke groote stadt ende vaderlandt te beschryven.' Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 57.
- ¹⁶ *Ibidem*, 58.
- ¹⁷ Hallyn, 'Lodovico Guicciardini', 154.
- ¹⁸ *Beschrijvinghe*, 59.
- ¹⁹ Zie bijvoorbeeld G. Asaert, 'De late middeleeuwen' in: L. Voet e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw: topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978) 41-57; *Idem*, 'From wharf to commercial metropolis', in: *Antwerp, a port for all seasons* (Antwerpen 1986) 13-164.
- ²⁰ *Beschrijvinghe*, 60.
- ²¹ *Ibidem*, 68.
- ²² *Ibidem*, 71.
- ²³ Zie H. Soly, 'De brouwerijenonderneming van Gilbert Van Schoonbeke', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis/Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 46 (1968) 337-392; 1166-1204 en *Idem*, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw, de stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977). Recent nog I. Derycke, 'Het epos der Antwerpse brouwers tijdens het ancien régime', in: I. Derycke (red.), *Antwerpen Bierstad: acht eeuwen biercultuur* (Brasschaat 2011) 40-59, in het bijzonder 42-43.
- ²⁴ *Beschrijvinghe*, 93.
- ²⁵ Het belang van informatie voor de opkomst van commerciële centra wordt benadrukt door C. Lesger, *The rise of the Amsterdam market and information exchange: merchants, commercial expansion and change in the spatial economy of the Low Countries, c. 1550-1630* (Burlington 2006); zie ook M. Limberger, 'No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp', in: P. O'Brien e.a. (red.), *Urban achievement in early modern Europe. Golden ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001) 39-62.

- ²⁶ *Beschrijvinghe*, 93.
- ²⁷ *Beschrijvinghe*, 94. Zie hieromtrent A. van Dixhoorn, 'The grain issue of 1565-1566: policy-making, public opinion, and common good in the Habsburg Netherlands', in: *De Bono communi: the discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.): discours et pratique du Bien Commun dans les villes d'Europe (XIIIe au XVIe siècle)*. (Studies in European Urban History XXII), 171-204.
- ²⁸ Jacqmain, 'Inleiding', 5-6 en 11.
- ²⁹ W. Brulez, 'De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw', in: *Bijdragen voor Geschiedenis der Nederlanden XXI* (1966/67) 278-310.
- ³⁰ Brabant, Gelre, Zutphen, Overijssel, Groningen, Friesland, Holland, Utrecht, Zeeland, Vlaanderen, Tournai, Artois, Hainaut, Luxemburg, Namur, Liège.
- ³¹ Dit kan gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat de betekenis van hoofd- en residentiesteden vooral vanaf de zeventiende eeuw toenam, zie. P. Clark and B. Leptit, eds., *Capital cities and their hinterlands in early modern Europe* (Aldershot 1996) (Historical Urban Studies 1996: I).
- ³² *Beschrijvinghe*, 316.
- ³³ Voor een recente analyse zie o.a. R. van Uytven, 'Stages of economic decline: late medieval Bruges', in: J.-M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995) 259-270.
- ³⁴ *Beschrijvinghe*, 291.
- ³⁵ B. Blondé, B. en R. Van Uytven, 'De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd', *Lira Elegans*, 6 (1996) 129-182.
- ³⁶ *Beschrijvinghe*, 115.
- ³⁷ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden, uitgegeven door de rederijkerkamer de Olyfiak IV* (Antwerpen 1864) 165.
- ³⁸ F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen XVII*, Onder de eerste Habsburgers 1477-1555. De economische orde en XX, Met Spanje (1555-1715). De economische orde (Antwerpen, 1982).
- ³⁹ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne* (Leuven 1925); J. Denucé, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe – XVIIIe eeuwen* (Mechelen 1934), O. De Smedt, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw, 1496-1582* (Antwerpen 1950-1954).
- ⁴⁰ Zie bijvoorbeeld L. Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen* (Antwerpen 1973).
- ⁴¹ H. Pirenne, *Histoire de Belgique III* (Brussel 1920) 218-219. over de rol van Pirenne voor de geschiedenis van het kapitalisme zie: M. Howell, 'Pirenne, commerce, and capitalism: the missing parts', in: *BTNG | RBHC*, XLI: 3-4 (2011) 297-322.
- ⁴² F. Braudel, *Le temps du monde* (Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle III), Parijs, 1979; H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth – sixteenth centuries)* (Den Haag 1963); J. de Vries, *The economy of Europe in an age of crisis, 1600-1750* (Cambridge 1976).
- ⁴³ F. Braudel, *Le temps du monde*.
- ⁴⁴ Zie hieromtrent D.C. North en R.P. Thomas, *The rise of the western world: a new economic history* (Cambridge 1973); en A. Greif, *Institutions and the path to the modern economy: lessons from medieval trade* (Cambridge 2006). De meest recente uiting van deze visie is O. Gelderblom, *Cities of commerce: the institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2013).
- ⁴⁵ Marnef, G., *Antwerp in the age of Reformation: underground Protestantism in a commercial metropolis, 1550-1577* (Baltimore Md. 1996) (The Johns Hopkins University studies in historical and political science; 114:1).

Dossier: Stadsbeeld

Inleiding

Piet Lombaerde

Hoe steden in beeld komen heeft mensen steeds geboeid. Steden zijn heel concreet en laten zich niet zo gemakkelijk vertalen in algemeenheden of in abstracte modellen. Zij bezitten een unieke fysische en mentale identiteit. Zo onderscheiden zij zich door hun eigen typische bouwwerken, straten en pleinen, en uiten zich aan ons dankzij het intens schouwspel van activiteiten en gedragingen van hun bewoners of passanten. Het stadsbeeld laat ons nooit onberoerd, noch in zijn objectieve materialiteit, noch in beschrijvingen, afbeeldingen of bewoordingen.

Het stadsbeeld laat zich niet reduceren tot een stadsportret of tot een monografie in een naslagwerk. Beelden van de stad worden opgebouwd zowel door hun eigen stadsgeschiedenis als door de manier waarop de mens – als subjectief wezen – de stad sensitief, perceptueel en mentaal ervaart. In studies vanaf de zestigerjaren uit vorige eeuw tot nu valt een steeds verdere verruiming van het studieveld van het stadsbeeld te bespeuren. Steeds meer disciplines hebben zich met het stadsbeeld ingelaten: van de (stads)geografie, de geschiedenis, de architectuur, de waarnemingspsychologie, de antropologie, de sociologie tot de literatuur en taalkunde (semiotiek van de stad).¹ Dit komt door een verschuiving van een meer visueel-perceptuele benadering naar een eerder mentale en conceptuele interpretatie.

In 1968 gaf Kevin Lynch zijn bestseller *The image of the city* uit, waarin voor het eerst op een systematische en wetenschappelijke wijze een vergelijkende studie werd gemaakt van de wijze waarop mensen hun steden visueel ervaren.² Vanuit opvattingen over de *Gestalttheorie* werd in de Amerikaanse steden Boston, Jersey City en Los Angeles gezocht naar vijf eenvoudige elementen (weg, limiet, wijk, kruispunt en herkenningspunt) die ons toelaten vrij complexe stedelijke situaties en stadsstructuren in onze hersenen te ordenen en te 'lezen'. In zulke studies werd vooral uitgegaan van fysische en morfologische karakteristieken van de stad.³ Zij verklaren in eerste plaats de wijze waarop het stadsbeeld wordt opgebouwd en vervolgens door onze zintuigen wordt ervaren. Lynch zocht in zijn theoretische bevindingen nog naar constante stadsbeelden. Maar andere onderzoekers, zoals socioloog Raymond Ledrut en geograaf Horacio Capel, geloven niet zozeer in enkel fysische constanten, die ons waarnemingsbeeld van de

stad bepalen, maar eerder in kenmerken van de persoon, die rekening houden met o.a. afkomst, ontwikkelijking, geslacht en leeftijd.⁴ Aan de hand van een groot aantal interviews komt Ledrut ertoe dat er van specifieke steden niet één maar meerdere stadsbeelden voorkomen, juist door de concrete mens als hoofdrolspeler in het onderzoek naar het stadsbeeld te betrekken. Constanten kunnen dan in de verhalen van de bewoners over hun stad teruggevonden worden, zoals het eerder refereren naar ruimtelijkheid, persoonlijkheid of waardering. In deze soort studies verschuift de aandacht naar de activiteiten van de mens en naar waarderingen en betekenissen, die mensen aan hun steden en hun omgeving toekennen. Het stadsbeeld gevormd vanuit het subject gaat in het onderzoek in toenemende mate de beschrijving van het stadsbeeld aan de hand van typologie en morfologie verdringen. Onderzoek vanuit de pragmatiek was in deze studies geheel nieuw. Gelijktijdig met de groeiende aandacht voor het subject in studies over het stadsbeeld, werd ook meer aandacht besteed aan het mentale en conceptuele beeld van de stad. De semiotiek en semiologie speelden daarbij een belangrijke rol. Vanuit de culturele antropologie en de taalkunde, mede onder invloed van Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes, Umberto Eco, Joseph Ryckwert, George Baird e.a. werd de stad in toenemende mate geanalyseerd naar haar betekeniswaarden en naar conceptuele voorstellingen die ervan voorkwamen, in literatuur, tekeningen of zelfs wat betreft de utopie.⁵ Zo is bijvoorbeeld *The City in mind* een publicatie die heel wat aandacht besteedt aan het mentale stadsbeeld.⁶ Maar simultaan met deze evolutie in benadering van het stadsbeeld is de fysische en morfologische studie van de stad, vooral op basis van haar plattegronden, steeds blijven bestaan. Vroege studies werden reeds tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw in Frankrijk aangezet door George Chabot, Jean Tricart en Marcel Poëte.⁷ Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw werden ze verder uitgebreid en verfijnd door Pierre Lavedan, André Chastel, Françoise Boudon, Anne Mouton Vernez, Jean Castex en Bruno Fortier.⁸ In Engeland deed stadsgeograaf M.R.G. Conzen baanbrekend werk met zijn studies over plattegronden van steden, door verder in te zoomen op de samenhang tussen stadsplattegronden, stratenpatronen, bouwblokken en percelen.⁹ Het is deze methode, die samen met de studies van Saverio Muratori en later Aldo Rossi, heel wat invloed hadden op het stadsmorfologisch onderzoek. Elwin Koster ontwikkelde deze benadering verder en paste ze toe op Nederlandse steden.¹⁰ Vandaag worden dankzij het digitaliseren van deze plattegronden en het GIS-relateren van alle mogelijke historische en bouwmorfologische gegevens, zulke studies van stadsplattegronden steeds belangrijker. Zij worden ook gehanteerd om volledige historische stadscentra driedimensionaal te reconstrueren. De recente reconstructie

van de groeikaart met beide stadsuitbreidingen van Amsterdam tijdens haar Gouden eeuw is hiervan een uitzonderlijk mooi en interessant voorbeeld.¹¹ We kunnen dus vaststellen dat de benadering van het stadsbeeld vandaag een hele waaier aan mogelijkheden en interpretaties biedt.

Volgende omschrijving kan dan ook vandaag aan het begrip ‘stadsbeeld’ worden toegekend: de fysische en morfologische structuur van de stad, de wijze waarop activiteiten en functies van bewoners, gebruikers, ondernemers en de overheid in de stad voorkomen en ten slotte het mentale beeld dat van de stad gevormd wordt, zowel in geschreven teksten als in de voorstellingen ervan. Stadsbeeld als term heeft ook te maken met de begrippen als stadsgezicht, stadspottret en het Engelse *townscape*, maar is breder in interpretatie. De huidige benadering en studie van het stadsbeeld gaat ook veel verder dan enkel de voorstelling van de stad.

Antwerpen in zijn geschiedenis – tot op vandaag – geeft ons een uniek voorbeeld van de rijkdom, die ons het stadsbeeld kan geven: zowel door zijn bewogen sociaaleconomische als politieke geschiedenis, als dankzij zijn talrijke realisaties en transformaties van gebouwen en van de openbare ruimte. De oudste reisverhalen en stadsbeschrijvingen, alsook de enorme productie aan voorstellingen van de stad en haar grote variëteit aan gebouwen in cartografie en iconografie, zijn hiervan levende getuigen.¹² Tevens laten zij toe om veranderingen en transformaties van het Antwerpse stadsbeeld te reconstrueren: hoe is het stadsbeeld van Antwerpen veranderd door de nieuwe straten, pleinen, bouwwerken en stadsuitbreidingen in haar Gouden Eeuw? Welke vernieuwingen op het gebied van infrastructuur hebben de beleving van de stad in de negentiende eeuw beïnvloed? Heel wat vragen kunnen gesteld worden i.v.m. de wijzigende stadsbeelden en hoe deze voorkomen in beschrijvingen, reisverhalen, cartografie en zelfs in de ruimtelijke ordening en meer bepaald in de wijze waarop met het historische stadsbeeld wordt omgegaan in de monumentenzorg. Van deze zeer uitgebreide materie wordt in dit dossier in *HistoriANT* slechts een kleine bloemlezing verzorgd. De cartografie en de iconografie komen aan bod in een bijdrage over het laatste kwart van Antwerpens Gouden Eeuw. Een tot heden onbekende reeks van zes prenten, die door geograaf Johannes Portantius werd samengesteld en voorzien werd van een bandtekst, geeft op een heel gedetailleerde wijze weer hoe transformaties in het stadsbeeld plaatsvonden in de woelige jaren 1571 tot 1577. De Spaanse Furie speelt een hoofdrol in deze reeks. Een centraal thema in deze reeks is de parallel tussen enerzijds de morfologie van de stad, en anderzijds de gebeurtenissen die tijdens deze beruchte jaren in de stad plaatsvonden.

Met de bijdrage over de reisverhalen en reisgidsen vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw, hebben we te maken met het eerder literaire stadsbeeld. Er wordt ingegaan op wijzigingen in de stad tijdens haar Gouden Eeuw en nadien in de zeventiende en achttiende eeuw. Op welke wijze hebben deze veranderingen ook het mentale stadsbeeld van reizigers en de weerslag ervan in reisbeschrijvingen beïnvloed? Aan welke onderdelen van de stad en het stadsleven wordt aandacht besteed en welke appreciatie genieten ze in de stadsbeschrijvingen? Typisch bij deze reisbeschrijvingen en stadsbeschrijvingen is dat ze meestal steunen op oudere reisverhalen. De *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini uit 1567 neemt een bijzondere plaats in en werd zelfs tot in de achttiende eeuw aangewend bij stadsbeschrijvingen. Ook wordt in deze bijdrage aangetoond dat naast transformaties van de fysische ruimte ook sociale, politieke, economische en artistieke evoluties tot veranderende mentale stadsbeelden leiden.

Voor de negentiende eeuw wordt gefocust op de zintuiglijke beleving en de beelden die daarover circuleren bij de stedelijke overheid en de bewoners van de stad. Ook deze belevingswaarden vormen onderdeel van het stadsbeeld, omdat zij juist een relatie leggen tussen de stad als veranderend object en het subject – de bewoner en gebruiker – die op deze transformatie in zijn omgeving reageert. In de besproken casus gaan bewoners hun belevingswaarden confronteren met beeldwaarden van ‘proper’ en ‘vuil’ zoals ze door de stedelijke gezondheidsdienst op het einde van de negentiende eeuw gehanteerd worden.¹³ Ook trachten de bewoners door deze reactie hun eigen positie in de stedelijke structuur te bevestigen. Deze bijdrage in het thema van ‘stadsbeeld’ kan beschouwd worden als de interactie/confrontatie van sociale beelden van concepten als ‘openbare gezondheid’, zowel wat de bewoners van een stad betreft, als vanuit stedelijke overheden.

Wat de casus van de twintigste eeuw betreft, wordt ingegaan op de actieve tussenkomst van lokale overheden in het wijzigend beeld van de historische stad, in confrontatie met de dynamiek van de moderniteit. De afbraakwoede was in Antwerpen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog constant aanwezig en Lode de Barsée trachtte als diensthoofd van het Bureau voor Monumentenzorg voor de periode 1969 tot 1978 een maximaal behoud na te streven van historische panden en terzelfdertijd de publieke opinie bewust te maken van de intrinsieke waarde van de historische stad. Dit mondde ook uit in een merkwaardig initiatief om een ‘Oude stad’ in het openluchtmuseum in Bokrijk op te richten, waar tientallen afgebroken panden uit de Antwerpse binnenstad terug werden opgetrokken.¹⁴ Vanaf het Europees Monumentenjaar 1975 en met de slogan ‘Een

monument staat niet alleen' in 1976 in Vlaanderen werden zijn inspanningen in de stad Antwerpen meer ondersteund en wonnen aan kracht. De vorming en het ontwikkelen van het stadsbeeld is tot vandaag een primaire bekommernis zowel voor stedelijke overheden als voor de bewoners van de stad.

Noten

- ¹ Onlangs verscheen nog: K. Lichtert, J. Dumolyn en M. Martens (eds.), *Portraits of the city. Representing urban space in later medieval and early modern Europe* (Studies in European Urban History (1100-1800) XXXI) (Turnhout 2014); K. Lichtert, 'The visualisation of urban landscape in the Southern Netherlands during the Late Medieval and early modern period, in: *Peregrinations*, 2:4 (2009) 185-188. Voor een goed overzicht van perceptuele benaderingen van de stad, zie nog steeds: A. Bailly, *La perception de l'espace urbain. Les concepts, les méthodes d'étude, leur utilisation dans la recherche urbanistique* (Parijs 1977).
- ² K. Lynch, *The Image of the city* (Cambridge (Mass.) 1964); D. Appleyard, K. Lynch en J. Meyer, *The view from the road* (Cambridge (Mass.) 1964). In deze laatste studie wordt de reconstructie van visuele beelden gekoppeld aan onze wijze van verplaatsing. Snelheid en verplaatsing zijn belangrijke uitgangspunten in onze beeldvorming van de ruimte. Zulke studies worden later verder ontwikkeld en leiden tot de dromoscopie van Paul Virilio. Zie P. Virilio, *Negative Horizon: An essay in dromoscopy* (Londen 2005).
- ³ K. Lynch, *A Theory of good city form* (Cambridge (Mass.) 1981); T. Banerjee en M. Southworth, *City sense and city design: writings and projects of Kevin Lynch* (Cambridge (Mass.) 1995).
- ⁴ R. Ledrut, *Les images de la ville* (Parijs 1973); H. Capel, 'L'image de la ville et le comportement spatial des citadins', in: *L'Espace géographique*, 4:1 (1975) 73-80.
- ⁵ Zie hierover meer in: G. Baird en Ch. Jencks (eds.), *Meaning in architecture* (New York 1970); F. Choay en R. Banham, *Le sens de la ville* (Parijs 1972); J. Ryckwert, *The idea of a town* (Cambridge (Mass.) 1988). Zie ook: E. Taverne en I. Visser, *Stedebouw. Geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1300 tot heden* (Heerlen – Nijmegen 2004) 330-357: De 'city of the mind'.
- ⁶ J. Kunstler, *The city in mind* (New York 2002).
- ⁷ G. Chabot, *Les villes: aperçu de géographie humaine* (Parijs 1948); J. Tricart, *Principes et méthodes de la géomorphologie* (Parijs 1965); M. Poëte, *Introduction à l'urbanisme* (Parijs 1967).
- ⁸ P. Lavedan, *Histoire de l'Urbanisme* (Parijs 1929-1952), 3 delen; F. Boudon e.a., *Système de l'architecture urbaine: le quartier des Halles à Paris* (Parijs 1977); B. Fortier, *La métropole imaginaire. Un Atlas de Paris, XIXe-XXe siècles* (Luik 1989). A. Mouton Vernez, 'Urban morphology as an emerging interdisciplinary field', in: *Urban Morphology*, 1 (1997) 3-10.
- ⁹ M.R.G. Conzen (ed.), *Thinking about urban form: papers on urban morphology, 1932-1998* (Oxford 2004).
- ¹⁰ E. Koster, *Stads morfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek*, doctorale scriptie Universiteit Groningen (Groningen 2001).
- ¹¹ Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Booming Amsterdam' in het stadsarchief in Amsterdam (15 februari tot 26 mei 2013) werd een dynamische 3D-reconstructie getoond met de beide stadsvergrotingen in de Gouden Eeuw.
- ¹² Een goed overzicht van beschrijvingen van Antwerpen wordt geboden in: J.A. Goris, *Lof van Antwerpen: hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVde tot de XXste eeuw* (Brussel 1940).

- ¹³ Meer algemeen wat geurhinder betreft, zie: A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur: een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986). Op het thema 'proper' m.b.t. de stad Antwerpen werd voor het ancien régime reeds ingegaan in volgende publicatie: P. Maclot en W. Pottier (red.), *'n propere tijd!?' (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)* (Antwerpen 1988).
- ¹⁴ Dit initiatief werd mee op gang gebracht door stadssecretaris K.C. Peeters, die sterk overtuigd was van het behoud van de volkskunst en van daaruit een deel van de historische stad Antwerpen wilde redden.

Antwerpen en zijn citadel *in the picture*: de onbekende prentenreeks van Johannes Portantius

Piet Lombaerde

Summary

Print series of the city of Antwerp and its tumultuous history were published during the 16th and early 17th century. They illustrate very well, and sometimes very accurate, the transformation of the city image during Alva's rule and the first years of the Eighty Year's War. Extremely interesting is the until now unknown series of six engravings of an unknown artist with a text board by Johannes Pourtant or Portantius. This geographer and scientist originally from Ghent, was mentioned by Lodovico Guicciardini in his famous *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* of 1567 and was member of the circle of Ortelius in Antwerp. Although the six prints, from which only one or two copies belong to public or private collections, are separately known, they were never considered as part of a whole series, starting in 1570 with a description of the city of Antwerp and its origins, and ending in 1577 with the partly dismantling of the citadel. The core of this series are three prints depicting in a very illustrative and accurate way the Spanish Fury. The engravings are much more detailed and give much more iconographic information as do the well known and artistically high praised prints of the *Geschichtsblätter* by Frans Hogenberg. For the first time the six engravings are attributed as a whole set to Portantius and are reproduced all together.

Inleiding

Historieprenten van Antwerpen en de Nederlanden werden naar aanleiding van welbepaalde belangrijke evenementen uit de geschiedenis gemaakt. Voor wat de zestiende en begin-zeventiende eeuw betreft, zijn de meest gekende prentenreeksen ongetwijfeld deze van Frans Hogenberg in zijn *Geschichtsblätter* en in de *De Leone Belgico* van Michael Aitsinger. Daarnaast was de reeks historieprenten voor de *Polemographia Aeraico Belgica* van Willem Baudaert (Baudartius) met de verkleinde prenten van Hogenberg eveneens succesvol. Maar minder gekend zijn

kleinere reeksen die tijdens de zestiende eeuw enkel voor Antwerpen werden gegraveerd. Een mooie reeks kopergravures werd gemaakt naar aanleiding van de overdracht van de citadel aan de heer van Liedekercke en de Rouck op 20 maart 1577 en de daaropvolgende gedeeltelijke ontmanteling van dit gehate bouwwerk. Deze reeks van zeven prenten in medaillon werd door Hiëronymus Wierix naar tekeningen van Maarten de Vos gegraveerd. Zulke reeksen prenten zijn bijzonder interessant omdat zij dikwijls stadsgezichten weergeven en de transformaties die het stadsbeeld heeft ondergaan.

Tot nu vrijwel onbekend is de reeks van zes kopergravures, toe te schrijven aan Johannes Portantius. Ze bestrijken eveneens een korte periode van de geschiedenis van Antwerpen, namelijk vanaf de oprichting van het standbeeld van de hertog van Alva in 1571 tot de gedeeltelijke ontmanteling van de citadel in 1577.¹ Ze illustreren een periode in de Antwerpse geschiedenis van amper zes jaar, de tijdsduur die nagenoeg overeenstemt met het episcopaat van Franciscus Sonnius (1570-1576).² De Spaanse Furie vormt de hoofdbrok van deze reeks. Drie voorstellingen zijn eraan gewijd. Het merkwaardige aan deze prentenreeks is de waarheidsgetrouwe iconografie van de stad Antwerpen, gekoppeld aan dramatische gebeurtenissen voor de stad.

Tot vandaag blijft deze reeks veel vragen oproepen. Soms werden deze prenten zelfs verkeerdelijk toegeschreven aan Frans Hogenberg.³ Wie is de initiatiefnemer van deze reeks? Wie is I. Pourtant of I. Portantius, wiens naam in de tekstband op twee van de zes gravures voorkomt? Daar we noch de uitgever, noch de graveur kennen, zou het mogelijk zijn dat deze reeks een clandestiene of piratenuitgave is. Bestaan er nog meer gravures die tot deze reeks behoren? Waarom zijn de nog bestaande gravures zo zeldzaam en soms uniek? Waarom stopt de reeks met de ontmanteling van de citadel, m.a.w. vanaf het ogenblik Antwerpen onder calvinistisch bestuur kwam? Deze en andere vragen blijven tot vandaag onbeantwoord.

Met deze bijdrage trachten we voor de eerste maal het bestaan van deze reeks onder de aandacht te brengen. Tevens zullen we de typische kenmerken van deze reeks historieprenten aangeven. Ook commentariëren we de getoonde taferelen, die soms heel originele details bevatten en vergelijken we met andere nog eigentijds bewaarde prenten. We besluiten met een beschrijving en evaluatie van het stadsbeeld dat uit deze prentenreeks naar voor komt.

Kenmerken

Op het eerste gezicht zijn er grote overeenkomsten met de historieprenten van Frans Hogenberg. Ze geven taferelen weer uit de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog, de zichten zijn in vogelvlucht getekend en onder elke prent is een tekstband aangebracht met de beschrijving van een welbepaalde episode uit de Tachtigjarige Oorlog. Zoals bij Hogenberg is de tekenwijze vrij ruw. De kleine personages geven een zekere levendigheid aan de voorstellingen, zeker bij de scènes van de Spaanse Furie. Dat de prenten niet van elkaar overgenomen zijn, tonen de talrijke verschillen in compositie en detaillering. Ook heeft de reeks van Pourtant een aantal voorstellingen die niet bij Hogenberg of andere tijdsgenoten voorkomen, zoals bijvoorbeeld de prent met de uitval uit de citadel en de barricades opgeworpen door de Antwerpse militieën. Het gezichtspunt bij Pourtants prenten ligt steeds hoger dan bij Hogenberg, zodat we veel meer gebouwen met hun details kunnen waarnemen. Ook gaat bij Pourtant dikwijls meer aandacht naar de inwoners van Antwerpen dan naar militaire verrichtingen. In tegenstelling tot Hogenberg, die een uitstekende graveur is met een geoefende hand, lijkt de graveur, die voor de prenten van Pourtant werkte, eerder wat onhandig. Daardoor zijn deze kopergravures minder streng opgevat, zwieriger, soms wat slordig, maar des te spontaner, anekdotisch soms en verhalend. Hun *reality effect* is des te sterker. De taferelen van Hogenberg lijken soms eerder studiowerk en seriewerk.

De zes prenten van Pourtant hebben ook enkele gemeenschappelijke kenmerken, die we bij andere nog bewaarde historiereeksen van Antwerpen niet terugvinden. Dit laat hun herkenning toe. Zo zijn de teksten in de tekstbanden onderaan in twee kolommen verdeeld en gescheiden door een verticaal geschaaduwde balkje. Links komt de Nederlandse versie voor, rechts de Franse. Beide teksten komen in vertaling min of meer overeen. Op de drie prenten met betrekking tot de Spaanse Furie komen de teksten bovendien in versvorm voor.

Beide eerste prenten bezitten als watermerk een kromstaf (zie verder). De drie prenten met de Spaanse Furie vertonen als watermerk een sikkelvormige maan met een bloementak. Blijkbaar kunnen deze prenten met betrekking tot de Spaanse Furie als een afzonderlijke reeks beschouwd worden binnen de reeks van zes prenten.

Pourtant of Portant alias Portantius

Twee van de prenten werden gesigneerd met een auteursnaam, nl. de eerste en de laatste van de reeks. Op de eerste prent komt in de tekstband de naam I. Poutant voor, op de zesde prent de gelatiniseerde naam I. Portantius. Mogelijk kan deze naam geïdentificeerd worden met astronoom, geograaf en wiskundige Johannes Portantius, geboren in Gent en woonachtig in Antwerpen. Paul Bergmans heeft in de *Biographie Nationale* anderhalve kolom aan deze wetenschapper gewijd.⁴ Lodovico Guicciardini besteedt in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* volgende passage aan hem: *Giovanni Portant, huomo dotto, gran' matematico, & ben' versato in diverse altre scienze*.⁵ Hij was een tijdsgenoot van Christoffel Plantijn en van Abraham Ortelius. Portantius wordt in verband gebracht met het auteurschap van een aantal kaarten door Ortelius op de markt gebracht. Zijn naam komt voor op een kaart van Livonia of Letland, gepubliceerd in Ortelius' *Spieghel der Werelt* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1583).⁶ Volgens de legende op deze kaart is hij er de auteur van, hetgeen betekent dat hij het ontwerp van deze kaart heeft gemaakt. Verder van Portantius is de publicatie van *Beschrijvinghe der cometen met aenwijsinge ende vermaninge wat zij bedieden ende voortbrenghen sal* (Antwerpen 1577) bekend.⁷

We weten niet exact wanneer de prentenreeks werd graveerd. Wie de ontwerper van deze tekeningen, noch de graveur zijn, weten we niet. Wel kunnen we aannemen dat Portantius de auteur van de bandteksten is. Uit hetgeen Wauwermans en Sanderus over deze auteur vertellen, schreef hij hekeldichten waardoor hij vervolgd werd en opgesloten.⁸ Dit strookt geheel met de rijmen die hij onder de drie prenten van de Spaanse Furie schrijft.

De eerste prent geeft een situatie weer, nog voor Alva zijn standbeeld in 1571 in de citadel liet oprichten, aangezien dit monument nog niet staat afgebeeld midden de dwangburcht. Als datum *non post quem* kunnen we 1571 aannemen. Wat de datum *ante quem* betreft, kunnen we uit de laatste prent afleiden dat dit na de transformatie van het gouverneurspaleis in de citadel tot palazzo is geweest. De transformatie vond plaats in de jaren 1577-1578. Van enig nut kunnen ook de watermerken op het papier zijn. Op de tweede prent in de reeks werd het watermerk van een kromstaf, met onderaan drie bladeren, teruggevonden. Dit watermerk blijkt op papier afkomstig uit Holland in de jaren 1578-1583 voor te komen.⁹ Anderzijds komt op de drie prenten, die op de Spaanse Furie betrekking hebben, als watermerk een maanschijf met bloementak voor. Een vrij gelijkend watermerk werd op papier afkomstig uit Utrecht in 1568 gedetecteerd.¹⁰ Het zou dus kunnen dat de drie prenten van de Spaanse Furie eerst werden uit-

gegeven, en dat kort daarop de drie andere gravures op de markt werden gebracht, zodat ze samen een prentenreeks vormden. Dit is ook te verklaren door een anachronisme op de eerste prent. Zoals verder in deze bijdrage wordt beschreven, staat de eerste jezuïetenkapel uit 1574 reeds vermeld en afgebeeld op deze prent. Daaruit kunnen we terecht veronderstellen dat de auteur de prent na deze datum heeft getekend en dan aan de reeks heeft toegevoegd.

Het is mogelijk dat deze prenten tijdens het Staatse bestuur verspreid werden, maar met zekerheid kunnen we dit niet stellen. Dat Portantius met deze reeks kritiek uitte op het Spaanse bewind en in het bijzonder op de Spaanse Furie lijkt plausibel.

De prentenreeks

De volgorde van de prentenreeks stelt een probleem. Ze zijn niet genummerd. Wel is er een belangrijke indicatie op de tekstband van één van de drie prenten die betrekking hebben op de Spaanse Furie. Op de betreffende prent staat vermeld dat er drie gravures zijn die de wrede scènes van de furie afbeelden. We kunnen dus deze prent als eerste beschouwen van een reeks met verschillende taferelen die de drie hoofdfasen van de furie weergeven. De Spaanse Furie start dan met de inval van de troepen op 4 november 1576 langs de Kipdorppoort naar de Nieuwstad toe. Daar had het Waalse garnizoen onder leiding van stadsgouverneur Champaigny, broer van Granvelle, zich in het Hansahuis teruggetrokken. Een tweede prent licht de uitval toe van de Spaanse troepen vanuit de citadel naar de barricaden ter hoogte van de Begijnenstraat en naar de kanonnen aan het Schermershuis. Dit is de enige prent die een jaartal draagt, namelijk 1576. Ze werd als inscriptie op de deurlatei van het Schermershuis aangebracht. De derde prent toont in alle hevigheid de brand van het stadhuis en de omliggende wijk. Er blijven nog drie prenten ter datering in de reeks over. We kunnen veronderstellen dat de prent met zicht op Antwerpen en de Schelde, genomen vanop de wat hoger liggende steenweg naar Berchem (oude Mechelse steenweg) als eerste in de reeks kan beschouwd worden. Bovenaan op deze prent komt de stedenmaagd van Antwerpen voor.¹¹ Op de tekstband wordt de oorsprong van Antwerpen verklaard. Daarop volgt dan een prent met voorstelling van de nieuw gebouwde citadel met standbeeld van Alva. Dan komen de drie reeds aangehaalde prenten van de Spaanse Furie. En tot slot een prent met de gedeeltelijke ontmanteling van de citadel. Elk van deze prenten wordt nu verder in deze bijdrage geanalyseerd en besproken.

Voor de historische context van het politieke en militaire gebeuren kunnen we verwijzen naar werken van tijdgenoten als Michaël Aitzinger, Pieter Bor, Willem Baudart (Baudartius), Antonio Carnero, Guido Bentivoglio, Famiano Strada en Emanuel van Meeteren.¹² Meer recente publicaties over dit onderwerp zijn onder andere deze van Lodewijk Torfs, Willem Nuyens, Léon Voet, Rob Van Roosbroeck en Jaap Frederiks.¹³

Prent 1: Zicht op de stad Antwerpen vanuit de Mechelse steenweg

Ill. 1: Antwerpia. Zicht op Antwerpen, vanuit Berchem, met op de voorgrond de Mechelse steenweg, ca. 1568, 222 x 286 mm.
Antwerpen, privébezit

Deze prent geeft een zicht in vogelvlucht op Antwerpen en omgeving weer, van oost naar west. Bovenaan de prent komen links en rechts van de stedenmaagd van Antwerpen de opschriften van 28 geïdentificeerde gebouwen voor. De maagd van Antwerpen houdt in haar rechterhand het wapenschild van het markgraafschap Antwerpen vast. Met haar linkerhand omklemt ze enkele geldbeugels, die op haar schoot liggen. Ze leunt tegen een geldkist met openstaand

deksel. Twee fladderende engeltjes houden een zegentak vast en kronen haar met een laurierkrans. Het gehele gezelschap neemt plaats op wolken, waar een benderol doorheen wappert met daarop de inscriptie ANTWERPIA. Onderaan de prent staat op een tekstband een lofrede van de stad in twee kolommen:

Kolom links:

‘Dese Triumphelijcke Rijcke en Vermaerde Coopstadt. Die 3e van den 4 hoofsteeden van thertochdom van Brabant = Hoofstadt van Tmarckgraefscap des heylichs Rijckx op der scelde Ghenaemt door die tyranie Van de Reuse oft ruijs Antigon, der coopliden handen afslande werpende Inde Schelde die hem tol weijgherde 60 Iaer voor Christ = Den Eerste marckgra(f) was Anselbert Prince der romsche Senateur 560 Iaer na christ. I. Pourtant.’

In kolom rechts volgt een vrije vertaling in het Frans:

Ceste triumphaste, riche et famuse Ville est la 3 des 4 capitales de la Duché de Brabant = Metropolitaine Du marquisat du saint Empire sur Lescaut. Prend son nom du geant et tirant Antigon coupant les mains des marchan(d)s passagiers refusant sa taille les iettant en lescaut qui signifie Handt Werpe devant Christ, 60 ans. Le premier marquis héritable fut Anselbert prince et senateur de rome, 560 ans apres Christ.’

De naam Antwerpen wordt volgens deze beschrijving in verband gebracht met de afgehakte handen die de reus Antigoon in de Schelde wierp, en niet met de afgehakte hand van de reus die door de Romeinse soldaat Brabo in de Schelde werd geworpen. Deze versie verschilt dus van deze in de *Allerexcellenste Cronike van Brabant* uit 1497-98, waarin de naam Antwerpen afkomstig is van het werpen van de handen van de reus door Brabo. Deze laatste versie werd in bijna alle beschrijvingen van Antwerpen overgenomen.¹⁴

Op deze eerste prent zien we nog een vredig vergezicht op de stad en haar Spaanse omwalling, vermeerderd met de citadel. Niets laat vermoeden welke woelige tijden de stad en haar omgeving zullen ondergaan. We hebben een bijzonder goede impressie van de oude ‘steenweg naar Berchem’, met voetpaden en aanplantingen van bomen, windmolens (op de voorgrond de molens Coolhaes en Orannieboom), lintbebouwing ter hoogte van Ter Siecken en de aansluiting van de Herentalse vaart met de Spaanse omwalling. Vooraan rechts op de prent blijken twee bordelen voor te komen, die te herkennen zijn door het vogelkotje

op de voormuur en het uithangbord met een zwaan.¹⁵ In de tuinen van Haringrode merken we een aantal waterputten op. Op het middenplan van de gravure wordt het beeld van de stad vooral gekenmerkt door de enorme Onze-Lieve-Vrouwkerk en de talrijke torens van kerken en abdijen. De gebastioneerde versterkingen worden nauwkeurig weergegeven, alsook de vijf toegangspoorten met hun bruggen over de walgracht. Op de achtergrond is er een druk verkeer van karvelen en heuden op de Schelde. De linkeroever wordt geïdentificeerd door de bebouwing aan het Vlaams Hoofd en het landhuis van Henriquez. Links op de prent wordt de ontmantelde binnenwal van de Spaanse omwalling afgebeeld, die voor de citadel werd gebouwd. Ze loopt vanaf het Schermershuis tot aan de Keizerspoort. De *jointe* of verbindingswal in aarde tussen de citadel en de Keizerspoort, sluit echter op deze laatste niet aan. Zoals op de prenten van Specklin en Hoefnagel wordt een inspringende courtine van deze wal afgebeeld. In de walgracht wordt tussen de Begijnenpoort en de Keizerspoort een stenen beer getekend. De Begijnenpoort in steen is veel monumentaler voorgesteld dan ze in werkelijkheid was.¹⁶ Wel worden de beide molens aan weerszijden van deze poort correct voorgesteld. Op het glacis staat een galg. Daar werden immers terechtstellingen uitgevoerd.

Pourtant heeft op deze eerste prent van zijn reeks ook 28 gebouwen en poorten geïdentificeerd. Het gaat om: 1. Onze-Lieve-Vrouwkerk; 2. Sint-Jacobskerk; 3. Burchtkerk of Sint-Walburgiskerk; 4. Sint-Joriskerk; 5. Sint-Andrieskerk; 6. Sint-Michielsabdij; 7. Minderbroedersklooster; 8. Onze-Lieve-Vrouw-Broedersklooster; 9. Predikherenklooster of Sint-Paulusklooster; 10. Jezuïetenkerk; 11. Sint-Elisabethgasthuis; 12. Begijnhof; 13. Pesthuis; 14. Sint-Rochuspesthuis; 15. Stadhuis; 16. Grote Burchtpoort; 17. Begijnenpoort; 18. Sint-Jorispoort; 19. Kipdorppoort; 20. Rodepoort; 21. Cisterne (Clisterenpoort op de prent) of Schijnpoort; 22. Oosters huis of Hansahuis; 23. Hessenhuis; 24. Tapissierspand; 25. Vleeshuis; 26. Nieuwe Beurs; 27. De Nieuwstad; 28. Fuggerhuis.

Doordat een zicht in vogelvlucht wordt weergegeven, zijn zowel de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal, als andere kerkelijke gebouwen als de Sint-Michielsabdij, de Sint-Joriskerk, de kloosterkerk van Onze-Lieve-Vrouw-Broeders en de Sint-Jacobskerk goed zichtbaar. Bijzonder interessant is reeds de weergave, hoe summier ook, van de jezuïetenkapel, die in 1574 in de tuin van het Huis van Aken van Gaspar Schets, raadgever en tesaurier-generaal van de Spaanse koning werd opgetrokken.¹⁷ Wel is het opvallend dat de positionering van de gebouwen en poorten ten opzichte van elkaar en van hun omgeving niet altijd juist is. Zo staat de Nieuwe Beurs vlak voor de kathedraal getekend; het Pesthuis van de Nieuwstad en de Schijnpoort worden vlak tegen de Schelde gesitueerd.

Ook de Spaanse omwalling, hoewel ze niet op de legende vermeld staat, met vooral de Keizerspoort, worden in de prent zeer helder afgebeeld. Opvallend is de verzorgde weergave van het kanaal van Herentals en zijn aansluiting met de Blauwe toren, tussen twee geconstrueerde beren in de stadsgracht. Op de voorgrond komen huizen en herbergen als repoussoirs voor en bezorgen een diepte aan de prent.

Het zicht op Antwerpen komt min of meer overeen met dat van Hogenberg op de prent met het verraad van graaf Lodewijk Ladron, bevelhebber van de Duitse vendels (september 1570). Ook daar zien we op de achtergrond de stad Antwerpen met citadel, maar de stad werd bijna frontaal getekend, zodat de gebouwen in de stad enkel zichtbaar zijn met hun silhouet.¹⁸ De torens werden door Hogenberg ook veel schematischer afgebeeld. Wat bij Hogenberg geheel ontbreekt is een detaillering van de omgeving van Antwerpen rond de Mechelse steenweg en het kanaal van Herentals. Ook ontbreekt de stenen beer in de stadswal. Poursant daarentegen geeft zowel de stad Antwerpen als geheel haar omgeving bijna detaillistisch weer.

Prent 2: Citadel met standbeeld van de hertog van Alva

Onderaan in de tekstband kunnen we lezen:

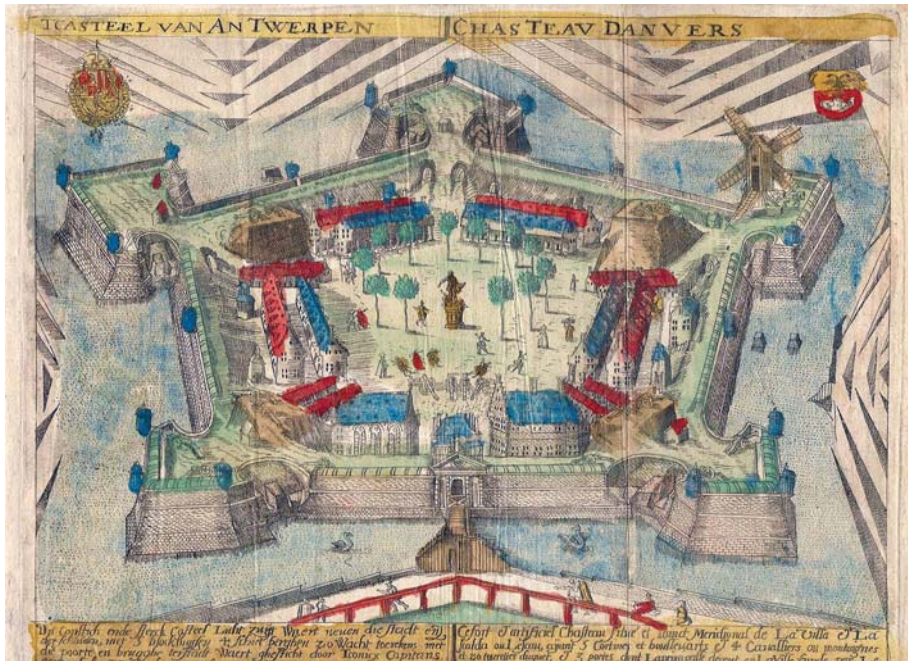
kolom links:

‘Die Constich ende sterck Casteel Lacht zuijnt Waerts neven die stadt en der Schalden, met 5 blockhuysen 4 schietberghen 20 Wacht toerekens. met die poorte en brugghe ter stadt waert ghesticht door Tconix Capitans general den Hertoghe Van alva 1568.’

kolom rechts:

‘Ce fort et artificiel Chasteau situé et joint Meridional de La Ville et La scalda ou Lescau, aijant 5 Cortines et boulevarts et 4 Cavalliers ou montagnes et 20 tourelles duguet, et 3 portes dont La principalle decent en La Ville fonde par Le Capitaine general Le duc dalva. 1568.’

Deze prent geeft een duidelijk zicht in vogelvlucht van de citadel waar midden de wapenplaats het standbeeld van Alva prijkt. Voorstellingen van de citadel met in het midden het standbeeld van Alva zijn zeldzaam. De periode dat dit standbeeld er stond was dan ook zeer kort.

Ill. 2: Zicht op de citadel, met standbeeld Alva, 1569, 215 x 280 mm.
Antwerpen, privébezit

De oprichting van het standbeeld van Alvarez de Toledo, hertog van Alva in de citadel van Antwerpen is uitzonderlijk. Het werd door de veldheer zelf in het centrum van de wapenplaats van de citadel in 1571 opgericht, op het ogenblik dat deze dwangburcht voltooid was. In het kader van de repressiepolitiek van Filips II had landvoogdes Margaretha van Parma reeds in 1567 beslist om een citadel aan de omwalling van Antwerpen toe te voegen. De hertog van Alva, die datzelfde jaar nog in de Nederlanden toekwam, startte in 1568 met de bouwwerken, naar de plannen van Francesco Pacciotto. Het standbeeld van Alva werd ontworpen en gemaakt door Jacques Jonghelinck, bronsgieter, in opdracht van hertog Alva zelf.¹⁹ Jonghelinck was in de leer geweest bij de Italiaanse beeldhouwer Leone Leoni en mogelijk heeft hij de standbeelden van Karel V en Ferrante Gonzaga als voorbeelden voor dat van Alva genomen. Het voetstuk in steen werd vervaardigd door Guilielmus Paludanus. Het brons was afkomstig van de kanonnen die Alva veroverd had op de troepen van Willem van Nassau bij de slag van Jemgum (Neder-Saksen) in 1568, het jaar dat begonnen werd met de bouw van de citadel.

Op de prent van Pourtant kunnen we de opbouw van het standbeeld goed waarnemen, hoe klein ook afgebeeld. De hertog wordt in krijgsornaat voorgesteld en strekt zijn rechterarm uit naar de stad Antwerpen. In de linkerhand houdt hij een commandostaf vast. Beeld en sokkel waren samen ca. 5 m hoog, waardoor het geheel een imposante positie aannam midden in de citadel en in de as van de monumentale toegangspoort. Belangrijk is de onderkant van het standbeeld. Alva verplettert met zijn beide voeten een tweekoppig monster, dat zes armen heeft. Daarmee houdt het monster verschillende tuigen vast: een gebroken hamer, een bijl, een fakkel, een knots, een beurs en een boek. Deze hybride figuur wordt beschouwd als de verpersoonlijking van de ketterij en de opstand tegen het Spaanse gezag. Het gehele programma voor dit standbeeld werd opgesteld door de Spaanse theoloog Arias Montanus, auteur van de Polyglote bijbel bij de *Officina Plantiniana*.²⁰ Ook was hij gekend voor zijn trouw aan de Spaanse kroon en als sterke voorstander van de Katholieke Reformatie.

Philips Galle heeft van dit standbeeld een illustratie gemaakt, waarschijnlijk voor het werk van Emmanuel Van Meteren *Historie der Nederlandscher ende haerder Na-buren oorlogen ende geschiedenissen tot den jare MVIe XII* (Den Haag 1623; Franse uitgave in 1670). Een tekening waarop het standbeeld werd afgebeeld is deze van Hans van Schille. In het *liber amicorum* van de Franse humanist en koopman Joannes Vivianus (Jean Vivien, ca.1520-1598) heeft Van Schille op 17 juli 1577 een zicht op Antwerpen voorgesteld, met de citadel in perspectief getekend en middenin wordt dit standbeeld, zij het minuscuul, afgebeeld.²¹ Ook op het gekende stadsgezicht in vogelvlucht van Frans Hogenberg uit 1572 is Alva te ontwaren middenin de citadel. Verder komt het standbeeld verkleind voor op de houtsnede *Antverpia* van Pauwels van Overbeke uit 1572.²²

Requesens, opvolger van Alva, liet in 1575 het beeld verwijderen en het werd opgestapeld in een van de legermagazijnen in de citadel. Dat Alva in de Nederlanden gehaat was, wordt onder andere duidelijk gemaakt in karikaturen van dit standbeeld. Zo graveerde Simon de Vries (1580-1629) een karikatuur van dit standbeeld voor het historisch werk *Descriptio et figurae rerum Belgiae* van Willem Baudaert, uitgegeven in 1616. Op deze prent wordt Alva afgebeeld als een hardvochtige en oude man, die niet alleen boven de citadel, maar ook boven Antwerpen en haar omgeving uitkijkt naar een plek waar hij nog kan toeslaan.

Merkwaardig op de prent van Pourtant is de voorstelling van het gouverneurspaleis en de kapel van de citadel. Zij vertonen nog een laatgotische opbouw hetgeen in vol contrast is met de afbeelding van dezelfde gebouwen op

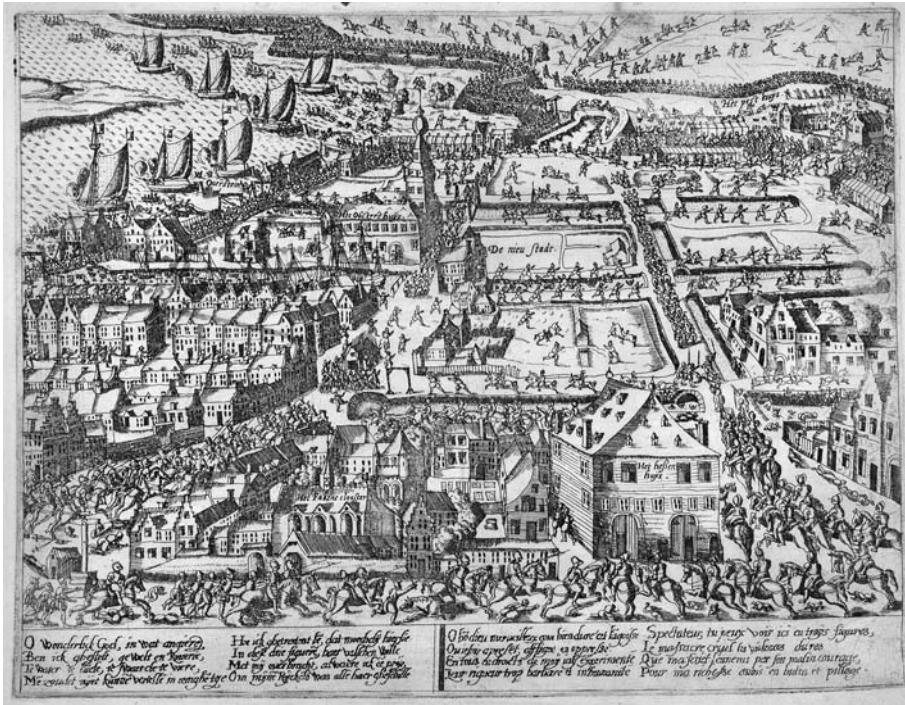
de laatste prent van deze reeks (zie verder). Indien deze voorstelling betrouwenswaardig is, dan is zij een van de enige bewaarde tekeningen van beide gebouwen vóór de transformatie die ze vanaf 1577 ondergaan hebben. Op de prent van Pieter van der Heyden met vogelvluchtgezicht op Antwerpen van 1569 zijn deze beide gebouwen in hun oude toestand ook te bemerken, maar minuscuul klein.²³

In het tekstgedeelte worden een aantal gegevens verstrekt over de opbouw en de afmetingen van de citadel. Met de ‘5 blockhuysen’ worden de vijf bastions bedoeld. De term blockhuys is de oude benaming voor bolwerk of bastion.²⁴ Wel zien we op deze prent dat ter hoogte van de keel van elk bastion ook een blokhuis, in de betekenis van een houten huis ter controle van een strategische plek, voorkwam (zie ook verder op prenten 3 en 5). De bastions van de citadel zijn zeer groot in vergelijking met deze van de Spaanse omwalling. We weten dat hun facen bijna even lang waren (402 voet) als de courtines (433 voet). Op de tekstband wordt ook vermeld dat er ‘4 schietberghen’ of katten (ook cavalliers genaamd) achter de kelen van vier bastions gelegen waren. Ook twintig wachttorens of arkels sierden de hoeken van de facen en stonden ook midden op de courtines. Drie poorten zorgden voor de ontsluiting: een Hoofdpoort gericht naar de stad, de Scheldepoort (op de afbeelding ziet men nog enkel de stenen pijlers van de houten brug, die vernield werd) en een poort naar het Kiel, waarlangs het garnizoen van buiten de stad steeds kon aangevuld of bevoorrad worden in munitie. Het is interessant om deze opbouw van de citadel te vergelijken met de voorstelling ervan op prent 6, de laatste gravure in de reeks (zie verder).

Van de prent van Pourtant bestaat ook een tweede staat, waarop het standbeeld van Alva door de uitgever op deze prent werd weggeschraapt, en de titel bovenaan en de tekstband werden afgesneden.²⁵ Van deze prent worden nog verschillende exemplaren bewaard, onder andere in het Prentenkabinet (Museum Plantin-Moretus, Prentenkabinet, III 202/86). Ook werd deze prent opnieuw gebruikt op folio 63 van deel 1 van een tot nog toe niet-geïdentificeerde publicatie (van na 1574 toen het standbeeld werd verwijderd).

Prent 3: Plundering van de Nieuwstad

Op de achterzijde van de prent staat in zestiende-eeuws handschrift in inkt: ‘Plundering van Antwerpen in de Spaensche furie’. Onderaan op de tekstband kunnen we lezen:

Ill. 3: Plunderende soldaten trekken door de Nieuwstad, 1576, 221 x 286 mm.
Antwerpen, Prentenkabinet, Plantin-Moretus

kolom links:

‘O wonderlick God, in wat angiere ben ick ghestelt, gewelt en Rove-
rie, / Te water te lande, te swaerde te viere, / Men zoudet nijet kun-
nen vertellen in eenighetye.

Hoe ick ghetradent ben dat moechdij hiersie / In dese drie figure, /
haer valschen wille / Met mij overbracht, alwaere ick ene prijje, / Om
mijne Rijckdom was alle haer gheschille.’

kolom rechts:

‘O bon dieu merueilleux com bien duré est l’angoisse Ou je suis apre-
set, affligée en oppresse. En tous, en droicts de moi j’icij expérimenté /
Leur rigueur trop barbare et inhumanité.

Spectateur, tu peux voir ici en troijs figures / Le massacre cruel les vio-
lences dures / Que ma fait l’ennemi par son malin courage / Pour ma
richesse avoir en butin et pillage.’

Op deze prent wordt dus aangekondigd dat ze tot een reeks van drie behoort. De noodkreten – in vers – richten zich algemeen op de wandaden die tijdens de Spaanse Furie van 4 tot 8 november 1576 in Antwerpen plaats vonden, vooral omwille van de rijkdom waarover de stad beschikte.

Deze prent geeft een duidelijk zicht in vogelvlucht op de Nieuwstad. Sommige gebouwen worden op de prent geïdentificeerd met hun naam: het Hessenhuis op de voorgrond rechts, aan de linkerzijde het Falconklooster met kapel, in de Nieuwstad rechts achteraan het Pesthuis, verder het Oosters huis of Hansa-huis. Ook merken we op deze gravure de brouwerijen van Gilbert van Schoonbeke, gelegen tussen de Middenvliet en de Vestvliet of oude Brouwersvliet. Op de Fruitmarkt in het verlengde van het Falconplein staat een blokhuis, waartegen talrijke pieken van de Antwerpse piekeniers rusten.²⁶

De Spaanse en muitende Duitse vendels rukken op vanuit de binnenstad en bereiken de Nieuwstad langs het Falconplein. Ook stormen Spaanse muiters en plundersaars vanuit Lier en Maastricht de stad binnen en komen van de Kipdorppoort. Tijdens deze bestorming van de Nieuwstad werden honderden mannen, vrouwen en kinderen vermoord of verdronken in de vlieten en de Schelde of trachtten te ontkomen door zich over de wallen in de stadsgracht te werpen. Op de prent zien we duidelijk lijken op de vlieten van de Nieuwstad drijven. De naam Overstein slaat terug op de graaf van Oversteyn (Eberstein) die verdronk in de Schelde bij zijn poging om de stad te ontvluchten.²⁷ Vele Antwerpenaren en de teruggedrongen Waalse troepen trachtten ofwel langs de Slijkpoort de stad te verlaten ofwel al zwemmend of met bootjes aangemeerde schepen uit Zeeland te bereiken.

Ook van Hogenberg is een prent gekend met zicht op de Nieuwstad. De scène heeft betrekking op een gebeurtenis van 2 augustus 1577, wanneer de Hoog Duitsers de stad worden uitgedreven. De volle aandacht gaat naar de voorstelling van het Hansahuis. Op de voorgrond komt een blokhuis voor, juist zoals op de prent van Pourtant.

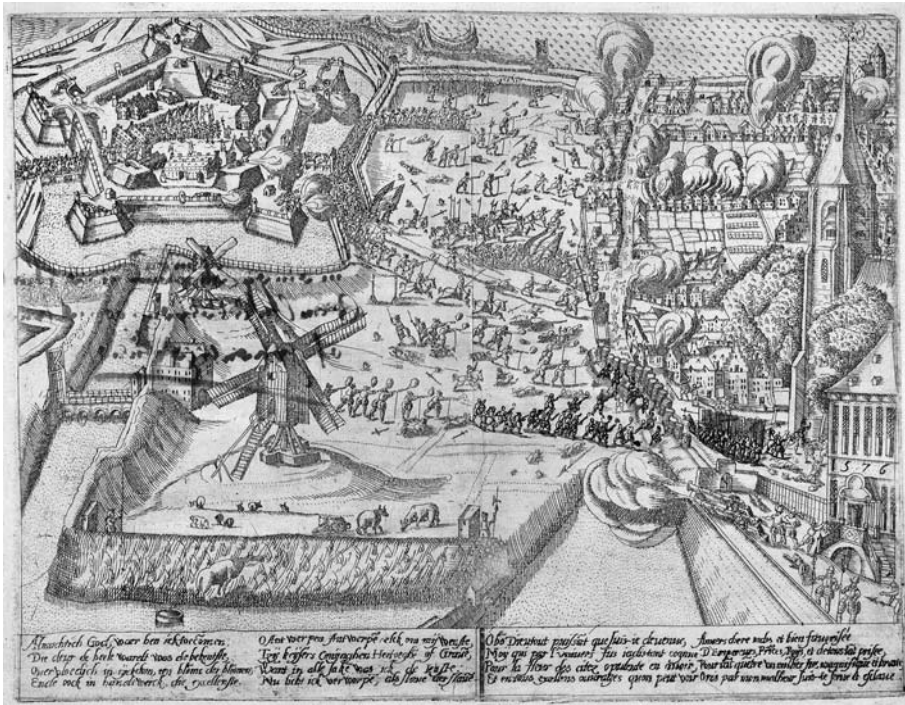
Prent 4: Spaanse troepen trekken vanuit de citadel de stad binnen

Op de tekstbalk komen volgende rijmen voor:

kolom links:

‘Almachtich God, waer ben ick toe[ge]komen / Die deur de heele
warelt was de bekendste/

Overvloedich in rijkdom, een blomme der blommen/ Ende oock in
hantwerck die excellentste’.

Ill. 4: De Spaanse troepen overschrijden de barricades tegenover de citadel en zetten de aanval in ter hoogte van het Schermershof, 4 november 1576, 218 x 281 mm. Antwerpen, Prentenkabinet Museum Plantin-Moretus, cat.nr. III/H.141

O Antwerpen Antwerpen elck om mij wenste, / Tsj Keijzers, Coninghen, Hertoghen of Graven, / Want in alle saken was ick de Iernste / Nu licht ick verworpen, als slave der slaven.’

kolom rechts:

‘Ohe Dieu tout puissant que suis-ie devenue / Moij qui par l’univers fus iadis tant connue/ Pour la fleur des citez opulente en avoir / Et en tous excellens ouvrages qu’on peut voir.

Anvers chere iadis et bien favorisée / D’Empereurs, Princes, Roijs, et de tous tant prisée / Pour tant qu’être un méthier fort, magnifique et brave / Ores par mon malheur suis-ie serve et esclave.’

Interessant is opnieuw, zoals op de meeste prenten van Pourtant, de voorstelling van enkele bouwwerken, zoals de molens aan weerszijden van de Begijnenpoort, de Begijnenpoort zelf, de toren van de Sint-Joriskerk en het Schermershuis, met

sierlijke gevel en portaal in Renaissancestijl. Boven de toegangsdeur staat op de deurlatei het jaar 1576 gegraveerd, hetgeen overeenstemt met het jaar dat de Spaanse Furie in Antwerpen toesloeg.

De aandacht op deze prent gaat vooral naar de barricade opgeworpen door de Antwerpse bewapende gilden, met steun van Waalse vendels. Deze hindernis volgt grotendeels de restanten van de zuidzijde van de Spaanse omwalling. Op de aarden wal vanaf het Schermershuis tot voor het Sint-Rochusgasthuis wordt een rij hoge schanskorven opgetrokken. Zij vormen een verschansing van wel 3 m hoogte. Daarachter staat een vendel piekeniers opgesteld. Achter hen wordt reeds slag geleverd. De bedoeling van deze met aarde opgevulde schanskorven is enerzijds de toegang tot de Begijnenstraat te verhinderen, en anderzijds een mogelijke aanval op het Schermershuis, het gildehuis van de schermers, te bemoeilijken. Voor het Schermershuis werden twee kanonnen (mogelijk 48-ponders) opgesteld en vuren in de richting van de citadel. Verderop worden ook schanskorven op de overblijfsels van de oude omwalling geplaatst om de steenweg naar de citadel af te sluiten van de Walenstraat (Boeksteeg), die rechtstreeks toegang zou verlenen tot het stadscentrum, en van de Kloosterstraat. Achter deze snel opgeworpen barricade ziet men op de prent heel duidelijk de Bervoetstraat, met in het verlengde de Rochusstraat en de Lepelstraat doorlopen tot aan de Schelde ter hoogte van de Kronenburgpoort. Maar deze afsnijding door de Antwerpenaren en hun gewapende gilden is niet opgewassen tegen de bestorming van naar schatting 4000 muitende soldaten, die vanuit de citadel de stad aanvalen. Op de prent zien we langs de citadelpoort aan de Markgravelei de 2000 man voetvolk afkomstig uit Aalst en onder leiding van Francisco de Valdéz, de citadel binnentrekken. Zij vervoegen de 500 cavaleristen onder het gezag van kapitein Julian Romero, de ca. 1000 *tercio*'s onder het bevel van Don Alonso de Vergas en nog 500 soldeniers. Later kregen ze nog steun van een 1000-tal muitende Duitse huursoldaten. De cavaleristen sleurden takkenbossen op hun paarden mee, waarmee ze konden brandstichten. Dit gebeurde onder andere door brandende bundels stro binnen het stadhuis te werpen (zie prent 5). Zij verspreiden zich over het glacis van de citadel naar de stad toe. Op de prent merken we oprukkende ruiters te paard, *tercio*'s met hun musketten in aanslag, schermers, piekeniers en zelfs enkele hellebaardiers. De aanval gebeurt in twee golven. De muitende vendels uit Aalst vielen de barricade langs drie zijden aan en zouden met geweld doordringen. Dit is duidelijk herkenbaar op de prent. Vanop de bastions Hernando en Duca wordt de stad beschoten. Aan de Kronenburgpoort, in de Kloosterstraat, de Begijnenstraat en aan het Sint-Rochusklooster zijn grote rookpluimen van uitslaande branden zichtbaar.

Heel anders is de toestand rond de Begijnenpoort. Deze poort werd, juist zoals op de eerste prent in de reeks, veel te monumentaal en in steen weergegeven. Wel werden beide windmolens (rechts van de poort, 'de Roel' of Roelantmolen) aan weerszijden van de poort correct weergegeven. Een ervan zou wel tijdens een aanval van kapitein Ortiz in de vlammen opgaan. Naar de jointce (verbindingswal) toe graast het vee in alle rust. Een koe wist zich zelfs te nestelen aan de buitenzijde van de verbindingswal en graast lustig verder op de kleine aarden strook van de escarp tussen de walgracht en de met gras begroeiide jointce.

Een merkwaardig detail, dat eveneens op de eerste prent werd afgebeeld, is de kleine scheepswerf gelegen langs de oever van de Schelde tussen de Kronenburgpoort en de citadel. Twee schepen in opbouw worden afgebeeld. Deze scheepswerven zijn ook op het vogelvluchtgezicht op Antwerpen van Pieter van der Heyden terug te vinden.²⁸

Deze scène is ook in vogelvlucht vanuit het zuiden terug te vinden op een historieprent van Frans Hogenberg, die de uitval van de Spaanse soldaten voorstelt op 4 november 1566. Wel valt de schematische weergave op van de terreinen tussen de citadel en de stad. Vrij onduidelijk op de thans besproken prent van Pourtant is de mogelijke voorstelling van een garnizoen van de Antwerpse burgerwacht onder leiding van Cornelis van Spanghen, waarvan de naam in stippe lijn op de gravure voorkomt ter hoogte van de contrescarp voor de Begijnenpoort. Ook het garnizoen met soldaten te paard werd schetsmatig weergegeven, wat mogelijk verwijst naar een gedeeltelijke herwerking van de gravure. Ter hoogte van de scheepswerf nabij de citadel wordt schetsmatig een vendel afgebeeld, voorafgegaan met de naam 'roeke', hetgeen zou kunnen verwijzen naar 'de Rouck', een Staatsgezinde bevelhebber aan wie in 1577 de citadel werd overgedragen.

Prent 5: De Spaanse Furie bereikt de Grote Markt en het Antwerpse stadhuis

Op de tekstbalk onderaan de prent staat volgende tekst:

kolom links:

'Verbrandt verworricht vercracht wie sal mij laven / In mij vo'erste
benauthijt, heel desolaet/ Myn volck werdt ghedoot, en mij schoon
have / Is gans verwoost, verwerpen mijn cieraet.

Dus sied mij hier branden, en desperaet / Sij eeten mijne rijckdom,
nijet om bestieren / Ver moorde vercrachten, met rebellen daet /
Mans vrouwe en kinderen, als felle gieren.'

Ill. 5: *De Spaanse Furie woedt op de Grote Markt, met stadhuisbrand, 1576, 217 x 283 mm.*
Antwerpen, Prentenkabinet, Plantin-Moretus

kolom rechts:

‘Feu, glaive oppression fût sur moij de deuil pleine / Qui me consolera en ceste extreme peine / Mon peuple est massacré, et mon port despouillé / De nefz, et tout me laste est honi et souille.

Ainsi me voijs ici ardoit sans esperance / Comme loups affamez devorrent ma cheuance / Mes ennemis felons, et par cruel effort / Hommes, femmes, enfans livrent a dure mort.’

Dit is ongetwijfeld de meest bloedige en rampzalige scène uit de Spaanse Furie. De meeste aandacht gaat naar de uitslaande brand van het stadhuis en van het naastliggende huizenblok ‘Teerlinck’. Daar stond vroeger het oude Schepenhuis, dat in 1564 plaats ruimde voor nieuwbouw.²⁹ De Antwerpse kolveniers en andere militieën hadden zich in het stadhuis teruggetrokken en vuurden van daar uit op de muiters en plundersaars. Daarop wierpen de Spaanse ruiters hun meegebrachte ‘mutsaers’ of in pek gedrenkte strobundels naar binnen en staken ze in brand.

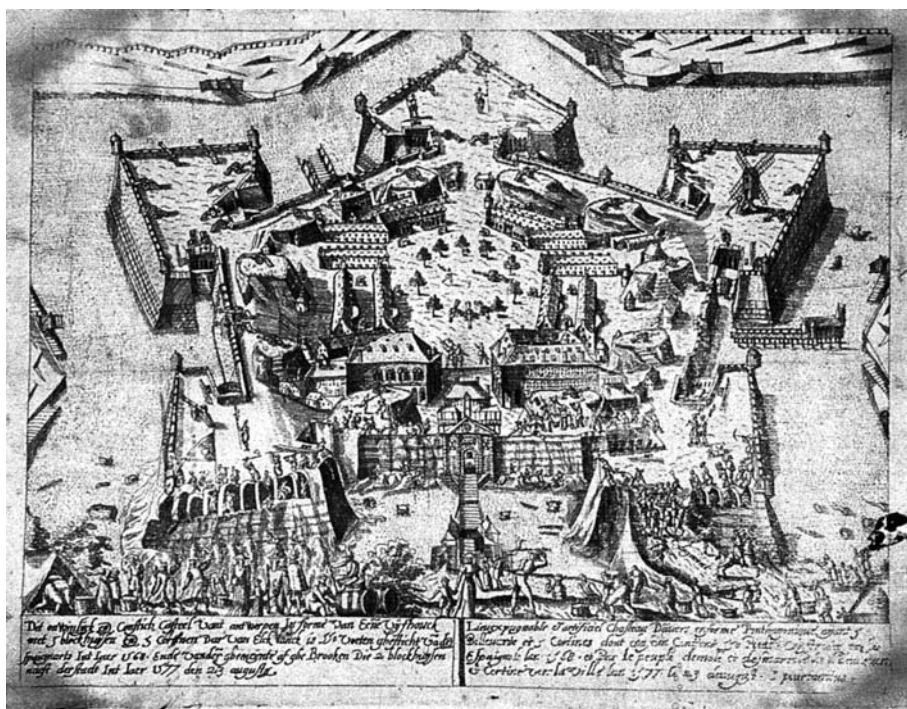
Ook opvallend op de prent is de grote kathedraaltoren, die vrij gedetailleerd wordt weergegeven, in contrast met een aantal huizen aan de Handschoenmarkt, waarvan enkel de contouren worden geschetst en een aanzet van enkele ramen en bogen, maar zonder arcering. Op de Grote Markt staan zowel stenen als houten huizen. Op de geveltop van het Huis St.-Joris staat ook de heilige te paard, die de draak verplettert, gegraveerd. Op de voorgrond wordt een blokhuis van de Antwerpse milities afgebeeld. Het dient als strategisch verdedigingswerk ter controle van de toegang tot de Grote Markt. Eenzelfde constructie komt ook voor op de prent met de plunderende soldaten in de Nieuwstad. Blijkbaar trachten een aantal Antwerpse burgers zich daar te verschansen. Ook worden enkele karakteristieke details afgebeeld, zoals een O.-L.-Vrouwbeeldje op een huisgevel aan de hoek van de Torfbrug met de Grote Markt ter hoogte van de Kaasrui, winkelpuizen langsheen de zijvleugels van het stadhuis en langsheen huizen in de Maalderijstraat en gesloten winkelpuizen met onderaan houten kisten of banken langs de zuidzijde van de Grote Markt.

De taferelen op de Grote Markt zijn zeer bloedig, hetgeen ook in de tekstbalk meer in algemene bewoordingen in verzen wordt beschreven. De Spaanse ruitery stormt uit de Torfbrug de Grote Markt op, een vendel Spaanse en Duitse schermsers rukt op langs de Maalderijstraat ook naar de Grote Markt. Daar concentreert zich de plundering en moordpartij. We zien dan ook heel wat lijken op de markt, bewoners die naar alle straten wegvluchten, sommigen tot op de daken. De Spaanse en Duitse muiters plunderen en moorden op grote schaal. Sommigen van hen zijn reeds in de huizen gekropen en gooien de bezittingen van Antwerpenaren naar hun krijgsmakkers. Geldkisten en balen met kostbare bezittingen worden weggesleept en voor het stadhuis staan *tercio's* met hun musketten in aanslag. De schattingen over de slachtpartijen in de Antwerpse binnenstad lopen sterk uiteen: volgens de Staten-Generaal bedroeg het aantal doden onder de burgerbevolking en de Waalse troepen, die hen verdedigden 18.000, volgens de Spanjaarden een kleine 8.000 doden.

Op de achtergrond van de prent en tussen de rookwolken kunnen we een aantal torens van de stad terugvinden: geheel rechts de toren van de Sint-Walburgiskerk, achter het stadhuis zien we tussen de rookwolken het silhouet van de Bakkerstoren. Links van het stadhuis loopt de Hoogstraat uit op de oude St.-Janspoort.

Gelijkaardige prenten met brandend stadhuis zijn deze van Frans Hogenberg en Hans Collaert (Adrianus Hubertus exc., 1577). Op de prent van Collaert wordt op de Grote Markt ook een blokhuis afgebeeld.

Prent 6: De citadel wordt ontmanteld

Ill. 6: De citadel ontmanteld, 23 augustus 1577, 244 x 322 mm (prentboorden inbegrepen).
 Spanje, Valladolid, Archivo General de Simancas, Mapas, Planos y Dibujos, XIX-141

Deze prent was mogelijk in het bezit van markies de los Vélez, die in 1577 in de Zuidelijke Nederlanden verbleef. Op de onderste tekstband staat geschreven:

kolom links:

‘Dit onwinlijck en constich Casteel vant Antwerpen In forme van Eene vijfhouck met 5 blockhuysen en 5 cortinen dar van elcklanck is 550 voeten ghesticht van de Spaignarts Int Iaer 1568. Ende vander ghemeijnte afghebrooken Die 2 blockhuysen naest der Stadt Int Iaer 1577 den 23 augustus.’

kolom rechts:

‘Lieu expugnable et artificiel Chasteau Danvers enforme Pentagone aijant 5 Bellewerde et 5 cortines dont chaque contiene 550 Pieds et fait par les Espagnols lan 1568. Et par le peuple demoli et

desmantele deux Bellewerde / et cortines vers la ville l'an 1577: le 23 august. I portantius.

Zoals hoger aangegeven, is het interessant om deze voorstelling en beschrijving van de citadel te vergelijken met deze op plaat 1. Hier wordt als lengte voor de courtines 550 voet vermeld, hetgeen beduidend hoger is dan de lengte van 433 voet zoals ze door Peter Frans, bouwmeester van de stad Antwerpen, werd opgegeven.³⁰ Mogelijk houdt dit verband met de zijden van de oreillons die al dan niet werden meegerekend ter hoogte van de courtines. We zien dat in de jaren 1575-1577 de vijf katten achter de kelen van de bastions vervangen werden door telkens twee katten achter elke courtine, hetgeen hun aantal op tien bracht.

Merkwaardig is vooral de afbeelding van het oude gouverneurshuis, getransformeerd tot een waar Renaissance palazzo. Deze verbouwing vond vermoedelijk reeds in 1577 plaats naar een project van Hans Vredeman de Vries.³¹ Het gouverneurshuis, dat zwaar gehavend was tijdens de gedeeltelijke ontmanteling van de citadel, werd vergroot tot een paleis met binnenkoer in Renaissancestijl. Aan de voorzijde, gericht naar de toegang tot de kapel, kwam een bogengalerij voor. Deze voorstelling zien we ook op de prent van Hogenberg, die de ontmanteling van de citadel voorstelt. Enkel de bogengalerij werd niet weergegeven. Zeer gelijkend is Hans Bol 'Gezicht op de kapel en het gouvernementshuis van de citadel in 1582' (Parijs, *Bibliothèque Nationale*, hs. ms. lat. 10.564) afkomstig uit *Les heures du duc d'Alençon*.³² Ook op deze miniatuur valt te bemerken dat de voorgevel van de kapel een bogengalerij bezit. Op de gravure van Jacques de Geyn, gedateerd 1577, werd eveneens het gouverneurshuis met binnenkoer en bogengalerij aan de voorzijde voorgesteld. Wel is deze prent niet erg betrouwbaar wat de positie van een aantal gebouwen betreft: de kapel werd verschoven en de hoofdpoot werd aan de overzijde van de citadel gesitueerd. Ook op een gravure uit Joan Blaeu's *Het Toneel der Steden van 's Konings der Nederlanden* (Amsterdam, 1649) is dit paleis met *cortile* duidelijk afgebeeld in axonometrie.

Dit is de enige prent in de reeks van Pourtant die goed vergelijkbaar is met een kopergravure van Hogenberg. De bespreking van de kapel en het gouverneurshuis werd hierboven reeds gemaakt. In grote mate stemmen beide prenten met elkaar overeen. Zo ook staat op beide de houten brugverbinding naar de Schelde toe duidelijk aangegeven. Belangrijke verschillen zijn echter: de opstelling van de kazernes aan het bastion Pacciotto, de katten achter de courtines (kleiner in aantal bij Hogenberg), de Hoofdpoot naar de stad toe gekeerd (minder uitgewerkt bij Hogenberg), de aansluitingen van de binnenplaats van de citadel op de kazematten onder de bastions (niet aangegeven bij Hogenberg).

Kortom, de voorstelling van de citadel is veel accurater en juister bij Pourtant dan bij Hogenberg. Ook wordt op de prent van Pourtant bijna uitsluitend aandacht gegeven aan de Antwerpse bevolking die tot de gedeeltelijke afbraak van de bastions Duca en Hernando overgaat. Bij Hogenberg geniet de overdracht van de citadel door Bourse en zijn Waals garnizoen aan de heren van Liedekercke en de Rouck op de voorgrond alle belangstelling. De citadel en zijn gedeeltelijke ontmanteling door de Antwerpenaren komt eerder op het middenplan voor en wordt ook vanuit een lager vogelvluchtperspectief weergegeven.

Wel stelt deze prent onderaan rechts het vertrek voor van de graaf van Egmond met zijn Spaans gevolg, aangegeven met de vermelding 'c degmont' onder een ruiter te paard. Ook dit tafereel, zij het meer expliciet, wordt bij Hogenberg in zijn *Geschichtsblätter*, over een volledige prent uitgesmeerd.

Stadsbeeld

Het stadsbeeld dat op de eerste prent van Pourtants reeks wordt weergegeven, is opgebouwd uit een algemeen beeld of stadsportret vanuit de landzijde gezien, met toegangswegen, velden, tuinen, bebouwing, molens en ook wandelaars op de voorgrond. In de daarop volgende prenten wordt ingezoomd op enkele merkwaardige bouwwerken van Antwerpen. De citadel en het stadhuis worden op twee prenten in hun volle monumentaliteit weergegeven, maar totaal verschillend. De citadel wordt in vogelvluchtperspectief, met middenin het standbeeld van Alva, afgebeeld. Het wordt in bijhorende tekst geroemd als 'constich ende sterck casteel'. Hoe verschillend is dit niet met het stadhuis, dat in 1576 ten prooi valt aan vuur en geheel in as dreigt onder te gaan. Het zijn de kostelijkste bouwwerken uit de tweede helft van Antwerpens Gouden Eeuw. De bouw van de citadel heeft wel vijf keer zoveel geld opslorpt als het stadhuis van Antwerpen. Beide zijn symbolen: de citadel van de militaire macht van de Spaanse overheerser, en het Renaissancestadhuys van de burgerlijke trots van de stad. Beide gebouwen staan duidelijk *in the picture* in deze prentenreeks. Wel wordt met de laatste prent de vergankelijkheid van de citadel duidelijk beklemtoond omdat ze reeds tien jaar na haar oprichting reeds gedeeltelijk ontmanteld wordt door de Antwerpse bevolking.

Merkwaardig in deze reeks prenten is eveneens de voorstelling van zowel de zuidzijde, het centrum als de noordzijde van de stad. Naar aanleiding van de Spaanse Furie komt elk van deze drie stadsdelen duidelijk in beeld. Op deze wijze geeft de prentenreeks van Pourtant een stadsbeeld van Antwerpen op drie schaalniveaus: de gehele stad onder de vorm van een stadsportret (ill. 1), op

mesoniveau de drie verschillende stadsdelen (ill. 3, 4 en 5), en ten slotte op het schaalniveau van de gebouwen afbeeldingen van de citadel en het stadhuis (ill. 2, 5 en 6). De kathedraal is ook een constante in de prentenreeks, maar blijft afzijdig wat de gebeurtenissen in deze woelige periode betreft. Wel troont de kathedraal nog mooi in het centrum van het stadsportret (prent 1), maar ze staat ook letterlijk aan de kant – in heel haar monumentaliteit – op het tafereel met de Spaanse Furie op de Grote Markt (ill. 5).

Besluit

Het interessante aan deze tot heden onbekende reeks is de sterke beeldspraak die er uit naar voor komt. De gravures beperken zich niet tot een weergave van gebouwen en landschappen, maar zijn doorwrochten van personages. Doordat de periode, waarop deze zes prenten betrekking hebben op politiek en militair vlak zeer woelig was, is deze reeks een waar beeldverhaal van hetgeen Antwerpen en haar bewoners en bezetters hebben doorstaan. Het felle gebeuren wordt visueel bijna nog versterkt door de soms detaillistische weergave van gebouwen en feiten. Daarbij hoort nog een tekstband die in geuren en kleuren het gebeurde, soms in verzen, nog meer doet aanvoelen. De tekst is onderaan de eerste prent nog heel liefelijk en is een ware lofzang op de rust en welstand van de stad, maar schakelt in een volgende gravure dan over naar een koele beschrijving van de citadel om dan over te slaan naar een klaagzang van de wreedheden en de vernieling van het stadhuis en zijn omgeving. De laatste prent sluit af met een tekstband die de heuglijke ontmanteling van het gedeelte van de citadel naar de stadszijde toe, verhaalt.

We kunnen aan deze zes prenten een juistere interpretatie van hun voorstellingen geven, omdat ze als geheel dienen gezien en gelezen te worden. Aldus vormen ze historiografisch een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van Antwerpen voor wat betreft de jaren 1570 tot 1577, inclusief de Spaanse Furie. Zij geven heel wat meer en nieuwe visuele informatie over de wijze waarop het stadsbeeld van Antwerpen toen was. De prenten van Hogenberg, hoe kwalitatief ook gegraveerd en gedrukt, doen op dit vlak duidelijk onder voor de reeks van Portantius.

De toeschrijving aan Johannes Portantius, die tot de kring cartografen, geleerden, antiquairs en vrienden van Ortelius behoorde, is nieuw voor de iconografie en geschiedenis van Antwerpen.

Noten

- ¹ In Hollstein komt deze reeks niet voor. Wel werden een aantal van deze prenten reeds afzonderlijk vermeld of afgebeeld, maar nooit in hun samenhang met toeschrijving aan I. Pourtant. In de *Iconografie van Antwerpen* (1930) van A. Delen vinden we op cat.nr.121 wel een toeschrijving aan Pourtant en een afbeelding van de eerste prent van de reeks. Andere prenten werden onder andere in volgende publicaties afgebeeld: L. Voet, *De Gouden Eeuw van Antwerpen* (Antwerpen 1973) 176 en 181; J. Van Acker, *Antwerpen van Romeïns veer tot wereldhaven* (Antwerpen 1975) 197-198; R. van Roosbroeck, *Antwerpen, de vermaarde koopmansstad: geschiedenis van de opstand in de Nederlanden* (Antwerpen 1988); H. Borggreve, 'Hans Vredeman de Vries and the conditions of artistic profession in sixteenth-century Antwerp', in: P. Lombaerde (red.), *Hans Vredeman de Vries and the Artes Mechanicae Revisited* (Turnhout 2005) 7-14; F. Cobos Guerra, 'Los sistemas de fortificación com o patrimonio heredado', in: A. Cámara (red.), *Los ingenieros militares de la Monarquía Hispánica en los siglos XVII y XVIII* (Madrid 2005) 271-281; J. van den Nieuwenhuizen, 'Van altaren voor kapelanieën naar ambachtsaltaren', in: R. Fabri en N. Van Hout (red.), *Van Quinten Metsijs tot Peter Paul Rubens. Meesterwerken uit het Koninklijk Museum terug in de Kathedraal* (Antwerpen 2009) 13-19; *BelgicaNostra. Exposition organisée à l'occasion du centenaire de la Société Royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique 1910-2010* (Brussel 2010) 112, cat. nr.39 en G. Marnef, 'Een nieuw bisdom in troebele tijden. Vanaf de oprichting tot het episcopaat van Willem van Bergen', in: M. Gielis et al. (red.), *In de stroom van de tijd. (4)50 jaar bisdom Antwerpen* (Leuven 2012) 39-65.
- ² Zie hierover: G. Marnef en R. Fabri, 'Een nieuw bisdom in troebele tijden. Vanaf de oprichting van het episcopaat van Willem van Bergen', in: M. Gielis e.a., *In de stroom van de tijd. (4)50 jaar bisdom van Antwerpen* (Leuven 2012) 39-65.
- ³ F. Suykens e.a., *Antwerp. A port for all seasons* (Antwerpen 1986) 106; L. Voet, *o.c.*, 1973, 176.
- ⁴ P. Bergmans, 'Portant (Jean), ou Portantius', in: *Biographie Nationale* (Brussel 1905) kol.68-69.
- ⁵ L. Guiciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen 1567) 223.
- ⁶ A. Ortelius, *Spiegel der Werelt* (Antwerpen 1583) f° 61.
- ⁷ Zie hierover: E. Cockx-Indestege (red.), *Christophel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd* (Brussel 1985) 74.
- ⁸ H. Wauwermans, *Histoire de l'école cartographique belge* (Brussel 1895) dl. 2, 133.
- ⁹ E. Heawood, *Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries* (Londen 1950) pl. 158.
- ¹⁰ C.M. Briquet, *Les filigranes* (Parijs 1907), dl. 2, 311, nr. 5297.
- ¹¹ Over stedenmaagden en hun belang voor de roem van de stad, zie: E. de Jongh, 'De stad als maagd', in: *Kunstschrift*, 57:6 (dec.2013-jan.2014) 8-15.
- ¹² M. Aitsinger, *De Leone Belgico* (Keulen 1588); P. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen* (Leiden 1621-1626); W. Baudart, *Polemographia Aeraico Belgica* (Amsterdam 1622); A. Carnero, *Historia de las guerras que ha avido en los Estados de Flandes del ano 1559. Hasta el de 1609* (Brussel 1625); G. Bentivoglio, *Della guerra di Fiandria* (Keulen 1633-1639); F. Strada, *De Bello Belgico decades duae* (Antwerpen 1632); E. van Meeteren, *Historie der Nederlandsche Oorlogen begin ende voortganck tot de Jaere 1601* (Leeuwarden 1650).
- ¹³ L. Torfs, *Nieuwe Geschiedenis van Antwerpen of schets van de Beginsels en Gebeurtenissen dezer Stad, alsmede van de Opkomste harer Instellingen en Gestichten* (Antwerpen 1862); W. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* (Amsterdam 1865-1870); L. Voet, *De Gouden eeuw van Antwerpen* (Antwerpen 1973); R. Van Roosbroeck, *o.c.*, 1988; J. Frederiks, *Het aanzien van een millennium: Spaanse Furie en Pacificatie van Gent* (Utrecht 1999).

- ¹⁴ Zie W. Keesman, 'De creatie van een verleden', in: J. Van der Stock, *Antwerpen. Verhaal van een metropool* (Gent 1993) 176.
- ¹⁵ Lichtekooien werden toen ook als 'zwanen' aangeduid. Zie hierover: D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch* (Den Haag 1949) 94, 222.
- ¹⁶ Zie W. Couvreur (red. P. Lombaerde), *Antwerpse vestingiconografie van de 16de eeuw* (ter perse).
- ¹⁷ P. Lombaerde, 'The façade and the towers of the Jesuit church in the urban landscape of Antwerp', in: P. Lombaerde (ed.), *Innovation and Experience in the Early Baroque in the Southern Netherlands. The case of the Jesuitchurch in Antwerp* (Turnhout 2008) 77-95.
- ¹⁸ Soms wordt de stad op de achtergrond verkeerd als Valenciennes geïdentificeerd.
- ¹⁹ L. Smolderen, *La statue du duc d'Albe à Anvers par Jacques Jonghelinck (1571)*, (*Académie Royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Beaux-Arts, 2ème série, T. XIV, 1, 1972*) (Brussel 1972); *Idem*, 'La statue d'Albe a-t-elle été mise en pièce par la population anversoise en 1577?', *Jaarboek KMSKA* (1980) 113-136; J. Becker, 'Hochmut kommt vor den Fall. Zum Standbild Albas in den Zitadelle von Antwerpen 1571-1574', *Simiolus*, 5:1/2 (1971-1972) 75-115.
- ²⁰ B. Rekers, *Benito Arias Montano (1527-1598)* (Studies of the Warburg Institute XXXIII) (Londen 1972).
- ²¹ Den Haag, Koninklijke bibliotheek, 74 F19. 165 mm x 114 mm. Zie hierover: F. Van Ortroij, 'Jean van Schille. Peintre, ingénieur et géographe', in: *Fédération archéologique de Belgique. Congrès de Gand, 1913*, dl. 2, overdruk; *In vriendschap verbonden. Het Liber Amicorum of vriendenboekje in de 16de en de 17de eeuw in de Nederlanden* (tent.cat.) (Antwerpen 2013) 109.
- ²² Deze prent verschilt van de plattegrond van Antwerpen met openslaand blaadje uit 1568. Daar wordt op de versie met citadel het standbeeld van Alva niet getekend, daar het toen ook nog niet was opgericht.
- ²³ Het betreft de versies van deze prent, die bewaard worden in het Prentenkabinet van het Museum Plantin-Moretus, het British Museum in Londen en het Germanisches Museum in Neurenberg.
- ²⁴ Deze benamingen 'blokhuis, bolwerk en bastion' komen in archiefteksten naast elkaar voor, maar reeds in 1552 in een Brede-Raadsbesluit werd in de tekst *blockhuys* doorgehaald en vervangen door *bolwerck*, hetgeen hetzelfde is als bastion. Zie W. Couvreur, 'Antwerpse vestingbouwkundige terminologie van de 16de eeuw', *Taal en Tongval*, 35:1/2 (1983) 12-19.
- ²⁵ Zie hierover: L. Voet, *o.c.*, 1973, 176-177; *Om en rond de Antwerpse vesten* (Antwerpen 1984) 52-53.
- ²⁶ Een mooie voorstelling van een blokhuis is terug te vinden op een gravure van Hogenberg, met voorstelling van het fort St.-Filips op 11 augustus 1585.
- ²⁷ E.T. Kuiper, *Het Geuzenboek* (Zutphen 1924) 120: *Een Claechliedt over de vermaerde coopstadt van Antwerpen*.
- ²⁸ Het betreft wel de tweede versie van dit plan. Dit uitzonderlijke plan wordt bewaard in het Germanisches Museum in Neurenberg en wordt afgebeeld in A. Cornette, *Iconographie van Antwerpen* (Antwerpen 1930), pl.58. De versie bewaard in het Prentenkabinet van het museum Plantin-Moretus geeft deze werven niet weer, maar wel een fictieve aansluiting van de citadel met de Schelde. Zie hierover ook: Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen 1975) 565.
- ²⁹ Een opsomming van de straten waar alles samen honderden huizen in de brand verloren gingen is terug te vinden op de prent van Hogenberg met de citadel en de stad in vogelvlucht, waarop de aanval van de Spaanse en muitende troepen staat afgebeeld.
- ³⁰ P. Lombaerde, 'De vroege versterkingswerken van Antwerpen en de Spaanse omwalling', in: P. Lombaerde (ed.), *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar*

afbraak in 1870 (Brussel 2009) 14-61. Zie ook: W. Couvreur, 'Galle en Hoefnagels stadsplat-tegronden en de Antwerpse verdedigingswerken van 1577 tot februari 1581', *De Gulden Pas-ser. Bulletin van de Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen*, 61-63 (1983-1985) 519-545.

- ³¹ Hans Vredeman de Vries werd in 1581 betaald voor de herstelling van een model van het paleis van Willem van Oranje in de citadel. Zie P. Lombaerde, 'Herrschaftsarchitektur. Über den Abbruch von Zitadellen und den Bau neuer Paläste in den Niederlanden', in: G. Bers en C. Doose (red.), *'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein* (Jülich, 1999) 317-333.
- ³² Zie hierover W. Couvreur in: Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen 1976) 564 en 567.

Militaire terminologie

Afsnijding: binnen een versterking gelegen verschansing, om een binnengedrongen aanvaller tegen te houden.

Arkel: spie- of flankeringstorentje, rond of veelhoekig, uitgekraagd uit een muur, meestal met een torenachtige bekroning.

Bastion: zeventiende-eeuwse ontleening aan het Frans-Italiaans. In Antwerpse bronnen ook: bolwerk, *bollewerck*, *blockhuys*. Een bastion is een onregelmatige vijfhoek, bestaande uit twee in één punt uitlopende naar buiten gerichte lange zijden (= facen of voorste zijden), twee korte zijden (= flanken, strijkweren of zijden) en een open keel.

Beer: gemetselde dam in een vestinggracht ter regulering van de waterstand; naar boven spits toelopende ezelsrug. Op een beer stond dikwijls een monnik, als hindernis.

Blokhuis: klein, meestal vierkant, uit zware balken of boomstammen samengesteld verdedigingswerk. Ze konden ook dienst doen als reduit of als logement voor de bezetter. Daar konden wapens gestockeerd worden.

Bolwerk: bolwerken werden vanaf einde veertiende eeuw opgetrokken om poortgebouwen tegen zwaar geschut te beschermen. Later werden ze ook gebruikt om de naastliggende muren van de omwalling te flankeren. Verschillende types komen voor: cirkelvormige, halfcirkelvormige en veelhoekige met open of gesloten keel. Voorbeelden in Antwerpen: Blauwe toren en Huidevetterstoren.

Citadel: dwangburcht. Zelfstandig verdedigbaar vestingwerk, gelegen tegen of binnen de omwalling van een stad. Minimum een poort gericht naar de stad, en een poort in verbinding met de landzijde. Ze werd gebruikt om enerzijds de stad onder controle te houden (vandaar dwangburcht), en anderzijds het bieden van de laatste weerstand wanneer het overige gedeelte van de vesting in handen van de belegeraar was.

Courtine: het rechte of licht gebroken deel van de wal of muur, dat tussen twee bastions is gelegen.

Face: een naar buiten gekeerde zijde van een bastion. Elk bastion heeft twee facen.

Glacis: flauw hellend buitentalud van de wal van een omwalling of citadel. Dient te verhinderen dat de belegeraar gedekt kan oprukken.

Joint(e): verbindingswal tussen citadel en stadsomwalling, meestal in aarde opgetrokken.

Kat: verhoging van aarde of steen, als geschutstelling resp. uitkijkpost, op een courtine of bastion. Wegens de grote lengte van de courtines (gem. 4 à 500 m) van de Spaanse omwalling in Antwerpen, overwoog men in 1542 om stenen verhogingen in het midden van de courtines te plaatsen, voor een betere flankering.

Kazemat: door muren omsloten ruimte voor opstelling van vuurwapens, waarvoor een schietgat is uitgespaard. Deze ruimte dient bomvrij te zijn.

Keel: open achterzijde van een bastion, waardoor een verbinding ontstaat tussen het bastion en het overige gedeelte van de omwalling.

Oreillon: oor of bolwerksoor. Ronde uitbouw aan de schouderhoeken van een bastion. Diende om het geschut, dat was opgesteld op de flanken van een bastion, te beschermen tegen vuur van de aanvaller.

Saillant: hoek tussen de twee facen van een bastion. Ook wel bolwerkshoek of geflankeerde hoek genoemd.

Wapenplaats: verzamelplaats voor gewapende manschappen en voor de opstelling van geschut.

De transformatie van het vroegmoderne Antwerpse stadsbeeld in reisverhalen en stadsbeschrijvingen

Karen Vannieuwenhuyze

Summary

Over the course of the sixteenth century, Antwerp underwent profound architectural and urban transformations. These physical renewals generally caused transformations of the mental city image, in short as well as in long terms. Based on travelogues, travel journals and city descriptions, this paper concentrates on the sixteenth-century mental image of Antwerp and the possible modifications it underwent in this age and in the following seventeenth and eighteenth century. While (art)historical studies mostly consider these last two centuries as stable and uninventive architectural periods, this study questions to what extent the perception of Antwerp as an architectural, but also as a commercial, religious, military and artistic city shifted in the early modern period.

In de loop van de twintigste eeuw wijdden alsmear meer disciplines als sociologie, geografie, (kunst)geschiedenis, architectuur en stedenbouw zich aan de studie van zowel het historische als hedendaagse stadsbeeld.¹ Spiro Kostof stelde vast dat binnen die onderzoeken *the tendency all too often is to see urban form as a finite thing, a closed thing, a complicated object*. Hij benadrukte dan ook *that a city, however perfect its initial shape, is never complete, never at rest. Thousands of witting and unwitting acts every day alter its lines in ways that are perceptible only over a certain stretch of time*.² Elke dag worden gebouwen, straten en wijken gebouwd, aangelegd, aangepast of afgebroken. Terwijl de meeste onderzoekers eerder statische stadsbeelden creëren, is de stad in werkelijkheid voortdurend in verandering.

Antwerpen onderging tijdens de zestiende eeuw ingrijpende architecturale en stedenbouwkundige vernieuwingen met een grote impact op het fysieke stadsbeeld. Vele (kunst)historische werken contrasteerden deze Gouden Eeuw met de veel grimmigere periode die na de val van Antwerpen in 1585 volgde. Hoewel

recente studies een meer genuanceerd beeld schetsten en de stuwende kracht van onder andere de contrareformatie in de zeventiende eeuw erkenden, zou de stad tot het einde van de achttiende eeuw nog weinig betekenen en zeker op architecturaal gebied amper evolueren.³

In dit artikel wordt met behulp van reisverhalen, reisdagboeken en stadsbeschrijvingen nagegaan of er samen met de transformatie van het zestiende-eeuwse Antwerpse fysieke stadsbeeld ook een transformatie van het mentale stadsbeeld plaatsvond. Elke reiziger beschreef de stad binnen een specifieke maatschappelijke tijd en context. De veranderingen komen pas tot uiting wanneer hun getuigenissen onderling vergeleken worden, zeker wanneer ook zeventiende- en achttiende-eeuwse verslagen aan het onderzoek toegevoegd worden. Deze laatsten laten bovendien toe na te gaan of het mentale stadsbeeld gedurende de zeventiende en achttiende eeuw onveranderd bleef of dat het, zoals de meer recente (kunst)historische studies aantoonde, toch een evolutie onderging.

Reizigers en hun stadsbeeld

De Amerikaanse stedenbouwkundige Kevin Lynch definieerde de stad als een verzameling van bewegingen, activiteiten en fysieke, materiële objecten. Vooral op basis van deze laatste elementen, zoals gebouwen en straten, vormden Amerikaanse stedelingen zich een mentaal beeld van hun stad waaraan ze tegelijk subjectieve waarden hechtten. Centraal in zijn theorie stond het begrip *imageability* of de *quality in a physical object which gives it a high probability of evoking a strong image in any given observer*.⁴ Een groot deel van de stadsbewoners merkte de objecten met een hoge *imageability* op waardoor ze dus in meerdere mentale stadsbeelden opdoken.⁵

Lynch was zich ook bewust van andere factoren die de *imageability* van stedelijke objecten en ruimtes beïnvloedden, zoals de persoonlijke achtergrond van de stadsbewoners en de specifieke stadsgeschiedenis. Voor zijn onderzoek legde hij zich enkel toe op de analyse van de fysieke, waarneembare objecten en liet hij de irrationele aspecten buiten beschouwing.⁶ Na een systematisch veldonderzoek en uitgebreide vragenrondes met de inwoners stelde hij vast dat vijf soorten stedenbouwkundige elementen de inhoud van de stadsbeelden bepaalden: wegen, grenzen, gebieden, knooppunten en monumenten.⁷ Daarnaast bestonden er opvallende gelijkenissen tussen de beelden van stedelingen die tot eenzelfde sociale groep behoorden. Hij concludeerde het bestaan van één of meerdere publieke mentale stadsbeelden.⁸

Aangezien het onmogelijk is om zoals Lynch de inwoners van het zestiende- tot achttiende-eeuwse Antwerpen te ondervragen, bieden reisverhalen en stadsbeschrijvingen uit deze periode een waardevol alternatief. Reizigers zijn echter niet zo vertrouwd met de steden als de stadsbewoners zelf. De plaatsen en gebouwen die ze bezoeken contrasteren met hun dagelijkse leefomgeving waardoor ze de steden op een heel andere manier waarnemen en ervaren.

Volgens de Britse socioloog John Urry gebruiken moderne reizigers dan ook een *distinctive tourist gaze*.⁹ Voor ze aan hun avontuur beginnen, creëren ze vanuit hun eigen fantasie, maar ook op basis van wat ze op televisie zagen en in tijdschriften, literatuur en reisgidsen lazen verwachtingen over hun bestemming. Ze worden hierbij aangetrokken door plaatsen, gebouwen en landschappen die duidelijk verschillen van hun vertrouwde omgeving. De negentiende- en twintigste-eeuwse toeristen deelden, naargelang de samenleving en sociale groep waartoe ze behoorden, vooraf bepaalde verwachtingen en voorstellingen van stads- en natuurlandschappen of, met andere woorden, gemeenschappelijke of publieke beelden.¹⁰

Ook in vroegere periodes kenmerkten deze karakteristieken de blik van de reizigers. Historica Rosemary Sweet gaf bijvoorbeeld aan dat *travellers were not free agents either in what they chose to see or how they described it*.¹¹ Vroegmoderne reizigers inspireerden zich op de geschriften en verslagen van hun voorgangers. Voor een bezoek aan de Lage Landen was de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini, voor het eerst gepubliceerd in 1567, het standaardwerk.¹² Guicciardini was geen doorsnee reiziger, hij vestigde zich permanent in de stad en schonk dan ook, zeker in vergelijking tot andere steden, een uitgebreide aandacht aan zijn thuishaven. Hij baseerde zijn beschrijving op eigen bevindingen, persoonlijke getuigenissen, historiografische en geografische studies en archivalische bronnen.¹³

Verskillende reizigers, zoals Hans Georg Ernstinger en de anonieme auteur van *Nouvelle description des Pais-Bas* (1673), namen letterlijke paragrafen van Guicciardini over.¹⁴ Maar ook op grotere schaal kopieerden reizigers zijn gegevens. Hoewel onwaarschijnlijk, bleef het aantal straten, pleinen, kanalen, bruggen en huizen in Antwerpen tussen de zestiende en de achttiende eeuw gelijk (Tabel 1).

De voortdurende vermelding van de hoogte van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en het aantal treden en klokken in haar toren, wijst erop dat zelfs achttiende-eeuwse reizigers nog steeds gegevens ontleenden van Guicciardini's *Descrittione* (Tabel 2).¹⁵

Jaartal	Reiziger	Straten	Pleinen	Kanalen	Bruggen	Huizen
1567	Lodovico Guicciardini	212	22	8	74	13500
1606	Hans Georg Ernstinger	212	12		74	> 13400
1611	Christoval de Andrade					> 13000
1617	Nicolas Benard	212		8	± 80	
1673	Anoniem	212	22	8	74	15300
1673	Adam Boussingault		> 26			15000
1689	Jan ten Hoorn	> 200	29			33500
< 1690	Jean-Baptiste Christyn	212	22			
1720	Anoniem	212	22	8	> 70	
1769	Gabriel Francois Coyer			8		
< 1785	Anoniem	212	22			
1791- 1792	Pierre-Nicolas Anot en F. Malfillâtre	212	22			

Tabel 1: Aantal straten, pleinen, kanalen, bruggen en huizen vermeld in de onderzochte reisverhalen

Jaartal	Reiziger	Onze-Lieve-Vrouwekathedraal		
		Hoogte toren	Aantal treden	Aantal klokken
1567	Lodovico Guicciardini	420		33
1606	Hans Georg Ernstinger	420	625	33
1620	Johann Wilhelm Neumayr			33
1663	Balthasar de Monconys		625	
1668	Edward Brown	500		
1673	Anoniem	420		
1673	Adam Boussingault	420		33
1688	Francois-Maximilien Misson	420		33
1689	Jan ten Hoorn	420		
< 1690	Jean-Baptiste Christyn	466		33
± 1682	E. Veryard		660	33
1683	Balthasar Bekker	406	650	
1739	Anoniem		367	33
1791- 1792	Pierre-Nicolas Anot en F. Malfillâtre		466	

Tabel 2: Hoogte van en aantal treden en klokken in de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal zoals vermeld in de reisverhalen

In de loop der tijd verschenen ook andere standaardgidsen die reizigers informeerden en voorbereidden op hun tocht, zoals de *Nouveau voyage d'Italie* (1691) van François-Maximilien Misson en *Les délices du Pays-Bas* (1697) van Jean-Baptiste Christyn.¹⁶ Samuel Ireland baseerde zijn *A picturesque tour through Holland, Brabant and a part of France* (1789) dan weer op Jean-Baptiste Descamps' *Voyage pittoresque de la Flandre et du Brabant* (1772).¹⁷ In sommige reisverslagen of -gidsen waren de beschrijvingen van de mooiste en opvallendste gebouwen voorzien van gravures, zoals bij Guicciardini en Christyn. Nog voor de reizigers de stad werkelijk bezocht hadden, konden ze zich bepaalde stadsdelen levendig voorstellen. Ze trokken op pad met een vooringenomen blik en ingesteldheid die reeds in voorgaande periodes, en voornamelijk in de zestiende eeuw, gevormd werden.¹⁸

Het verblijf in de steden van de Lage Landen was meestal van korte duur. De reizigers waren genoodzaakt keuzes te maken in wat ze wilden bezoeken. Ze lieten zich daarbij niet alleen leiden door de voornoemde standaardwerken, maar ook door lokale gidsen of *valets de place*.¹⁹ Nicolas Benard schreef bijvoorbeeld letterlijk dat *mon hôte me fit accompagner d'un de ses amis lequel me fit voir une bonne partie des singularitez d'icelle*.²⁰ Soms vernamen de reizigers de eerder vernoemde kwantitatieve informatie van deze stedelingen, in plaats van ze uit andere reisverhalen te filteren. Misson was zo op de hoogte van de omtrek van Antwerpen *à ce qu'une personne exacte m'assure*.²¹ De reizigers lieten zich bovendien door hun persoonlijke nieuwsgierigheid en sociale achtergrond doorheen de stad leiden. Andere, eventueel minder indrukwekkende, gebouwen trokken waarschijnlijk hun aandacht, maar het is niet duidelijk in welke mate ze over hun eigen intieme ervaringen getuigden. Het genre van de reisverhalen kende immers zijn ongeschreven regels en wetten waaraan de auteurs maar al te graag beantwoordden.²²

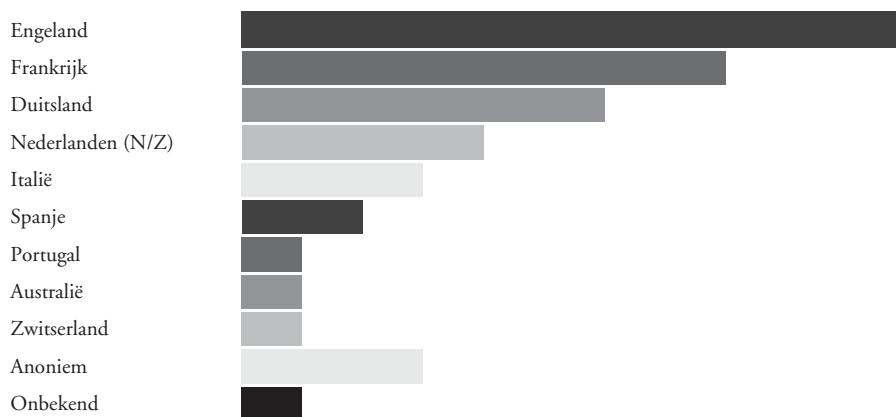
Reisverhalen en stadsbeschrijvingen: spiegels van mentale stadsbeelden

De vroegmoderne reizigers getuigden in hun verslagen niet enkel over het materiële uitzicht van Antwerpen, maar ook over haar inwoners, tradities, optochten en geschiedenis. Dit artikel concentreert zich enkel op de evolutie van het mentale stadsbeeld ingegeven door die eerst vernoemde fysieke structuren. Hoewel de reisverhalen subjectieve bronnen zijn, leveren ze ook objectieve informatie. Ze geven bijvoorbeeld weer welke gebouwen in een bepaalde periode het meest

bezoekt werden en dus een grote invloed uitoefenden op de stadsbeleving. Doordat gebouwen opgericht en afgebroken werden, evolueerden deze objectieve gegevens doorheen de eeuwen. Aan die veranderingen hingen individuele en universele subjectieve waarderingen en ervaringen vast. Soms evolueerde de subjectieve beoordeling onmiddellijk mee met een transformatie in het fysieke stadslandschap, terwijl het andersom ook lange tijd kon duren eer het ene een verschuiving van het andere teweeg bracht.

Deze vergelijkende studie zal nooit een realistische weergave van de zestiende- tot achttiende-eeuwse fysieke Antwerpse stad benaderen. Het legt wel gelijkenissen en verschillen tussen de individuele en algemeen geldende mentale stadsbeelden van meerdere periodes bloot en, daarmee gepaard gaande, de verschuivingen die in de waarneming van het commerciële, religieuze, militaire en artistieke Antwerpen plaatsvonden.

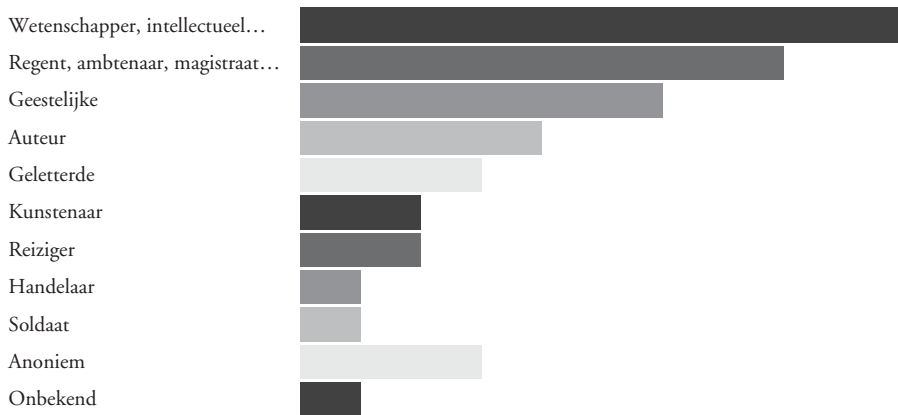
Antwerpen was in de vroegmoderne periode een aantrekkelijke halte tijdens de lange tocht doorheen de Lage Landen. De regio trok omwille van haar economische, intellectuele en stedelijke voorspoed veel Zuid- en Noord-Europeanen aan.²³

Tabel 3: Nationaliteit van de vroegmoderne reizigers

In de tweede helft van de zeventiende eeuw golden de Lage Landen zelfs als vertrekpunt voor de *Grand Tour* om nadien richting Zuid-Europa te trekken.²⁴ Aanvankelijk bezochten vooral Duitstalige, Italiaanse en Spaanse reizigers de regio, maar later in de zeventiende eeuw namen Britten, Fransen en Nederlanders de bovenhand. De meesten waren belangrijke handelaars, ambtenaren, soldaten, geestelijken en intellectuelen.²⁵ Ook de auteurs van de onderzochte reis-

verhalen en stadsbeschrijvingen behoorden tot de maatschappelijke toplagen. Meer specifiek bezochten wetenschappers, intellectuelen en ambtenaren of functionarissen Antwerpen.

Tabel 4: Sociaal profiel van de vroegmoderne reizigers

De persoonlijke achtergrond van de reiziger had een belangrijke invloed op de subjectieve ervaring van de stad. De Spaanse soldaat Christoval de Andrade bestempelde Antwerpen in 1611 als een sterke stad en had vooral oog voor de wallen en de citadel.²⁶ De Franse kunstenaar en kunstcriticus Descamps beschreef dan weer uitvoerig de interieurs en kunstwerken in de belangrijkste gebouwen en ook de Britse auteur en graveur Ireland maakte zijn eigen kunstreis.

De reizigers schreven hun ervaringen en indrukken neer in uiteenlopende reisverhalen en stadsbeschrijvingen. De teksten varieerden van briefvorm, reisdagboek tot louter beschrijvende teksten. Weinig reisverslagen waren bedoeld voor publicatie en bleven dus bewaard als handschrift of kladversie.²⁷ In de persoonlijke documenten, niet bedoeld voor publicatie, uitten de reizigers meer persoonlijke gevoelens, indrukken en waarderingen, terwijl de uitgegeven verslagen veel vaker elementen van hun voorgangers overnamen om zich in te schrijven in de traditie van het reisverhaal en de maatschappelijk bepaalde reiscultuur.²⁸

De impressies van het vroegmoderne fysieke Antwerpen²⁹

De vroegmoderne reizigers deelden gelijkaardige meningen over de Antwerpse wegen, zoals Lynch ze noemde, of de straten, pleinen en kanalen.³⁰ De vroegste bezoekers beschreven ze doorgaans als groot, ruim, proper en goed geplaveid. De

Franse reiziger Benard merkte in 1617 op dat *il n'y en a que huit principales fort grandes, larges et remarquables en ce qu'elles sont de droiet alignement*.³¹ Een eeuw later schreven reizigers gelijkaardige opmerkingen, terwijl anderen eerder aansloten bij de mening van Ireland die van oordeel was dat hun ruimtelijkheid alleen maar meer verlatenheid creëerde.³²

Nadat Guicciardini en de Oostenrijkse ambtenaar Ernstinger de Meir als een van de hoofdstraten van Antwerpen aanduiden, bezocht zowat elke zeventiende- en achttiende-eeuwse reiziger deze plek. De Meir was zowel om haar mooie vormgeving, verzorgde uitzicht als om haar goede reputatie beroemd. De Engelse auteur John Evelyn noteerde dat *the great street is built after the Italian mode [...] This is a very fair and noble street, clean, well paved, and sweet to admiration* en de Engelse handelaar Robert Bargrave merkte op de Meir *as in Hyde parke, the moveable Gallantries of the City, in Coaches and on foot* op.³³

Vele reizigers bemerkten ook de acht hoofdkanalen die doorheen de stad stroomden en vooral van economisch belang waren voor het aan- en afvoeren van handelsgoederen. Guicciardini lokaliseerde het grootste kanaal in de Nieuwstad, naast het Hanzehuis.³⁴ De kleinere kanalen maakten eveneens indruk, onder meer op de anonieme reiziger van 1720 die vond dat *on y voit point de ruisseaux comme aux autres villes de Pays-Bas*.³⁵

De Schelde en de Spaanse omwalling vormden beiden de grenzen van het vroegmoderne Antwerpen.³⁶ In navolging van Guicciardini, vergeleken verschillende reizigers de vorm van de stad met een halve maan of een handboog.³⁷ De Schelde viel in het laatste geval samen met het koord van de boog en vormde in het westen een natuurlijke begrenzing.³⁸ Anderzijds benoemde de Nederlandse jurist Christyn de stroom (de Schelde) als de politieke grens tussen het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen.³⁹

Sommige reizigers benaderden de stad langs het vasteland en zagen al van ver de Spaanse omwalling aan de horizon oprijzen. Vanzelfsprekend maakten de wallen een enorme indruk, onder meer omdat ze de eerste Europese toepassing waren van een modern gebastioneerd systeem.⁴⁰ De late zestiende- en vroege zeventiende-eeuwse reizigers benadrukten vooral de fysieke en constructieve karakteristieken, maar na Benards' toevoeging in 1617 *et sur les rempars y a de beaux arbres plantez par divers ordres en droit alignement qui est un plaisir et belle promenade pour les habitants* verschoof de aandacht van de militaire kenmerken naar de esthetische ervaring die de wandelaars tussen de bomen opdeden.⁴¹ De Franse reiziger, wetenschapper en diplomaat de Monconys bestempelde de wandelingen zelfs als *l'une des plus belles choses de cette ville*.⁴²

De wijken leken in het mentale stadsbeeld van de reizigers een minder grote rol te spelen.⁴³ De beknopte omschrijvingen van de private woonhuizen schiepen een homogeen geheel, alsof er geen verschillende stadsbuurten te onderscheiden waren. Ze gebruikten steeds veralgemeningen en gingen heel zelden in op afzonderlijke woningen. Ernstinger, geïnspireerd door Guicciardini, wees er met de woorden *es hat auch dise statt antorff über 13400 heußser und darf khain bürger ain hülzens haußs bauen* wel op dat het stadsbeeld in de toekomst een transformatie zou ondergaan.⁴⁴ Wanneer Misson Antwerpen in 1688 bezocht, was het echter nog niet ingrijpend veranderd: *les maisons sont en partie de bois, en partie de brique*.⁴⁵ Enkel de mooiste, prachtigste en meest luxueuze huizen trokken de aandacht. De auteur van *The emperor's claims* schreef dat *the antique appearance of most of the houses adds much to the beauty of the city*, maar tegelijk besefte hij dat deze toonden *what it [Antwerp] was at it first erection*.⁴⁶ Naar het einde van de achttiende eeuw waren de desolate huizen enkel nog een weerspiegeling van een ontvolkt en verlaten Antwerpen.

Hoewel de Nieuwstad een belangrijke zestiende-eeuwse Antwerpse stadsuitbreiding was, maakten maar weinig bezoekers een ommetje naar deze bijzondere stedenbouwkundige verwezenlijking. Ondanks de functie als tweede haven, was de wijk nooit voltooid en straalde ze een verlaten sfeer uit (Ill. 1), zoals onder meer de anonieme reiziger van 1720 opmerkte.⁴⁷ Slechts twee gebouwen waren de moeite waard. Ernstinger, Bargrave, Skippon en Descamps maakten melding van het Brouwershuis en zijn technische uitrusting dat *furnishes all the brew-houses with water*.⁴⁸ Het belangrijkste ankerpunt in de Nieuwstad was het Hanzehuis dat gedurende de lange zeventiende door zo goed als elke reiziger bewonderd werd.⁴⁹ De Nieuwstad was aangelegd om de economische expansie op te vangen, maar op het moment dat het in gebruik kon genomen worden, was Antwerpen over zijn hoogtepunt heen.

De haven of de Werf van Antwerpen was een belangrijk knooppunt tussen land en zee.⁵⁰ In de zestiende en vroege zeventiende eeuw maakte vooral het grote aantal schepen indruk. Hoewel de anonieme reiziger van 1673 deze enorme hoeveelheid niet meer vermeldde, erkenden vele zeventiende-eeuwse reizigers de vroegere waarde van deze *havre le plus riche, et le mieux rempli qui fut en Europe*.⁵¹ In de achttiende eeuw ging geen enkele reiziger er nog langs en verdween het knooppunt uit het stadsbeeld.

De Beurs van 1531 was een van de mooiste pleinen van Antwerpen dat *stands in the centre of the four principal streets*.⁵² Ten tijde van Guicciardini en Benard was de Beurs een drukbezochte ontmoetingsplaats door handelaars uit verschillende naties. Later, tegen het einde van de zeventiende eeuw, constateerde

Ill. 1: Detail van de gering bebouwde en verlaten Nieuwstad met centraal bovenaan het Hanzehuis uit het vogelvluchtgezicht van Virgilius Bononiensis, 1565.
(Bron: Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet – UNESCO Werelderfgoed)

Misson dat de plaats uitgestorven was.⁵³ In de achttiende eeuw werd er volgens Ireland wel nog handel gedreven, maar het was *frequented by little more than pedlars and fishwomen*.⁵⁴

Een laatste belangrijk knooppunt was de Grote Markt, volgens Guicciardini, Ernstinger en de anonieme reiziger van 1673, het grootste plein van Antwerpen. De beschrijvingen varieerden echter van *ain lustig grossen gepflasterten plaz* bij Ernstinger tot *une petite place triangulaire* bij de Monconys.⁵⁵ De anonieme auteur van *Description du Pays-Bas* benadrukte dat *a cette grande place aboutissent plusieurs grandes ruës*.⁵⁶ Christyn en de auteur van *The emperor's claims* verhaalden ten slotte over een letterlijke transformatie van de Grote Markt. In een heruitgave van Christyns verslag werd vermeld dat het stadsbestuur er in 1713 een aantal huizen liet afbreken om het plein mooier en ruimer te maken.⁵⁷

De voornoemde nieuwe Beurs oefende niet enkel als een knooppunt een sterke invloed uit op het mentale stadsbeeld van de vroegmoderne reizigers, maar ook als een monument of herkenningspunt.⁵⁸ De grote bewondering voor dit gebouw uitte zich in uitvoerige en gedetailleerde beschrijvingen. Alle vroegmoderne reizigers bezochten deze *nouvelle Bourse où l'on voit deux belles tours avec leurs horloges à l'entour de laquelle place sont de grands bastimens où y a des belles boutiques au dessous*.⁵⁹ Niet alleen de twee torens, maar ook de *quatre grandes portes, où aboutissent quatre belles ruës, qui regardent directement les 4 parties du monde* en de *forty-three pillars of blue marble, all engraved, but not two of them alike* vielen in de smaak.⁶⁰ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw, drong zich echter meer en meer een negatieve beoordeling op. De Monconys meende dat de Beurs groter was dan die in Londen, maar dat er minder mooie handelswaren verkocht werden.⁶¹ Christyns beeld veranderde in *elle pouroit aller de pair avec les Bourses de Londres et d'Amsterdam, si le commerce y étoit égal*.⁶² De meningen waren echter nog steeds verdeeld. De auteur van *The emperor's claims* waardeerde in 1785 dit gebouw nog steeds omdat het model had gestaan voor die van Londen en Amsterdam.⁶³

De andere Antwerpse handelshuizen maakten eveneens deel uit van het mentale stadsbeeld. Het Tapissierspand, het Vleeshuis en het Engels Huis *sont des ouvrages que ne peuvent assez admirer*.⁶⁴ Het Hanzehuis (Ill. 1) kende vanaf zijn voltooiing in 1567 het grootste succes en oefende zeker tijdens de zestiende en zeventiende eeuw een grote aantrekkingskracht uit. Alle reizigers waren net zoals Guicciardini en Ernstinger lovend over dit *schönes großes haußs zwischen zway gelegenen canalen in der neuen statt gelegen, in die vierung erbaut, mit 4 thoren und 86 fenster allain auf ainer seiten*.⁶⁵ In de achttiende eeuw raakte het ooit zo lusterrijke Hanzehuis in de vergetelheid. Enkel de auteur van *The emperor's claims* zag in de architectuur het vroegere belang van de Antwerpse handel, terwijl hij de nieuwe functie betreurde: *But, alas! this noble structure is now converted into a horse barrack; the cellars serving for stables, and the rooms above for hay lofts*.⁶⁶

Het stadhuis, gebouwd tussen 1561 en 1564, speelde eveneens een hoofdrol in het vroegmoderne stadsbeeld. Guicciardini voegde in plaats van een beschrijving een gravure toe. Zijn navolgers gingen dan weer wel op de architecturale vormgeving in, zoals Benard die onder andere schreef dat *l'hostel de ville est extrêmement bien basti ayant un beau frontispice d'une industrielle architecture*.⁶⁷ Ook later in de zeventiende en achttiende eeuw bleef het stadhuis een zeer weelderig, prachtig en uitzonderlijk meesterwerk. Christyn gaf zijn lezers ook enige historische informatie mee over de brand die er in 1576 plaatsvond en de daaropvolgende heropbouw.⁶⁸

Vanaf de voltooiing in 1572 tot het einde van de achttiende eeuw was de citadel een gerenommeerd bouwwerk onder de reizigers. Haar succes had ze waarschijnlijk te danken aan het feit dat *elle a servi de modele à presque toutes celles qui ont été bâties depuis ce temps-là*.⁶⁹ Een eeuw later herhaalde Ireland dat het bouwwerk als model diende voor alle Europese ingenieurs.⁷⁰ Zoals Guicciardini, beschouwden de meeste reizigers dit bouwwerk als een van de sterkste en een van de meest regelmatigste pentagonalen van Europa en zelfs de wereld.⁷¹ Sommigen hadden oog voor de militaire uitrusting van de vestingwerken en de binneninrichting van de citadel, zoals de magazijnen, arsenalen en slaappleats voor soldaten. In de *Description du Pays-Bas* stond vermeld dat het geheel gebouwd was *avec une telle simmetrie, que de la grande place, qui est au milieu*.⁷²

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal ontbrak uiteraard niet in de reisverslagen. Guicciardini besteedde verschillende pagina's aan *la chiesa cathedrale [...] questo è un tempio grandissimo & sontuoso, ornate magnificamente per tutto*.⁷³ De impressies van zijn navolgers varieerden van *ce beau temple de grande largeur, un ouvrage incomparable, un ouvrage admirable* tot *the spire of which noble edifice is esteemed the finest in the world*.⁷⁴ De beschrijvingen van het exterieur wogen echter niet op tegen die van het interieur, vooral dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarnaast was de hoogste toren van de kathedraal of het belfort veel indrukwekkender dan het gebouw zelf. Misson ging bijvoorbeeld alleen in op deze architecturale parel en stelde vast dat *on ne trouve rien de semblable en Italie*.⁷⁵ *La tour [...] est des plus hautes et des plus belles du Pais* schreef Christyn, terwijl hij in *The emperor's claims* zelfs als *one of the finest in the world* bestempeld werd.⁷⁶

De Jezuïetenkerk, voltooid in 1621, was een tweede vooraanstaand religieus monument. Benard was de eerste reiziger die in 1617 de nog onafgewerkte kerk bezocht en zijn navolgers warm maakte met de woorden *la belle Eglise des venerables Peres Iesuistes qui est des mieux basty et ornee*.⁷⁷ Enkele jaren later vermeldde de *Nouvelle description des Pais-Bas* dan ook: *L'Eglise des Peres Jesuites est si magnifique, que sa richesse surpasse de beaucoup tout ce qu'on en peut dire, car tout le dedans est de marbre, de porphie et de jaspe, les peintures sont de Rubens, Peintre celebre et estimé de toute l'Europe; en un mot, cette Eglise est la plus accomplie et la plus superbe qui se puisse voir*.⁷⁸ De kerk verwierf haar naam en faam dankzij de schilderijen van Rubens, maar Ireland bracht in 1789 zijn lezers op de hoogte dat de kunstenaar eveneens een bijdrage leverde aan het ontwerp van de gevel.⁷⁹ Sommige bezoekers durfden naast hun lovende woorden ook meer kritisch te zijn, zoals Christyn die toegaf dat de kerk na de brand van 1718 helderder was, maar minder waardevolle kunstwerken telde.⁸⁰ Breval schreef op zijn beurt: *tho'*

*perhaps not in the noblest Taste of Architecture, yet taking it altogether, it was rivalled by nothing of the kind on this side the Alps.*⁸¹

Het vroegmoderne Antwerpse stadsbeeld in transformatie

De zestiende-eeuwse economische voorspoed van Antwerpen kleurde doorheen de eeuwen het mentale stadsbeeld van de reizigers. Ze bezochten belangrijke handelsgebouwen-en plaatsen, zoals het Hanzehuis, de nieuwe Beurs en de Werf waarvan ze de kenmerken in teken van hun economische functie beschreven (Ill. 2). Het beeld dat de reizigers van deze specifieke architecturale elementen en van de stad in haar geheel vormden, kwam echter niet overeen met de reële economische ontwikkelingen. De Beeldenstorm van 1566 en de Spaanse Furie tien jaar later betekenden het einde van de Antwerpse Gouden Eeuw. De sluiting van de Schelde in 1585 versnelde de achteruitgang en in de zeventiende eeuw was Antwerpen slechts een schaduw van zijn vroegere succes.⁸² Vele inwoners verhuisden samen met de handel naar het nieuwe economische machtscentrum Amsterdam.⁸³

Pas naar het einde van de zeventiende eeuw kwam de economische neergang van Antwerpen in de reisverhalen bovendrijven en zeker in de achttiende eeuw was het soms letterlijk, maar meestal tussen de regels door te lezen. Breval startte zijn verslag van 1726 met een kritische bedenking: *the Hollanders have ruin'd both the Trade of the City, and the navigation of the Scheld.*⁸⁴ De meeste reizigers waren subtieler en lieten het verval van de stad langs de gebouwen en plaatsen in hun beeld doorschemeren. De abt Coyer zag bijvoorbeeld de Beurs als *un vaste édifice qui rappelle des temps plus heureux.*⁸⁵ Geleidelijk verschoof de positieve waardering van de stedelijke elementen naar meer negatieve beoordelingen. Sommigen legden zelfs een link tussen de verlatenheid van straten en huizen en de economische achteruitgang: *such a melancholy aspect clouded the face of every thing – the streets appeared depopulated – the best houses cleared of the inhabitants – neither the bustle of trade, nor the rattle of amusement, were to be heard.*⁸⁶

Andere bezoekers nuanceerden dan weer dit zeventiende- en achttiende-eeuwse economische stadsbeeld. Rond 1785 merkte de auteur van *The emperor's claims* op dat het nog niet zo slecht gesteld was met de Antwerpse handel.⁸⁷ De kanalen werden ook nog steeds actief gebruikt, waarschijnlijk voor de kleinhandel en de verschillende markten: *There is a market there weekly, called the Friday's market, because it is held every Friday, where all sorts of household goods, pictures, and jewels are sold by auction.*⁸⁸

Ill. 2: De frequentie van het bezoek aan de Antwerpse gebouwen en stedelijke plaatsen in de zestiende eeuw, aangeduid op de kaart van Pieter II Verbiest, ca. 1662.

Blauw = economische ruimte

Groen = religieuze ruimte

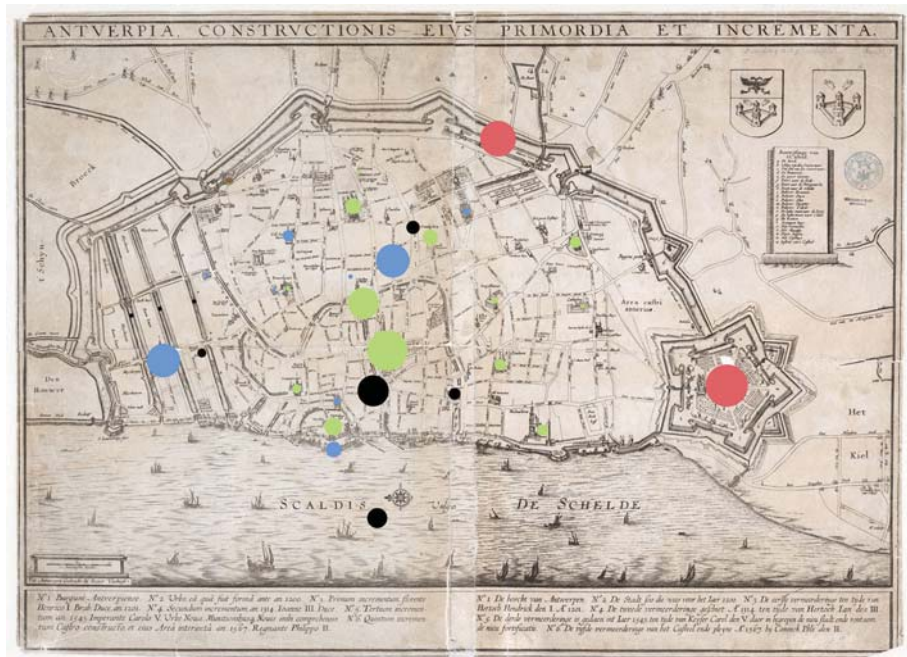
Rood = militaire ruimte

Zwart = overige ruimte (stadhuis, Meir, brouwershuis...)

Bron: SAA, 12#5833

Terwijl de Antwerpse economie na 1585 in een neerwaartse spiraal terecht kwam, nam het religieuze belang van de stad in deze periode alleen maar toe. Ze werd het centrum van de katholieke Contrareformatie.⁸⁹ De herinrichting, bouw en luxueuze versiering van oude en nieuwe religieuze instellingen, met als hoogtepunt de Jezuïetenkerk, hadden een grote impact op het mentale stadsbeeld van de reizigers (Ill. 3). Benard startte zijn wandeling met een bezoek aan verschillende kerken en kloosters die volgens Bekker alle andere gebouwen overtroffen. De abt Coyer schreef in 1769: *il ne reste à Anvers que ses belles églises.*⁹⁰

In deze periode bezochten vooral anders gelovigen, zoals Protestantse Engelse en Nederlandse reizigers, het katholieke bolwerk.⁹¹ Ze voelden zich eerder aangetrokken tot de rijkelijke decoraties en schilderijen binnen in de kerken dan door de symbolisch geladen gevelarchitectuur. De Franse reizigers lijstten ook

Ill. 3: De frequentie van het bezoek aan de Antwerpse gebouwen en stedelijke plaatsen in de zeventiende eeuw, aangeduid op de kaart van Pieter II Verbiest, ca. 1662.

Blauw = economische ruimte

Groen = religieuze ruimte

Rood = militaire ruimte

Zwart = overige ruimte (stadhuis, Meir, brouwershuis...)

Bron: SAA, 12#5833

soms de kloosterorden en hospitalen op, maar zonder oog voor hun specifieke esthetische vormgeving.⁹²

De Contrareformatie gaf niet alleen een impuls aan het katholieke, maar ook aan het artistieke leven van Antwerpen. De vroegere economische roem werd nu vervangen door een invloedrijke en levendige kunstmarkt (Ill. 4).⁹³ Breval informeerde zijn lezers dat *the fine pictures, and other noble Productions of Art, that are in Antwerp, would of themselves fill a volume*.⁹⁴ Reizigers kwamen langs voor de kunstwerken bewaard in de kerken, maar ook voor diegenen in publieke gebouwen en voor private collecties. De Monconys bezocht zo de verzameling van de bekende Mateas Musson en de auteur van *Description du Pays-Bas* voorzag het gedeelte over het stadhuis met een beschrijving van het interieur, de decoraties en de kunstwerken.⁹⁵ Tegelijk was er ook een toenemende aandacht voor de Antwerpse Academie, gehuisvest in de Beurs.⁹⁶

Opmerkelijk is dat hoewel de stadssecretaris Joannes Woverius er in 1620 van overtuigd was dat de woning van de schilder Pieter Paul Rubens door veel reizigers zou bewonderd worden, geen enkele een beschrijving van de woning in zijn reisverhaal opnam.⁹⁷ Ze vonden het waarschijnlijk interessanter om al zijn schilderijen te bezichtigen in plaats van een bezoek aan zijn privéwoning te brengen.

Ill. 4: De frequentie van het bezoek aan de Antwerpse gebouwen en stedelijke plaatsen in de achttiende eeuw, aangeduid op de kaart van Pieter II Verbiest, ca. 1662.

Blauw = economische ruimte

Groen = religieuze ruimte

Rood = militaire ruimte

Zwart = overige ruimte (stadhuis, Meir, brouwershuis...)

Bron: SAA, 12#5833

Ten slotte was Antwerpen gedurende de drie eeuwen een belangrijke militaire stad. De Spaanse omwalling en de citadel oefenden een voortdurende invloed uit op het mentale stadsbeeld. De stad speelde een voortrekkersrol op het gebied van het gebastioneerde fortificatiesysteem, waardoor verouderde militaire gebouwen en verdedigingswerken, zoals het middeleeuwse kasteel of 't Steen, in de vergetelheid geraakten.

Er vond echter ook een verschuiving plaats in de perceptie van de sterke en zelfs mooie omwalling. Terwijl de reizigers aanvankelijk onder indruk waren van het militaire ontwerp, bewonderden de zeventiende- en achttiende-eeuwse reizigers de bomen en wandelingen bovenop de wallen. Dit had waarschijnlijk te maken met het inmiddels verouderde systeem, ook al was Misson de enige die dit letterlijk toegaf: *la ville est environée de médiocres fortifications*.⁹⁸

Besluit

Reizigers uit eenzelfde periode deelden een gelijkaardig mentaal stadsbeeld van Antwerpen. De meesten waren onder de indruk van dezelfde fysieke structuren en hun persoonlijke waardering van de stad en haar stedelijke en architecturale elementen weken maar een beetje van elkaar af. De *imageability* van de opvallendste en indrukwekkendste gebouwen en pleinen, maar ook de verslagen en gravures van voorgangers en de informatie van lokale gidsen zorgden voor grote gelijkenissen tussen de teksten en mentale stadsbeelden. Net zoals Lynch vaststelde, lijken ook de vroegmoderne reizigers met een gelijkaardige sociale achtergrond een publiek stadsbeeld te delen. Ze reisden met een geconditioneerde blik die reeds in de zestiende eeuw gevormd was, in het bijzonder door Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*.

Dit onderzoek toonde echter ook aan dat het mentale stadsbeeld niet alleen door fysieke structuren en transformatieprocessen vorm kreeg. Het was ook onlosmakelijk verbonden met politieke, militaire, economische, sociale en artistieke ontwikkelingen. De Antwerpse Gouden Eeuw leidde tot een gunstig mentaal beeld van Antwerpen bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse reizigers. Rekening houdend met het feit dat gebouwen en pleinen niet op een dag tijd verwaarloosd geraakten en de transformatie van de stad en haar fysieke structuren pas zichtbaar werd na een welbepaalde periode, stemde het zeventiende-eeuwse mentale stadsbeeld in de meeste gevallen dus overeen met het fysieke stadsbeeld van de zestiende eeuw. Naar het einde van de zeventiende eeuw – lang na de economische achteruitgang – bezochten steeds minder reizigers de eens zo belangrijke economische knooppunten en monumenten. Vanaf nu richtten ze zich op de verheerlijking van de Antwerpse religieuze en artistieke ruimtes.

Noten

- ¹ Zie bijvoorbeeld G. David, “London in all its glory-or how to enjoy London”: guidebook representations of imperial London’, *Journal of historical geography*, 25:3 (1999) 279-297.
- ² S. Kostof, *The city shaped. Urban patterns and meanings through history* (Londen 1991) 13.
- ³ Zie bijvoorbeeld de bijdragen over Antwerpen in E. Taverne and I. Visser (red.), *Stedenbouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 2004); P. Lombae-rde, ‘Antwerp in its golden age: “one of the largest cities in the Low Countries” and “one of the best fortified in Europe”’, in: P. O’Brien e.a. (red.), *Urban achievement in early modern Europe: golden ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001) 99-127; K. van Isacker en R. van Uytven, *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen 1986); R. Tijs, *Antwerpen. Atlas van een stad in ontwikkeling* (Tielt, 2007); I. Bertels, T. Bisschops en B. Blondé, ‘Stadslandschap: ontwikkelingen en verwickelingen van een stedelijke ruimte’, in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2011) 30-38.
- ⁴ K. Lynch, *The image of the city* (Cambridge (Mass.) 1968) 9.
- ⁵ T. Banerjee, ‘Lynch, Kevin’, in: R. Hutchison (red.), *Encyclopedia of urban studies II* (Thousand Oaks (Calif.) 2010) 475.
- ⁶ K. Lynch, *The image of the city*, 46; C. André, ‘Changer l’image d’une ville’, *Politiques et management public*, 5:4 (1987) 56.
- ⁷ K. Lynch, *The image of the city*, 45 en 47-48.
- ⁸ *Ibidem*, 7.
- ⁹ J. Urry, *The tourist gaze* (Londen 2002) 11.
- ¹⁰ *Ibidem*, 1, 3-4 en 11.
- ¹¹ R. Sweet, *Cities and the grand tour. The British in Italy c. 1690-1820* (Cambridge 2012) 5.
- ¹² Guicciardini vestigde zich permanent in Antwerpen en was dus geen doorsnee reiziger die de stad slechts voor een korte periode bezocht.
- ¹³ M. Limberger, ‘A merchant describing the city. Lodovico Guicciardini’s Descrittione di tutti i Paesi Bassi as a source for the urban history of the Low Countries’, ongepubliceerde paper, *9th European Association of Urban History* (Lyon 2008); A.M. van Passen, ‘Antwerpen goed bekeken. Een bloemlezing’, in: J. Van der stock en H. Devisscher (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Gent 1993) 59.
- ¹⁴ L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore* (Antwerpen 1567) 67; H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch: herausgegeben von Dr. Ph. A.F. Walther* (Tübingen 1877) 239; *Nouvelle description des Pais-Bas, et toutes les villes de dix-sept provinces* (Brussel 1673) 86.
- ¹⁵ E. Stols, ‘De Oostenrijkse Nederlanden in de kijker van de buitenlanders’, in: H. Hasquin (red.), *Oostenrijks België 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel 1987) 511.
- ¹⁶ K. van Strien, *Touring through the Low Countries. Accounts of British travellers 1600-1720* (Amsterdam 1998) 2.
- ¹⁷ E. Stols, ‘De Oostenrijkse Nederlanden’, 509.
- ¹⁸ *Ibidem*, 511.
- ¹⁹ K. van Strien, *Touring through the Low Countries*, 5.
- ²⁰ N. Benard, *Le voyage de Hierusalem et autres lieux de la terre sainte, fait par le seigneur Benard, Parisien, chevalier de l’ordre du saint Sepulchre de nostre seigneur jesus Christ, ensemble de son retour par L’Italie, Suisse, Allemagne, Holande et Flandre, en tres fleurissante et peuplee ville de*

- Paris* (Parijs 1621) 647. Vrije Nederlandse vertaling (VNV): ‘mijn gastheer liet me vergezellen door een van zijn vrienden die me een groot deel van de bijzondere plekken lieten zien’.
- 21 F.M. Misson, *Nouveau voyage d’Italie* (vol. 3) (Den Haag 1702) 129. VNV: ‘zoals een betrouwbare persoon me verzekerd heeft’.
- 22 R. Sweet, *Cities and the grand tour*, 4.
- 23 J. De Keyser, *Vreemde ogen. Een kijk op de Zuidelijke Nederlanden 1400-1600* (Antwerpen 2010) 16; G. Verhoeven, *Anders reizen. Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites 1600-175* (Hilversum 2009) 44.
- 24 R. Sweet, *Cities and the grand tour*, 2.
- 25 R.M. Dekker, ‘Van “grand tour” tot treur- en sukkelreis’, *Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 4:13-14 (1994) 8-25.
- 26 J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance* (onuitgegeven masterthesis UGent 2007) 123; J.A. Goris, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de 15de tot de 20ste eeuw* (Brussel 1940) 60-61.
- 27 G. Verhoeven, *Anders reizen*, 41; R.M. Dekker, ‘Van “grand tour” tot treur- en sukkelreis’, 10. Voor dit onderzoek gebruikte ik geen originele handschriften. Voor de teksten uit de vroegste periode consulteerde ik enkel de negentiende- en twintigste-eeuwse herdrukken of de vertalingen in J.A. Goris’ *Lof van Antwerpen*. Voor de latere onderzoeksperiode waren voldoende origineel gepubliceerde reisverhalen en stadsbeschrijvingen voor handen. Mijn selectie maakte ik op basis van andere onderzoeken naar dit onderwerp, zoals J.A. Goris voornoemde werk; G. Verhoeven, ‘Een zoet verval. Nederlandse reizigers en hun visie op de stad aan de stroom’, *Stad en stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde* (Tijdschrift voor Geschiedenis), 124:4 (2010) 521-533; J. De Keyser, *Vreemde ogen* (Antwerpen 2010).
- 28 R. Sweet, *Cities and the grand tour*, 14.
- 29 Om een meer gedetailleerde studie te maken en weer te geven, maakte ik op basis van de hoeveelheid gegevens in en de tijdsperiode van de reisverslagen een selectie casestudies: L. Guicciardini (1567); H.G. Ernstinger (1606); N. Benard (1617); *Nouvelle description des Pays-Bas* (<1673); B. de Monconys (1663); *Description du Pays-Bas* (<1720) en *The emperor’s claims* (<1785). Andere voorbeelden en citaten komen voornamelijk van F.M. Misson (1688); J.B. Christyn (<1690); Breval (1720); G.F. Coyer (1769) en S. Ireland (1789).
- 30 ‘Paths are the channels along which the observer customarily, occasionally, or potentially moves’, zie K. Lynch, *The image of the city*, 47.
- 31 N. Benard, *Le voyage de Hierusalem*, 653. VNV: ‘er zijn maar acht hoofdstraten die door hun rechte lijn aanzienlijk breed, lang en opmerkelijk zijn’.
- 32 S. Ireland, *A picturesque tour through Holland, Brabant, and a part of France, made in the autumn of 1789* (vol. 2) (Londen 1796) 2.
- 33 *Diary and correspondence of John Evelyn, F.R.S., author of the “Sylva”* (Londen 1854) 32-33; M.G. Brennan, *The travel diary of Robert Bargrave: levant merchant, 1647-1656* (Londen 1999) 171.
- 34 L. Guicciardini, *Descrittione*, 66.
- 35 *Description du Pays-Bas, contenant toutes les villes des dix-sept provinces, leurs origins, leurs situations, des duchez, & comtez* (Brussel 1720) 46.
- 36 ‘Edges are the linear elements not used or considered as paths by the observer. They are boundaries between two phases, linear breaks in continuity’, zie K. Lynch, *The image of the city*, 47.
- 37 L. Guicciardini, *Descrittione*, 65; H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch*, 238; *The emperor’s claims, being a description of the city of Antwerp and the river Schelde, with a concise history of the Austrian Netherlands* (Londen 1785) 33.

- 38 F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 128; *Voyages d'Italie et de Hollande, par M. L'Abbé Coyer, des Académies de Nancy, de Rome et de Londres (vol. 2)* (Parijs 1775) 228.
- 39 *Les délices des Pays-Bas, ou description géographique et historique des XVII provinces Beligiques (vol. 1)* (Brussel 1720) 166. De originele tekst van *Les délices des Pays-Bas* werd toegeschreven aan Jan Baptist Christyn (+1690). De eerste twee publicaties verschenen beiden in 1697 en tot 1786 verschenen de herdrukken. Zie T. Verschaffel, *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794* (Hilversum 1998) 274.
- 40 P. Lombaerde, 'De vroege versterkingswerken van Antwerpen en de Spaanse omwalling, vanaf ca. 1507 tot het einde van de Spaanse Successieoorlog in 1713', in: P. Lombaerde (red.), *Antwerpen versterkt: De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870* (Antwerpen 2009) 24.
- 41 N. Benard, *Le voyage de Hierusalem, 655-656*. VNV: 'op de wallen zijn mooie bomen van verschillende grootte en volgens rechte lijnen geplant die een plezier en een mooie wandeling bezorgen aan de inwoners'.
- 42 B. de Monconys, *Journal des voyages de M. Monconys. Seconde partie* (Lyon 1665) 105. VNV: 'een van de mooiste zaken in deze stad'.
- 43 'Districts the medium-to-large sections of the city, conceived as having two-dimensional extent, which the observer mentally enters "inside of", and which are recognizable as having some common, identifying character', zie K. Lynch, *The image of the city*, 47.
- 44 H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch*, 239. Nederlandse vertaling van J.A. Goris, *Lof van Antwerpen*, 54: 'Deze stad Antwerpen heeft ook meer dan 13,400 huizen en geen burger mag een houten huis bouwen'.
- 45 F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 129. VNV: 'de huizen zijn gedeeltelijk uit hout, gedeeltelijk uit steen'.
- 46 *The emperor's claims, being a description of the city of Antwerp and the river Schelde, with a concise history of the Austrian Netherlands* (Londen 1785) 34.
- 47 *Description du Pays-Bas*, 47.
- 48 P. Skippon, 'An account of a journey made thro' part of the Low-Countries, Germany, Italy, and France', in: A. Churchill, *Collection of voyages and travels (vol. 6)* (Londen 1745), 382.
- 49 Zie verder.
- 50 'Nodes are points, the strategic spots in a city into which an observer can enter, and which are the intensive foci to and from which he is traveling', zie K. Lynch, *The image of the city*, 47.
- 51 F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 130. VNV: 'de rijkste en meest gevulde haven die in Europa te vinden was'.
- 52 S. Ireland, *A picturesque tour*, 12.
- 53 F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 131.
- 54 S. Ireland, *A picturesque tour*, 2.
- 55 H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch*, 242. Nederlandse vertaling van J.A. Goris, *Lof van Antwerpen*, 56: 'een lustig, geplaveide plaats'; B. de Monconys, *Journal des voyages*, 105. Vrije Nederlandse vertaling: 'een klein driehoekig plein'.
- 56 *Description du Pays-Bas*, 43. VNV: 'op deze grote plaats mondden verschillende grote straten uit'.
- 57 *Les délices des Pays-Bas*, 173.
- 58 'Landmarks are another type of point-reference but in this case the observer does not enter within them, they are external', zie K. Lynch, *The image of the city*, 48.
- 59 N. Benard, *Le voyage de Hierusalem*, 653. VNV: 'de nieuwe Beurs waar we twee mooie torens met hun uurwerken zien en rondom het plein grote gebouwen waaronder zich mooie winkels situeren'.

- ⁶⁰ *Nouvelle description des Pais-Bas*, 87. VNV: 'vier grote poorten waar vier mooie straten naartoe leiden die rechtstreeks uitgeven op de vier werelddelen'; *The emperor's claims*, 34.
- ⁶¹ B. de Monconys, *Journal des voyages*, 104.
- ⁶² *Les délices des Pays-Bas*, 174. VNV: 'ze zou gelijk opgaan met de Beurzen van Londen en Amsterdam, als de handel er gelijk was'.
- ⁶³ *The emperor's claims*, 36.
- ⁶⁴ *Nouvelle description des Pais-Bas*, 87. VNV: 'zijn bouwwerken die niet genoeg bewonderd kunnen worden'.
- ⁶⁵ H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch*, 242. Nederlandse vertaling van J.A. Goris, *Lof van Antwerpen*, 56: 'een schoon, groot huis, tusschen twee practische kanalen in de nieuwe stad gelegen: in rechthoek gebouwd, met vier hooge poorten en 86 vensters aan ééne zijde'.
- ⁶⁶ *The emperor's claims*, 36.
- ⁶⁷ N. Benard, *Le voyage de Hierusalem*, 652. VNV: 'het stadhuis is zeer goed gebouwd met een mooi fronton in een kunstige architectuur'.
- ⁶⁸ *Les délices des Pays-Bas*, 173.
- ⁶⁹ *Ibidem*, 175. VNV: 'ze heeft als voorbeeld gediend voor zowat alle anderen die vanaf dat moment gebouwd zijn'.
- ⁷⁰ S. Ireland, *A picturesque tour*, 5.
- ⁷¹ Zie bijvoorbeeld L. Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden; anderssins gheenoemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612), 60; H.G. Ernstinger, *Hans Georg Ernstingers Raisbuch*, 244; B. de Monconys, *Journal des voyages*, p. 107; *Nouvelle description des Pais-Bas*, 84; *Description du Pays-Bas*, 42; *The emperor's claims*, 13-14.
- ⁷² *Description des Pays-Bas*, 42. VNV: 'met een zodanige symmetrie, vanuit het grote plein dat centraal gelegen is'.
- ⁷³ L. Guicciardini, *Descriptione*, 69. Nederlandse vertaling van L. Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, 62: 'De hoeft kercke oft Domkercke [...] Dit is een seer groote ende costelijcke kercke / heerlijk over al verciert'.
- ⁷⁴ N. Benard, *Le voyage de Hierusalem*, 648. VNV: 'deze prachtige tempel van aanzienlijke grootte'; *Les délices des Pays-Bas*, 167. VNV: 'eenonvergelijkbaarwerk'; *Description du Pays-Bas*, 43. VNV: 'een bewonderenswaardig werk'; S. Ireland, *A picturesque tour*, 16.
- ⁷⁵ F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 130. Vrije Nederlandse vertaling: 'er is niets vergelijkbaars te vinden in Italië'.
- ⁷⁶ *Les délices des Pays-Bas*, 168. VNV: 'De toren [...] behoort tot de hoogste en de mooiste van het land'; *The emperor's claims*, 37.
- ⁷⁷ N. Benard, *Le voyage de Hierusalem*, 649. VNV: 'de mooie Kerk van de eerbiedwaardige paters Jezuïeten die een van de best gebouwde en versierde is'.
- ⁷⁸ *Nouvelle description des Pais-Bas*, 89. VNV: 'De Jezuïetenkerk is zo prachtig dat we kunnen stellen dat haar rijkdom alles ver overtreft, omdat het interieur volledig van marmer, porfier en jaspis vervaardigd is, de schilderijen zijn van Rubens, de beroemde schilder die in heel Europa gewaardeerd wordt; kortom, deze Kerk is de meest volmaakte en de prachtigste die men kan aantreffen'.
- ⁷⁹ S. Ireland, *A picturesque tour*, 34.
- ⁸⁰ *Les délices des Pays-Bas, ou description géographique et historique des XVII provinces Beligiques. Septieme édition (vol. 1)* (Antwerpen 1786) 235-236.
- ⁸¹ J. Breval, *Remarks on several parts of Europe relating chiefly to the history, antiquities and geography of those countries through which the author has travel'd* (Londen 1738) 122.

- ⁸² M. Beyen, L. Duerloo, H. Van Goethem en C. Van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad: een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', in: I. Bertels, B. de Munck en H. van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad*, 71-73.
- ⁸³ R. Kistemaker, 'Amsterdam 1300-1700: van 'geringhe visschers' naar een 'kleyne wereldt', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw*, 80-81.
- ⁸⁴ J. Breval, *Remarks*, 122.
- ⁸⁵ *Voyages d'Italie et de Hollande, par M. L'Abbé Coyer*, 231. VNV: 'een groot gebouw dat aan gelukkigere tijden herinnerd'.
- ⁸⁶ J. Owen, *Travels into different parts of Europe, in the years 1791 and 1792, with familiar remarks on places, men and manners (vol. 1)* (Londen 1796) 48-49.
- ⁸⁷ *The emperor's claims*, 36.
- ⁸⁸ *Ibidem*, 35.
- ⁸⁹ A.K.L. Thijs, 'De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin', in: J. Van der stock en H. Devisscher (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool*, 112.
- ⁹⁰ B. Bekker, *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683: naar het handschrift uitgegeven en toegelicht door Jacob van Sluis* (Ljouwert 1998) 31; *Voyages d'Italie et de Hollande, par M. L'Abbé Coyer*, 229. Vrije Nederlandse vertaling: 'In Antwerpen zijn enkel nog mooie kerken, [...]'
- ⁹¹ E. Stols, 'De Oostenrijkse Nederlanden', 524.
- ⁹² Zie bijvoorbeeld *Description du Pays-Bas*, 45.
- ⁹³ A. Balis, 'Antwerpen, voedster der kunsten: haar bijdrage tot de artistieke cultuur van Europa in de 17de eeuw', in: J. Van der stock en H. Devisscher (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool*, 118.
- ⁹⁴ J. Breval, *Remarks*, 123.
- ⁹⁵ B. de Monconys, *Journal des voyages*, 104; E. Stols, 'De Oostenrijkse Nederlanden', 528; *Description du Pays-Bas*, 43.
- ⁹⁶ Onder andere bij Christyn, Coyer, *The emperor's claims* en Ireland.
- ⁹⁷ F. de Nave, E. Oute, P. Teigeler, 'Van drukkerij tot publieke instelling: het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen: Museum Plantin-Moretus, Antwerpen*, 30:4 (1992) 129.
- ⁹⁸ F.M. Misson, *Nouveau voyage*, 129.

Het sociale gebruik van reinheid

Klachten aan de Antwerpse gezondheidsadministratie (1885-1895)

Anton Van Laer

Summary

This article examines the ways in which inhabitants of late-nineteenth century Antwerp used discourses about cleanliness and dirt in their complaint letters to the city's health administration. First, an introduction to cleanliness and dirt as historical categories is given, followed by an outline of the regulatory framework in which the complaints were received and administered. It looks at various forms this discourse took, depending on the social position and related personal goals of writers of these complaint letters. Following Douglas's approach to the concepts of cleanliness and dirt, the complaints are seen as active efforts by inhabitants to influence their place in socio-economic relations. The relations (and conflicts) between landlord and tenant, between neighbours and between inhabitants of the same house are analyzed in more detail.

Het is niet langer houdbaar de symbolische lading van properheid en vuil te ontkennen. Voornamelijk door sociologisch en antropologisch onderzoek, is het besef gegroeid dat het verklaren dat iets proper dan wel vuil is, eerder als een actieve ingreep in de ordening van de omgeving moet worden beschouwd. De noties 'proper' en 'vuil' zijn geen neutrale begrippen, geen beschrijvingen van een feitelijke toestand, maar krachtige middelen om actief een sociale orde af te bakenen. In dit opzicht wordt vaak gewezen op de inzichten van antropologe Mary Douglas. Zij beschreef in haar *Purity and danger* dat vuil diende beschouwd te worden als *matter out of place*.¹ Met andere woorden is de notie dat iets vuil, dan wel proper is afhankelijk van zijn 'juiste' plaats. Douglas is te situeren in de structuralistische antropologie, die zoekt naar funderende, structurele begrippenparen. Dergelijke ingrepen gebeuren vaak van bovenaf, door het opleggen en controleren van bepaalde normen. Ze kunnen echter evengoed van onderuit of tussen gelijken gebeuren. In dit artikel zal een dergelijke benadering

worden aangewend om te kijken hoe bewoners van Antwerpen een discours van properheid en vuil aanwendden om hun persoonlijke positie te beïnvloeden.

Eerst zal besproken worden hoe het stadsbestuur van Antwerpen omging met specifieke problemen, die betrekking hadden op wat men ‘reinigheid’ of ook ‘nettigheid’ noemde. In de eerste plaats ging het om reglementen en controle-instellingen, maar ook op minder direct repressieve manieren trachtte het stadsbestuur properheidsnormen te beïnvloeden.

Zoals gezegd, konden ook bewoners zelf een beroep doen op gangbare properheidsnormen, bijvoorbeeld door het sturen van klachten. Het is een verzameling van klachtenbrieven, tussen 1885 en 1895 behandeld door de stedelijke administratie, waarop dit artikel gebaseerd is. In het licht van de theoretische benadering zal een poging worden ondernomen te duiden op welke manier de schrijvers van klachtenbrieven trachtten in te grijpen in de sociale verhoudingen waarbinnen ze zich bevonden. Daarnaast zal ook gekeken moeten worden hoe schrijvers van klachten probeerden zichzelf zo gunstig mogelijk voor te stellen, of een ander zo veel mogelijk zwart te maken, en welke rol uitspraken over properheid en vuil daarbij speelden. De reactie op de verhouding tussen huurder en huisbaas is een eerste belangrijke sociale relatie die voor veel klachtenschrijvers fundamenteel was. Daarnaast komen ook de klachten tussen medebewoners van één huis naar voren, naast de klachten die aan een of meerdere buurtbewoners gericht zijn.

Het is onvermijdelijk dat we, wat betreft de 19e eeuw, reinheid en de medisch-wetenschappelijk opgevatte gezondheid als sterk aan elkaar gerelateerde concepten benaderen. Aangezien reinheid steeds duidelijker in de taal van de medische wetenschap werd verwoord, is het absurd tussen de twee concepten een strikte analytische scheiding aan te houden. Toch dient het te worden opgemerkt dat niet alles wat ongezond is, als onrein wordt beschouwd, en vice versa is niet alles wat vuil is, per se ongezond. Wel werd het gezag over uitspraken die betrekking hebben op de scheiding proper-vuil steeds meer een medische aangelegenheid. Om die reden werd als casus gekozen voor een bron die uit een stedelijke medische instelling afkomstig is, een verzameling klachtenbrieven die door de stedelijke gezondheidsadministratie werd behandeld.

Een propere stad

In 1801, onder Frans bestuur, werd een eerste politiereglement opgesteld, dat in feite een oplijsting was van allerlei edicten en regels die al vroeger waren ingevoerd en nog in voege bleven.² In dit politiereglement werden onder de titel ‘Nettigheyd, Gezondheyd’ 21 artikels samengebracht. De eerste artikels hande-

len over de voedselveiligheid. Een edict uit 1681, dat verplichtte registratie te doen van ‘kruyden, vergif en ander voedsel, die konnen hinderlyk zijn’ werd hernomen. Een ordonnantie uit het jaar 1745, het houden, verkopen en kopen van dieren die door een besmettelijke ziekte waren besmet, bleef ook in voege. Ook andere aspecten (vervalsing van voeding, verkoop van bedorven eten, verkoop van zieke dieren...) waren zeker al sinds de achttiende eeuw in de reglementen opgenomen. In de negentiende eeuw werd vlees- en visafval strenger gereguleerd: visverkopers en beenhouwers werden verplicht hun kramen en winkels te kuisen, en het werd verboden bloed op straat te laten lopen. Een aantal reglementen rond voedselcontroles werd gedurende de negentiende eeuw ingevoerd, meestal met betrekking tot dierlijke producten.³ Vooral de verkoop van vis was streng gereguleerd.⁴ In 1849 werd het verboden koeien, schapen, geiten en konijnen te kweken binnen de stadsmuren, zonder uitdrukkelijke toestemming van het stadsbestuur. Deze toestemming moest worden voorafgegaan door een onderzoek *de commodo et incommodo*.⁵

In 1852 werd het lozen van beer in de ruien aan een strikter verbod onderworpen.⁶ Het was in feite al zeker sinds de achttiende eeuw uitdrukkelijk verboden. Wel mocht er huishoudwater in de ruien geloosd worden, op voorwaarde dat de buis in kwestie niet ook beer vervoerde. De inleiding van het nieuwe reglement maakt duidelijk dat de hierboven vernoemde verordeningen slecht werden nageleefd. Er wordt nogmaals gewezen op het risico dat het uitlozen van beer in de openbare waterlopen met zich meebrengt voor de openbare gezondheid, ‘waervan de ondervinding het gevaer getoond heeft en waervan het algemeen belang dringend de afschaffing vordert.’ Het eerste artikel verbiedt het storten van beer in de openbare waterlopen, evenals ‘andere stoffen, verderflyke uitwasemingen kunnende verspreiden’, wat de oriëntering op het tegengaan van geuren duidelijk maakt (de Franse versie van het artikel benoemt ze expliciet als ‘miasmes’, volledig in overeenstemming met de toen vigerende miasmentheorie van ziekte, die ervan uitging dat ziektes werden veroorzaakt door schadelijke dampen). In datzelfde jaar wordt er een eenmalige belasting ingevoerd die de aanleg van openbare ondergrondse riolering in de 5de wijk, toen nog heel Antwerpen buiten de stadsmuren, moest financieren.⁷ De motivering die aangehaald werd in de inleiding van het document is tweeledig. Enerzijds vinden we – zoals steeds bij de reglementen – de verwijzing naar de noodzaak voor de openbare gezondheid, gezien het groot aantal huizen dat er was verschenen. In het oog springt echter dat ook opgemerkt werd ‘dat de werken van dien aard de waarde der aenpaelende eigendommen verhoogen’.

Ill. 1: Vooral bij laagtij waren de vlieten duidelijk herkenbaar als sterk vervuild. Een voorbeeld is de Sint-Jansoliet vóór 1881. R. Binnemans en G. Van Cauwenbergh, *Atlas van Antwerpen* (Brasschaat 1991), 14 (verzameling Charles Bellemans)

Zoals gezegd bestond er al sinds geruime tijd een nagenoeg algemeen verbod op het lozen van beer in de stadswateren (ruien en later overkapte riolering). Wat gebeurde er dan met deze afvalstoffen die een onvermijdelijk bijproduct van stedelijk samenleven zijn? In de eerste plaats trachtte men deze stoffen nuttig aan te wenden: ze werden uitgevoerd naar het platteland. Dit vervoer werd aan reglementering gebonden in 1841.⁸ Dit werd door de groei van de stad wel steeds moeilijker, wat ertoe leidde dat er beer in de Schelde werd gestort, wanneer de vraag vanwege de landbouw ontoereikend was. In 1891 was dat aanleiding voor discussie in de gemeenteraad.⁹ Het voornaamste doel lijkt te zijn geweest de ruiming en het transport van beer zo veel mogelijk buiten het zicht (en de neus) te laten verlopen. Naast de reinheid en gezondheid van de straten, werd immers

ook gewezen op de veiligheid en rust ervan. Er moest een expliciete toestemming van de politie worden voorzien, en er moest een beëdigd 'nachtwerker', die de naleving van het reglement moest bewaken, bij aanwezig zijn. In 1844 werd in een nieuw reglement, een heel aantal van de voorgaande regelingen weer ingetrokken.¹⁰ Voornamelijk het feit dat beer niet via de stadspoorten mocht worden uitgevoerd bleek onhaalbaar. De geschiedenis van de 'ontgeuring' van de stad werd uitvoerig beschreven door Corbin, die spreekt over een verlaging van de tolerantiedrempel voor geuren, al zeer lang aanwezig in het dagelijkse leven, die aanleiding zou hebben gegeven voor verschillende 'strategieën van ontgeuring'.¹¹

Eén van de belangrijkste evoluties was de invoering van regelgeving op de ongezonde woningen. In dit kader ontstonden twee reglementen gedurende de negentiende eeuw. De data van de reglementen zijn niet toevallig. Beiden werden opgesteld in jaren van verwoestende cholera-epidemieën.¹² Het eerste reglement gaf het College van Burgemeester en Schepenen in 1849 de toelating om de bewoning van huizen en verblijfplaatsen te verbieden, 'waervan de slechte bouwtoestand, de onreinheid, de mangel aan lucht of afwatering, of de slechte ligging, op eene bestendige wyze de openbare gezondheid in gevaer stellen'.¹³ Deze criteria waren vrij beperkt. Er moest enerzijds sprake zijn van een permanente toestand, en anderzijds van gevaar voor de openbare gezondheid, met andere woorden, enkel wanneer de omgeving van de woning in gevaar kwam, werd er ingegrepen. Voor elke onbewoonbaarheidsverklaring moest een verslag van de Plaatselijke Geneeskundige Commissie worden opgesteld. Wel konden eigenaars nog uitstel verkrijgen, als ze meteen de gevraagde werken aanvatten.

Met de situatie van huurders werd, in vergelijking met de relatieve soepelheid die tegenover eigenaars aan de dag werd gelegd, zo goed als geen rekening gehouden. Het verbieden van de bewoning zorgde er in de eerste plaats natuurlijk niet voor dat huurders een nieuwe, laat staan betere of zelfs even goede, woning vonden. De geneeskundige commissie stond, meer dan bijvoorbeeld stadsbouwmeester Bourla die een speciaal onderzoek naar woontoestanden ondernam in 1850, expliciet aan de kant van de huiseigenaren, evenals het stadsbestuur: de werken moesten worden uitgevoerd *de manière à concilier, autant que possible, les intérêts des propriétaires avec les exigences de l'hygiène publique*.¹⁴ Dat was natuurlijk onmogelijk gezien de structureel tegengestelde belangen die in het spel waren. Zo werd bijvoorbeeld ook geen maximumaantal bewoners in de reglementering ingegeven. Overbevolking was nochtans een van de belangrijkste oorzaken van de hoge mortaliteit van de cholera-epidemieën.¹⁵ Dit lag uiteraard geheel in de lijn van de belangen van de huiseigenaars, wiens winstmarges hoger werden naarmate meer kamers apart verhuurd konden worden.¹⁶

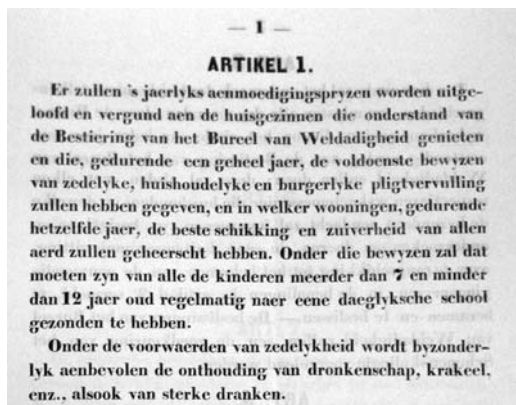
Het is evenwel belangrijk te beseffen dat deze stijging van het aantal reglementen niet noodzakelijk vertaald kan worden in een constante controle en naleving ervan, zoals uit onderzoek van De Koster rond de werking van de Antwerpse gemeentepolitie in de late negentiende eeuw, is gebleken. Niet alleen moest de gemeentelijke politie zijn tijd verdelen tussen het bestrijden van criminaliteit en het doen naleven van talloze gedetailleerde gemeenteverordeningen die hierboven werden besproken, de politie fungeerde ook als 'loopjongen' van verschillende stedelijke administraties. Ondanks de sterke groei van het politieapparaat gedurende de negentiende eeuw bleven het aantal manschappen en de toegekende werkmiddelen in feite te klein om werkelijk aan grootschalige repressie te doen.¹⁷ De politie hanteerde in feite eerder een *containment* strategie, waarbij bepaalde probleembuurten werden afgesloten van de rest van de stad. Waar dit gold in het kader van de publieke ruimte, kunnen we aannemen dat dit *a fortiori* zo was binnenshuis. Het woningtoezicht dat de politie mee moest organiseren was waarschijnlijk nog veel minder systematisch, en waarschijnlijk sterk afhankelijk van klachten en medewerking van buurtbewoners.

Een opmerkelijk voorbeeld waarbij een aantal mensen alvast wel thuis gecontroleerd werden, waren de zogenaamde 'Aenmoedigingsprijzen van reinigheid voor de behoeftige klassen,' die het Bureel van Weldadigheid uitschreef van 1854 tot 1876, bedoeld voor zij die afhankelijk waren van de onderstandshulp.¹⁸ Het project wordt dan wel afgedaan als weinig effectief, een lezing van het reglement is wel interessant om de houding tegenover de 'vuile armen' te reconstrueren.¹⁹ Onder de 'reinigheid' die de titel van de prijs siert moet in de eerste plaats de properheid van woonruimtes verstaan worden, en maar in mindere mate de persoonlijke hygiëne van de deelnemers. Dit werd alleszins zo geïnterpreteerd door een onderzoekscommissie van het *Engelse House of Commons* naar de toestand van de arbeidersbevolking in het buitenland, waaronder Antwerpen: *the cleanliness here spoken of applies, no doubt, chiefly to the order and tidiness displayed by housewives in their dwellings and as regards to their personal arrangements, and not to personal ablution.*²⁰ Dit was echter zeker niet de enige voorwaarde voor het toekennen van de prijs. Er werd, naast de properheid van de huizen, immers ook gekeken naar 'zedelyke, huishoudelyke en burgerlyke pligtvervulling'. Dit laatste betekende dat ook de vraag of kinderen van de gezinnen dagelijks naar de lagere school gingen in overweging werd genomen. Onder zedelijkheid werd 'byzonderlyk aenbevolen de onthouding van dronkenschap, krakeel, enz. alsook van sterke dranken'. De prijs was dus een poging de properheidspraktijken van armen te verbeteren, en richtte zich daarvoor in de eerste plaats op de vrouwen des huizes. Van de propere gezinnen werd een publiek voorbeeld gemaakt.

Properheid werd dus duidelijk als een individuele keuze gezien, die daarbij sterk verwant was aan moraliteit en onthouding van alcoholisme. Tegelijk was het een bijkomend paternalistisch controlemechanisme, dat als motief van controle binnenin de huizen van behoeftige armen werd aangewend.

Ill. 2a: Titelpagina Reglement over de uitloving van aanmoedigingsprijzen van reinigheid voor de behoeftige klassen (Antwerpen)

Ill. 2b: Artikel 1 uit bovenstaand reglement

De bron: klachten aan de stedelijke overheid

Als voornaamste bron werd een verzameling van een 250-tal klachtenbrieven aan de stedelijke overheden gebruikt.²¹ De klachten werden teruggevonden in de archieven van de stadsdienst 'Openbare Gezondheid' en haar opvolger (vanaf 1893), het aparte Gezondheidsbureau (*Bureau d'Hygiene*). Deze dienst stond in voor alles wat betrekking hield tot de openbare gezondheid, en oversteeg dus de eerder adviserende functie van zijn voorgangers. Het bureau stond bijvoorbeeld in voor de chemische analyse van voeding en drinkwater, die daarvoor onder een aparte dienst van de stadsscheikundige vielen. Vanaf 1894 voorzag deze dienst ook een wekelijks statistisch bulletin.²² Deze instelling was sinds 1849 ook deels bevoegd voor het gezondheidstoezicht op de woningen.²³

De onderzochte klachten bestrijken de periode van 1885 tot 1895. Dat betekent echter niet dat ze overheen die jaren gelijkmatig verdeeld zijn. Er zijn opmerkelijke veranderingen waarneembaar overheen de jaren. Waar er in 1885, 1886 en 1887 respectievelijk maar drie, acht en drie klachten gevonden werden, zijn de jaren 1894 en 1895 (de eerste jaren van de vernieuwde Gezondheidsdienst) samen goed voor 130 klachten, of bijna de helft. De redenen voor deze grote verschillen zijn niet helemaal duidelijk. Het is natuurlijk mogelijk dat het aantal klachten wel degelijk een spectaculaire stijging kende, maar ook andere factoren geven een mogelijke verklaring. De verslagen van zittingen van de gemeenteraad geven enkele keren een besluit weer tot het sluiten van kelders, woningen, of straten na het ontvangen van een klacht, die we evenwel niet bij de onderzochte klachten terugvinden.²⁴ Het is dus mogelijk dat niet alle klachten bewaard zijn gebleven, of dat ze bij een andere instelling gearchiveerd werden. Historica Catharina Lis constateert, in een schaars artikel over dit onderwerp, alleszins dat bij de gangensaneringen in de jaren 1850 niet steeds een rapport van de geneeskundige commissie werd voorzien, maar een rapport van de politie en de stadsarchitect dikwijls volstond.²⁵

Ook ruimtelijk zijn de klachten niet gelijk verdeeld, hoewel er geen schommelingen waar te nemen zijn van dezelfde aard. De best vertegenwoordigde wijken in absolute aantallen zijn de zesde (ruwweg de stationsbuurt en de wijk Zurenborg), de vijfde (vooral het noordelijke deel van de gesplitste eerste wijk buiten de stadsmuren, ruwweg de huidige Seefhoek), en de achtste. (Er werd voor gekozen de wijkindeling van de onderzochte periode over te nemen, die verschilt van de latere, hervormde indeling van de stad in politiewijken.²⁶) Wanneer we dit afzetten tegenover bevolkingsaantallen (volkstelling 1890) komen we aan een dichtheidscijfer van het aantal klachten over een tienjarige periode per 1000

inwoners.²⁷ Inzake deze 'klachtdichtheid' staan de extra-muros wijken 5-Noord, 6 en 7 bovenaan (al is de zevende wijk, het havenkwartier, hier enigszins verraderlijk, door haar lage inwonertal).

Een aanzienlijk deel van de klachten is afkomstig van een huurder, die zijn eigen huisbaas nalatigheid verwijt inzake de gezondheidstoestand van zijn woning. Van 37 klachten kunnen we duidelijk opmaken dat het om een huurder gaat die de eigen huisbaas aanklaagt. Dit cijfer moet beschouwd worden als een zeer conservatieve schatting, omdat veel andere klachtenbrieven geen informatie prijsgeven. Twee klagers maken duidelijk de zogenaamde 'voornaamste huurder' te zijn, dat wil zeggen de huurder die het huis rechtstreeks van de eigenaar huurt, en het doorverhuurt aan anderen. Vaak werden deze voornaamste, ook wel 'bijzonderste' huurders, belast met het toezien op het gedrag en de properheid van de bewoners. Het ging dikwijls om middenstanders, die dan gelijkvloers woonden, en kelder en hogere verdiepingen doorverhuurden.²⁸ Van de klachten, waarbij we duidelijk kunnen observeren dat het om dit type tussenfiguren tussen huurders en eigenaar ging, is er geen enkele tegen de huisbaas gericht. Een mogelijkheid is, dat wanneer een voornaamste huurder zich tegen de huisbaas kant, hij zichzelf als huurder beschreef.

In 36 gevallen kunnen we de klager identificeren als huiseigenaar. We moeten echter voorzichtig zijn met de eenzijdige tweedeling tussen eigenaar en huurder. Lis stelde al vast in haar studie over de gangensaneringen en krotopruiming in het midden van de negentiende eeuw, dat er ook eigenaars waren die tot de arbeidersklasse behoren, of zich daar althans zelf toe rekenen. Ze veronderstelt dat 'dat het verwerven van eigendom werd aanzien als één der voornaamste middelen om zich tegen ouderdom, ziekte of andere vormen van werkonbekwaamheid te beveiligen'.²⁹ Toch blijft het huisbezit veelal een burgerlijke aangelegenheid: 74 procent van de door Lis geobserveerde eigenaars behoorde tot de burgerij (dit werd vastgesteld aan de hand van het betalen van patent, of het kiesgerechtigd zijn).³⁰

Het grootste aantal klachten was gericht tegen een buur van de klager. Dit element kunnen we onderscheiden in 85 gevallen. We hebben onder deze categorie ook klachten geklasseerd die een bredere reikwijdte dan één enkel huis van een buur hadden. Ook wanneer de klacht gericht was tegen verschillende huizen, of hele straten werd ze onder deze categorie ondergebracht. In 11 gevallen werd een klacht niet door één buur, maar door een groep buurtbewoners, ingediend. Meestal werd daarmee één huis in de straat tot doelwit gemaakt.

Hoe ging het derde Bureel van de centrale administratie nu om met de klachten? Het is belangrijk eerst de gevolgde procedures te beschrijven. In feite lijkt de

Ill. 3: Ook in de Stationsbuurt leefden mensen in erbarmelijke omstandigheden in gangen, bewijze deze foto van de Pelikaengang tussen de Pelikaanstraat en de Vestingstraat rond 1860. Binnemans, Atlas, 238

Gezondheidscommissie (later Gezondheidsdienst) in de meeste gevallen een coördinerende rol te hebben gespeeld. Klachten die binnenkwamen (aan Burge-meester, Schepen, of een ander politiek figuur, dan wel rechtstreeks aan de gezondheidscommissie) werden door haar beoordeeld. Een groot deel van de klachten die onderzocht worden, gaf de dienst door aan de politiecommissaris van de wijk waarin de klacht zich situeerde, die dan een onderzoeksverslag terugzond (soms vinden we ook een voorgaand verslag van een adjunct-commissaris aan de commissaris van de politie). Dikwijls bevatten deze verslagen een beoor-

deling van de inhoud van de klacht, maar regelmatig ook een beoordeling van de beweegredenen van de klager. Een enkele klacht werd doorgestuurd aan de stadsbouwmeester. Soms ondernam de gezondheidscommissie zelf een onderzoek. In een aantal gevallen werd enkel een uitnodiging aan de klager, en soms ook aan de aangeklaagde, om naar het bureau van de administratie te komen, teruggevonden.

Klachtenbrieven zijn als historische bron geen vanzelfsprekend genre om te onderzoeken. Het gebruik ervan houdt verschillende beperkingen en valkuilen in. Ze dienen alleszins niet zomaar als afspiegelingen van een werkelijke toestand te worden beschouwd. Ten eerste hebben klachten een doel. Dat doel is misschien niet steeds duidelijk uit de inhoud van de klachten af te lezen, maar het feit dat er sprake is van een klacht, veronderstelt dat er een zeker doel aan ten grondslag ligt. In het geval van het bestudeerde klachtencorpus, zijn de algemene doelen meestal vrij voor de hand liggend. Dit aspect onderscheidt klachten van het genre van de private briefwisseling, die vaak een veel minder voor de hand liggend doel heeft. Het openlijke (in de brief vooropgestelde) doel van de klachtenbrieven aan de gezondheidscommissie was doorgaans het bezoek van een controleur, die een bepaalde toestand, gepercipieerd als verkeerd (in dit geval: slecht voor de openbare gezondheid) moest vaststellen, en bij voorkeur, verhelpen. Dit wil uiteraard niet zeggen dat er geen andere motieven aan de brief ten grondslag konden liggen, maar het ingrijpen van de administratieve diensten was hiervoor dan telkens het middel.

Het vormelijke aspect van de brieven moet eveneens in de beschouwing worden opgenomen. Vormelementen kunnen revelerend zijn, zeker gezien de vaak zeer summier informatie die aan de brieven werd meegegeven. Ze zeggen in de eerste plaats iets over de scholingsgraad van de schrijvers, al moet de mogelijkheid in acht worden gehouden dat de klacht gedicteerd werd en door een ander persoon neergeschreven. Vormelijk bestrijken de klachtenbrieven een vrij breed spectrum: het gaat van briefkaarten met een summier, anonieme boodschap tot brieven op officieel briefpapier, met gestandaardiseerde aansprekingen, hoofding en ondertekening. Uiteraard kan in een citaat het handschrift niet worden gereproduceerd. Andere vormelijke elementen, zoals interpunctie, spelling en zinsbouw zullen worden weergegeven in een citaat. Om die reden zullen de geciteerde brieven in een vorm die het dichtste bij het oorspronkelijke taalgebruik blijft, geciteerd worden.

In haar behandeling van Amsterdamse klachten, gelijkaardig aan degenen die hier behandeld zullen worden, beschouwt Rineke van Daalen de klachten in de eerste plaats als uitingen van statusangst. Daar klachten steeds de auteur, én vaak

ook een of meerdere anderen, in een bepaald kader schetsen, zijn ze bij uitstek geschikt voor een onderzoek naar statussymbolen en distinctieve gedragingen.³¹ Hierbij zou de gemeentelijke overheid als ‘onafhankelijke scheidsrechter’³² beschouwd zijn geweest, die het openbaar belang moest verdedigen. Van Daalen koos voor een thematische behandeling, aan de hand van enkele sociologische thema’s, zoals ruimtelijke segregatie, gezondheid en moraal en onderlinge beeldvorming. De benadering die hier wordt vooropgesteld is eerder gefocust op enkele verhoudingen die in de brieven werden voorgesteld, met name de verhouding tussen huurder en huisbaas en de relaties tussen buurtbewoners. Daarbij zal het discours van de klagers beschouwd worden als sociaal gegrond, en ‘actief: het feit dat ze klachten schrijven, wil zeggen dat ze trachten in te grijpen in hun directe omgeving.

Deze benadering staat toe een breder beeld te vormen van het gebruik van klachten in de context van deze relaties, die daarbij ook in een breder kader zullen worden weergegeven. De relaties in kwestie zijn echter niet enkel een achtergrond, een decor van de klacht. In tegendeel worden door de klachtenbrieven deze relaties juist vormgegeven. Ook daarvoor zal dus aandacht moeten getoond worden. In navolging van Bourdieu zullen de klachten dus als praktijken worden beschouwd, geproduceerd door de sociaal gegronde habitus, die wordt begrepen als *strategy-generating principle enabling agents to cope with unforeseen and ever-changing situation*.³³ Er wordt vanuit gegaan dat binnen de grenzen van de sociale structuur (en als reactie erop) er een oneindig aantal praktijken kan worden gegenereerd.

Huurders en eigenaars

Fernand Ponnet bouwde in een brief die hij richtte aan de burgemeester van Antwerpen een vrij omstandige redenering op. Met het oog op het verbreken van zijn huurcontract met de eigenaar, een bakker van de Sint-Jacobsmarkt, haalt de bewoner een hele waslijst aan klachten aan, die allemaal zouden voortkomen uit de slechte staat van de riolering, die – zo benadrukt hij – door hemzelf met de grootste zorgen wordt onderhouden (alle openingen zijn afgedekt door natte doeken). Desondanks verspreidt zich een onuitstaanbare geur in het huis, vooral ’s avonds en bij weersverandering. Ook zouden bier en melk onmiddellijk bederven, en worden de koperleidingen één nacht na hun reiniging weer zwart. De vorige bewoner, zo weet Ponnet, heeft hierdoor het huis verlaten. Daarnaast haalt hij ook aan dat *[l]a consequence de cet etat de choses est que les enfants de soussigné sont constamment malades. Depuis deux ans qu’il habite le*

*maison rue Teichmann 9, il a toujours dû avoir le medecin. Depuis quelques mois il a été obligé d'envoyer les enfants déjà 3 fois à la campagne; dès qu'ils ont quitté la maison, ils se remedient; dès qu'ils reviennent ils retombent malades.*³⁴ Naast zijn eigen arts, haalt de man zelfs nog twee andere medische autoriteiten aan: een professor aan de Universiteit van Gent, en zelfs een zekere Londense dokter Fuller, die een bezoek aan Antwerpen had afgelegd. De verbreking van het huurcontract bekwam Ponnet niet: de eigenaar beloofde wel een nieuwe riool aan te leggen, die het huis weer bewoonbaar moest maken. Volgens het politieverlag van zo'n twee weken later ging de bewoner daarmee akkoord.³⁵ Het lijkt aannemelijk dat Ponnet uit een vrij gegoed milieu kwam: we hebben gezien dat hij een professor en een buitenlandse dokter aanhaalde, en dat hij erin slaagde zijn kinderen naar het platteland te sturen.

Een bijzonder interessant voorbeeld is de brief van een zekere A. De Bruycker, die de basis vormt voor een reeks van 3 politieonderzoeken. Deze De Bruycker verschilt vrij duidelijk van de voorgaande voorbeelden. Zowel zijn (of haar: het is onduidelijk of het om een man of een vrouw gaat) handschrift als taalgebruik zijn sterk afwijkend van de vorige brieven. De gezondheidsdienst achtte het zelfs nodig boven de regel correcties aan te brengen: 'oom zint de lijken' wordt 'onzindelijken' en 'homt slaag' wordt 'ontslag'.³⁶ De auteur klaagt een huisbaas aan, die schijnbaar van mening veranderd is over het opzeggen van het huurcontract: 'hij heeft mijn homt slaag ['ontslag' boven regel in potlood, avl] den 23 van verlede maant. En nu wilt hij dwynge voor voort te blijven Ik heb al koosten genoeg betalt van ziekten' Ze haalt de getuigenis van de vorige bewoonster aan, die 'is in het zelve huis dat het mijns ok ziek gewoorden is van de rometiekehheid.' Ook deze laaggeletterde brieveschrijver beheerste een minimum aan medische kennis, en had ook het zelfvertrouwen om een dergelijk medisch discours in een brief aan de stadsadministratie aan te wenden.

Het is echter niet hetzelfde om enkele medische begrippen te gebruiken, dan om het advies van een dokter, of zelfs meerdere dokters, aan te halen als argument. We zien dus dat, om aan Bourdieu ontleende termen te hanteren, er een zeer ongelijke verdeling is in 'medisch kapitaal'. Deze ongelijke verdeling weerspiegelde zich in de twee besproken klachten evenwel niet in een duidelijk verschillende behandeling. In tegendeel kreeg de tweede brief het weinig voorkomende 'privilege' dat de politie het huis driemaal is blijven opvolgen.

Opvallend is ook dat in die laatste brief, in tegenstelling tot de brieven van de eerder genoemde huurders, ziekte uitdrukkelijk in economische kost werd uitgedrukt. Overige vermeldingen van ziekte bij huurders werden veelal in termen van gevaar voor familieleden uitgedrukt. De verleiding is groot om dit verschil te

Antwerpen 12 September
 1831
 214
 Mijn liever bruygmeester
 Ik zyn in haer hant
 Woensdag die 12 in eenen
 Conzant de lyken Stat is
 het hant is verled moant
 Ver koop door Stefgewel
 Van bouffmaal Baarwaet Straat
 Den papier is Mijn heer de
 Buekelaer Woon Crytieg
 Braue Koave Straat by de
 Zwemiate Bakker
 hy heeft myn ^{onfistand} slaag gegeven
 den 23 van verled moant
 Een nu wilt hy dwynzen voor
 Voort te blyven ik heb al
 koodsten ge zoeg hetalt van
 ziek tens de fuwonn pulincks

Ill.4: Fragment uit de klacht van A. De Bruycker

interpreteren in het kader van Bourdieu's onderscheid tussen de *taste of necessity* en *taste of freedom*, dat hij uitwerkt aan de hand van voedingsvoorkeuren: *it is possible to deduce popular tastes for the foods that are simultaneously most 'filling' and most economical from the necessity of reproducing labour power at the lowest cost which is forced on the proletariat as its very definition.*³⁷ Voor armen is de economische kost van een ziekte uiteraard van een directer belang, aangezien ziekte het vermogen om te werken bedreigt. De burgerlijke klager, die de eerste brief stuurde, benadrukte eerder de schade die aan zijn gezin werd aangericht, en die het samenzijn van de familie verstoorde.

In een aantal klachten komt eenzelfde typering van huisbazen voor, als gierigaards die weigeren geld uit te geven voor de gezondheid van hun huurders, ondanks herhaaldelijk aandringen. Vooraleer die worden behandeld is het belangrijk een poging te doen ze sociaal te situeren. Wie waren nu de huisbazen over wie werd geklaagd? Uit het beperkte en fragmentarische onderzoek dat naar de huurmarkt in Antwerpen is gedaan, blijkt dat de zakenelites maar weinig geïnteresseerd waren in de aankoop en verhuur van woningen voor de lagere

klassen. Veelal investeerden zij in de aankoop van ruime burgerhuizen en handels- en industriële panden.³⁸ De meerderheid van de huisbazen bezat slechts één woning (die evenwel aan verschillende huurders kon worden verhuurd).³⁹ Lis haalt enkele statistische gegevens aan voor de stad Rijsel, waar de evolutie gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens ging richting meer investering in vastgoed door de kleinburgerij. Tegen 1908 was wel 60 procent van het vermogen van de middenstand in immobiliën belegd.⁴⁰ Eenzelfde observatie werd door Cor van der Heijden gedaan over Tilburg, op basis van de lijsten die na de invoering van de Woningwet van 1901 werden aangelegd.⁴¹

Een aantal klachten toont dat de huurders die ze stuurden, gefrustreerd waren over de houding van hun huisbaas. Die werd afgeschilderd als een gierigaard die enkel in de huur geïnteresseerd was, maar zijn huurders liet verkommeren in ongezonde en vernederende woonomstandigheden. Deze frustratie werd het bondigst en op sprekende wijze verwoord door H. Wanchet, die kloeg over de staat van zijn dak, dat ‘walle momenten kan afvliegen’, waardoor zijn kinderen, hun bed moesten verlaten bij regen. Hij lag daarom in conflict met de huisbaas, want die ‘beloofd al sedert 3 jaar het te laatten maaken, maar de centen komen haallen dat vergeet hij niet’.⁴² Een andere klager uit hetzelfde jaar, die nadat hij het huis op de Lange Dijk 69 had verlaten nog één en ander over de toestand aldaar te melden had, was duidelijk uit op wraak. Vooral de stank van de woonst stond hem tegen, en die werd volgens hem rechtstreeks veroorzaakt door de gierigheid van de eigenares van het pand: ‘madam [...] zelf zegt dat die vuiligheid niet in het gemak maar wel in het putteken [moet, avl] omdat anders het gemak te rap vol is en het te veel kost om het te reinigen’.⁴³ Hij koos er dus voor zijn huisbazin uitspraken in de mond te leggen die rechtstreeks ingingen tegen de gemeentelijke reglementen omtrent het lozen van beer in de riolen.

Deze frustratie kon, in een enkel geval, zelfs uitmonden in een collectieve aanklacht vanwege de huurders van één huiseigenaar. Eén interessant voorbeeld van zo’n collectieve klacht is afkomstig van Petrus Landuyt, die zichzelf voorstelt als ‘de tolk van al de inwoners der Wwe Lejeune’.⁴⁴ Die weduwe had de huurders in kwestie gedagvaard voor het vredegerecht, omdat ze weigerden de huishuur te betalen zolang de woning in ongezonde toestand bleef verkeren. Ze willen dat de gezondheidscommissie op bezoek kwam om bewijzen te leveren voor die burgerlijke zaak. Landuyt verwoordt de frustraties van de bewoners op een scherpzinnige en zeer beschrijvende manier: ‘Het is zoo aangenaam niet, Mijnheeren, als men zich s’avonds ontkleed dat er alle vuiligheid tegen uwe beenen opkruipt en springt en men er dan nog den ganschen nacht door geplaagd wordt en het is nog veel minder aangenaam als men des nachts als men moet rusten moet gaan

wandelen omdat men het in zijne kamer niet uithouden kan.’ Hij en zijn medebewoner Phillip De Ceurt hebben ook geen sluitende vensters: ‘is er een weinig wind in den dag of nacht dan kan men alle oogenblikken opstaan om ze toe te duwen,’ wat hem de opmerking ontlokt ‘dat wij nochtans arm tog geen beesten zijn.’ Een volgende frustratie die hij uit betreft een stuk dat uit het plafond was gevallen, ‘een kwaart viert kanten meter groot met wel honderd duizend wandluizen. Ik geloof dat dat toch niet menschelijk is en nog die gedurig de muren opkruipen en des s’nachts ons plagen de muren nochtans goed wit gekalkt en van mijn geuur en den ganschen bouw. ze zitten overal tot in de schouw toe.’ De verwijzing naar de dierlijke toestand waarin hij zich acht, wordt nog eens herhaald: ‘Wij zijn ook geen beesten maar wel menschen zooals zij’ Deze typing van de woonsituatie als ‘beestachtig’ is een vaak weerkerend motief, dat ook in andere periodes regelmatig werd aangetroffen, Lis haalt de getuigenis van een krotbewoner aan die zijn woonsituatie beschouwt als een ‘varkensachtige toestand [...] als men met zijn zessen in één bed moet slapen, dan trekt het er sterk op.’⁴⁵

wij kunnen seuen ten varentwintigste
dezes maants op het matgerecht.
Onze eigenares draagt ons voor uchten
stul van huishuur wij zijn niet
moedwellig van betulen maar onze
kamer moet ~~er~~ door onze eigenares
bewoonbaar gemaakt worden.
Wij hadden er nooit aan gedacht wij
heeren dat onze eigenares dat zou gedaan
hebben; maar nu dat zij ^{haar} rechten doet
gelden wij de onze ook wij zijn ook geen
beesten maar wel menschen zooals zij
In de hoop wij heeren en Verwen
op voorhand bedankende dat Verwen
om met een bezoek zoudt willen ver-
eeren waar wij ten hoogste naar trach-
ten bieden wij Verwen onze dankbaar-
ste groetenissen.
Wij hebben afschryft van deze Copy
gelaten voor den Heer. Vrederechter.
Met achtung.
P. Landuyt
Philippus De Ceurt
Arnhem, 22, 893

Ill. 5: Fragment uit de klachtenbrief van Petrus Landuyt

We zien dus dat de huurders die klachtenbrieven sturen in hun retoriek, zowel een veel voorkomend beeld van de gierige huisbaas gebruikten, als een beeld van zichzelf als onschuldige slachtoffers opbouwden ('Ik zeg nochtans dat in het gebouw voornoemd zuiver en proper werkvolk verblijft,' zegt bijvoorbeeld Petrus Landuyt⁴⁶), iets wat niet altijd geloofd werd door de gezondheidscommissie of de politie die later de zaak onderzochten. Ook in Nederland was dit beeld onder het brede publiek wijdverspreid, getuige de typering in talloze romans en gravures die handelen over 'deerniswekkende lotgevallen van arme weduwen [...], die door hardvochtige huisheeren de koude straat worden opgejaagd.'⁴⁷

Het is duidelijk dat klachten aan de gezondheidsadministratie uiteenlopende betrachtingen hadden, zowel tussen huisbaas en huurder, als tussen medebewoners van één huis. Briefschrijvers speelden op een strategische manier in op de instellingen, om hun persoonlijke doelen te bekomen. Daarbij was het aanwenden van medische argumenten wijdverspreid (van het gebruiken van enkele medische begrippen, tot het aanhalen van de autoriteit van een arts). Huurders beschreven hun huisbazen, wanneer het tot een conflict over de gezondheid en properheid van de woning komt (zoals het geval is wanneer er een klacht wordt gestuurd), als gierigaards die uit zuivere geldzucht de gezondheid van hun huurders in gevaar brengen. Huurders hanteerden niet zelden een discours waarbij ze uitgingen van enkele rechten die tegenover hun plicht om huur te betalen stonden. Aangezien het brieven betreft aan de gezondheidscommissie waren deze rechten vooral gekaderd in de gezondheidstoestand van een woning.

Een propere buurt

Vaak wordt gesteld dat er zich ruwweg in de periode tussen 1750 en 1850 een evolutie voordeed die als 'privatisering' wordt geconceptualiseerd. Deze evolutie duidt op het toenemende belang van de private woonruimte tegenover het publieke leven in de buurt. De privésfeer in het gezin zou zowel bij de burgerij en de adel aan invloed gewonnen hebben (dan vooral tegenover inwonende dienstboden, en anderen uit dezelfde klassen), als bij de lagere klassen, die zich in toenemende mate van de stadsbuurt of het dorp zouden hebben geïsoleerd. Daarnaast zouden buurtgemeenschappen in snel tempo vervangen zijn geweest door de instellingen van de centrale overheid.⁴⁸ Collectief toezicht op de privésfeer zou in toenemende mate geconcipieerd zijn als een onaanvaardbare inmenging in de familie, die door Ariès zelfs als *omnipotent, omnipresent*⁴⁹ geduid wordt. Problematisch aan deze langetermijnanalyses is de gebrekkige definitie van wat juist een buurtgemeenschap is, en een enigszins simplistisch en idealise-

rend beeld van de middeleeuwse buurt. Daarnaast worden de sterke buurtrelaties die in de negentiende-eeuwse steden ontstonden, die inderdaad wel sterk verschilden van vroegere vormen, tussen bewoners van armere buurten sterk onderschat, als men zich al van hun bestaan bewust was.⁵⁰ Dit wil niet zeggen dat er geen sprake is van een privatiseringsproces, maar vooral dat de effecten en vormen ervan sterk verschilden tussen sociale groepen.

Bewoners van Antwerpen stoorden zich regelmatig aan hun burens, wiens gedrag een belangrijke invloed uitoefende op de eigen woning. Segalen stelt dat *[t]he major shift that occurred in housing during the process of industrialisation and urbanisation is the house's deprivation of its productive tasks, which seem to throw it directly into the private domain.*⁵¹ Een erg duidelijke uitzondering op deze evolutie vormen de caféhouders en winkeliers, wiens woning meestal ook hun zaak was, en als (semi-) publieke plaats werd beschouwd. Zo kloeg de herbergier David Pauwels over de beerput van zijn buurman 'welke niet dichte gemaakt is en waardoor den drek zoodanig dat het mijne eetwaeren doen bederven heeft het stad meer dan zeven a acht centimeter hoog.'⁵² Het gevaar voor het bederven van etenswaren lijkt de belangrijkste reden voor het feit dat de uiteenlopende soorten middenstanders sterk oververtegenwoordigd lijken onder de klachten (al is van de meerderheid van de briefschrijvers, het beroep niet bekend). Wanneer een caféhouder of een slager klaagde over de gezondheidstoestand van zijn zaak, was dit bijna vanzelf een zaak van openbare gezondheid.

Toch kenden ook andere stadsbewoners zeker geen absolute vormen van privacy: de buitenwereld kwam telkens binnen, bijvoorbeeld in de vorm van water en geuren uit andermans woning. Wat we uit het simpele feit dat er klachten over deze onderwerpen werden ingediend uiteraard wél kunnen afleiden, is dat een zekere vorm van privacy voor velen een na te streven ideaal was en dat men zich beriep op de lokale overheid om dit recht te kunnen opeisen. Rineke van Daalen beschrijft een vergelijkbare situatie in Amsterdam: 'De meesten konden zich dat [een geïsoleerd woonhuis, avl] niet permitteren en waren ook thuis vrijwel steeds getuige van de aanwezigheid van anderen. Voor wie wel hechtte aan het ideaal van een besloten gezinsleven, betekende een [...] inbreuk op zijn 'privacy' thuis niet alleen ergernis, maar ook vernedering. Hij werd op die manier herinnerd aan de discrepantie tussen zijn financiële mogelijkheden en idealen, tussen zijn eigen maatschappelijke positie en die van de groepen waartoe hij wilde behoren en waaraan hij zijn zelfbeeld ontleende.'⁵³

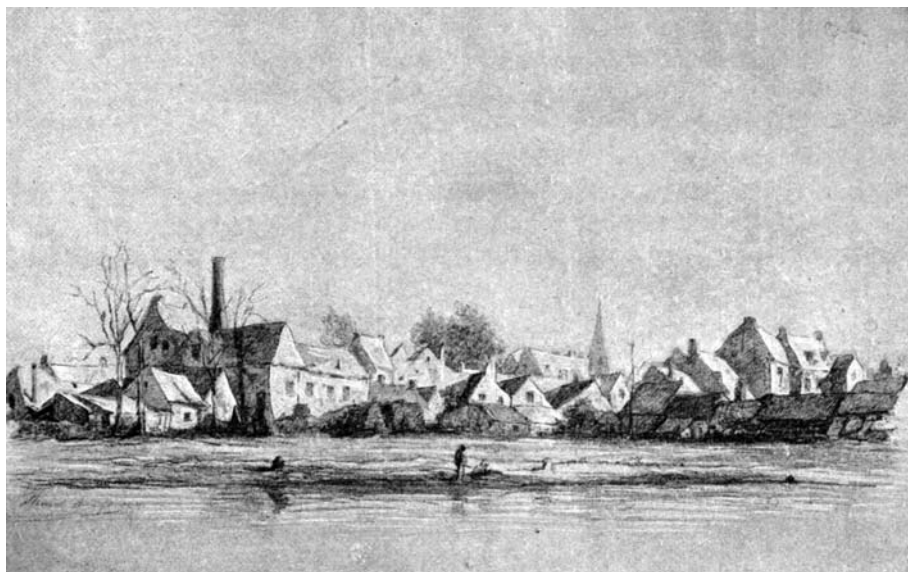
Van Daalen observeerde eveneens een neiging die veel van de door haar onderzochte Amsterdamse klagers deelden, één schuldige voor de ongezonde situatie van een hele straat of zelfs wijk te zoeken.⁵⁴ Dat soort retoriek komt ook

in de beschouwde klachten in Antwerpen terug. Dikwijls bevatten deze klachten een vermenging van medische argumenten en de morele veroordeling van de bewoners van een bepaald huis. Een zeer geladen beschuldiging werd geuit tegenover de Spanjaardstraat 25. De bureu van deze straat beschreven een huis met ‘hangende kamerkes’ waarin geen functieverdeling tussen slaapkamers, keukens en toiletten aanwezig was. Ook de luchttoevoer zou gebrekkig geweest zijn, en er werd gewezen op een geval van pokken dat er het voorgaande jaar was voorgevallen. Waarom de klacht dan pas een jaar na dit ziektegeval werd ingediend, wordt duidelijk met een toevoeging die waarschijnlijk achteraf gedaan is. Na de ondertekening met ‘De geburen der voormelde straat’ volgt nog een strenge veroordeling van de bewoners van de kamers van het huis:

‘Mijnheere bovendien is het niets anders als eene schuilplaats voor de gemijnste soort der samenleving welke met den nacht voor alle slecht rondlopen en er in den dag hunnen buit dan komen verteren en er dan ook alle oogenblikken op de straat aan vechten zijn daar de politie vele last mede heeft welke inlichtingen gij zoude kunnen nemen op het bureel der 7de wijk.’⁵⁵

Zoals te zien was bij de eerder besproken reinheidsprijs was de vermenging van morele oordelen en properheidsnormen ook sterk aanwezig in de visie van de stedelijke elites op de ‘vuile armen’. Het mag dus niet verbazen dat bewoners die zich aan een stedelijke instelling richtten, een gelijkaardige associatie van begrippen hanteerden.

Ook verwijzingen naar stank zijn in dit opzicht interessant omdat ze gepaard gaat met de ‘fysieke’ onaanvaardbaarheid van een bepaalde situatie. Zo beweerden anonieme bureu van de Batterijstraat dat *nous ne savons plus vivre tel que l'odeur de la salité* en werd voor de buurtbewoners van het huis op de hoek van de Haantjeslei en de Pyckestraat, ‘stank onverdraagzaam [...] voor met een warmte als nu.’⁵⁶ Ook de ‘bewoonders inwoonders en geburen van den Dam’ klagen over de toestand van enkele huizen, waar ‘een verpestende stank bevangd ten overall, dus onbewoonbaar.’⁵⁷ Diezelfde brief legitimeert de klacht met een verwijzing naar de ‘der gezondheid en *verfraaiing van den Dam* dat zoo druk bezocht en zoo veel passage is. [onderlijning origineel, door stadsadministratie, avl]’ De reputatie van een buurt ten opzichte van passanten lijkt dus een rol gespeeld te hebben in de bezorgdheid van de bewoners over de gezondheidstoestand van de wijk.

Ill. 6: Tekening van H. Schaeffels van de wijk Dam in 1880. P. Génard, *Anvers à travers les ages*, volume 2 (Brussel s.d.) 133

Zoals aangetoond werd door Mary Douglas, werd een discours van reinheid dus aangewend om een sociale orde af te bakenen. Wanneer een groep bewoners dus een klacht stuurde over een andere bewoner van hun straat of buurt, werd er hiervan impliciet ook een 'ideaalbeeld' geschapen, ontdaan van alle 'bewoners *out of place*'. Deze randfiguren in de buurt werden, zoals aangetoond werd, expliciet als een gevaar voor de hele buurt aangeduid. Daarvoor was stank bij uitstek een element, waarmee deze sociale stigmatisering in een taal van de fysieke afkeer kon worden gegoten. Het hierboven genoemde voorbeeld van de bewoners van Den Dam, die verwezen, naar de gezondheid en verfraaiing van hun buurt die in het gedrang kwam door de stank van enkele huizen, is hiervan een mooi voorbeeld. Het feit dat er werd verwezen naar de gezondheid en verfraaiing impliceert dat ze hun wijk nog niet 'verfraaid' achtten. Het impliceert evenwel óók dat ze deze verfraaiing als een bereikbaar doel beschouwden, als de genoemde huizen maar ontdaan zouden worden van hun stank.

We zien dus dat, als er al sprake was van een toenemende privatisering van de woonruimte, die toch gelimiteerd werd door serieuze hindernissen. Die konden vrij praktisch van aard zijn, omdat de fysieke omstandigheden, de constante aanwezigheid van anderen voor velen onvermijdelijk maakten. Anderzijds konden ze, zoals hierboven beschreven, ook ingebed zijn in de ambitie in een 'verfraaide'

wijk te wonen, en dus een oog te houden op personen en zaken die er niet welkom zijn. Van een recht op privacy in de eigen woning lijkt voor deze ongewenste bewoners al helemaal geen sprake te zijn geweest.

Conflicten binnen één huis

Een aantal brieven zijn afkomstig van mensen die andere bewoners van hun huis aanklagen. Deze klachten zijn interessant om de dynamieken die binnen een huis konden bestaan en de moeilijkheden die samenleven met zich meebracht, bloot te leggen. Vaak duiden ze ook op het feit dat er in Antwerpse huizen verschillende sociale groepen in één huis konden wonen, die hun conflicten via stedelijke administraties trachtten te beslechten.

In 1886 klaagden de uitbaters van café ‘City of Boston’, op het einde nog eens bijgetreden door twee bewoners, over de bewoonster van de kelder van hun pand in de Braziliënstraat (in de zevende wijk, het havenkwartier), de weduwe Taillé.⁵⁸ Een eerste deel werd ondertekend met de naam van het café, waarna de boodschap van het eerste deel nog eens kort werd herhaald, nu ondertekend met twee namen, Frank Neuberger en Caroline Lauryskens, die in het politieverlag als ‘concubine’ van de eerste wordt omschreven.⁵⁹

De brief was bijzonder hard voor de reputatie van de weduwe. Vooral haar visgeur, voortkomende uit het gebruik van de kelder als keuken werd gehekeld: ‘Wij kunnen het niet langer meer uit staan van de vuilheid en die vuile reuk van die visch’, en in het tweede, door Neuberger en Lauryskens persoonlijk ondertekend stukje, ‘Ik hoop dat U er wel zult order van geven van die kelder leeg te krijgen het is om geheel de pest er van te krijgen van die vuile reuk.’⁶⁰ Er werd, in een opvallend contrast met de meeste andere klachten, ook geen verbetering van de toestand geëist, maar simpelweg het vertrek van de weduwe. De politiecommissaris verklaarde de klacht ongegrond en weet het verschil in de eerste plaats aan het feit dat *ces gens ne s'accordent plus*. De situatie werd uiteindelijk ‘opgelost’ doordat de weduwe Taillé besliste zo snel mogelijk te verhuizen. Hier komt een opmerkelijk gebruik van de klachtenbrief naar voren, waarbij een ruzie tussen bewoners uitmondde in een formele klacht. Hoewel die dus niet gegrond werd geacht, kunnen we aannemen dat het inschakelen van de politie voor de weduwe een niet mis te verstane boodschap was: er werd haar duidelijk gemaakt dat ze niet langer welkom was in het huis. Spijtig genoeg werd van haar geen getuigenis afgenomen.

Een duidelijk conflict tussen bewoners was dikwijls gebaseerd op verschillende gewoontes, die door één van hen normaal lijken te zijn geacht, maar voor mede-

bewoners totaal onaanvaardbaar waren. Zo klaagde Van Walle, die aan de Cockerillaai woonde, over zijn medebewoners die katten en honden hielden. Ook sanitaire gewoonten kunnen tweedracht zaaien in een huis: ‘Daar mijn huis bewoond is door 3 verschilligen bewoners, de kinderen van dezès, het meester deel, als zij hunne commissie gaan doen het deksel van het gemak open laten staan, het geen de oorzaak is dat er soms een duizendtal vliegen in mijne keuken zijn, en eenen geur die onuitstaanbaar is.’⁶¹ H. Serdongs, die de voornaamste huurder was van het huis op de Oude Waag 3, wilde zelfs dat de gezondheidscommissie een van zijn huurders verplichtte zijn kamer te kuisen, en zijn katten te verwijderen.⁶² De huurder waarover werd geklaagd woonde al in het huis toen Serdongs erin trok. We zien hier dus dat er een conflict ontstaat wanneer er een nieuwe voornaamste huurder introk, die opeens strengere eisen gaat stellen aan de hygiëne van zij die er al wonen.

De intrede van een nieuwe huurder kon eveneens voor problemen zorgen bij voornaamste huurder. In 1895 kloeg Amelia Van Brandt, die in de Gasstraat woonde:

‘Mijnheer ik woon al 4 jaar op een kwartier en ik heb atijd maar een kamer noodig gehad en ik heb er de agterkamer altijd van verhuurt aan een bejaart mensch maar dat mensch is over groote 3 maanden komen te sterven en dan is haren zoon op de kamer gekomen wij hebben hem nooit niet gezien en hij heeft ons nog nooit niet aangesproken om de kamer te huren hij heeft nog nooit niet betaalt en wij hebben als 4 weken gevraagd met goedheid of dat hij er zoo afgaan en wij krijgen er geen taal van Mijnheer en zoolang als die moeder dood is heeft er nog geen lek water aan de kamer geweest of nog niets gekuist Mijnheer hij wordt vergeven van de vuiligheid wij kunnen niet meer over den alle gaan of de stank komt ons tegen de gebeuren spreken er schant op als zij op het plat vorm staan kunnen zij heel zijn kamer zien.’⁶³

De jongeman die de kamer van zijn moeder blijkbaar ongevraagd had overgenomen maakte de vrouw die de brief schreef ten schande, zuiver door in hetzelfde huis te wonen. Hij had nog andere, voor de respectabiliteit van Van Brandt uiterst schadelijke gewoonten: ‘Mijnheer den eene nagt bewoont hij het huis en den anderen nagt niet en soms nog al met andere kerels.’⁶⁴ Toch lijkt haar respectabiliteit zeker niet de enige reden voor de klacht te zijn geweest. Er lagen er ook andere – zuiver economische – redenen aan de basis van de brief: ‘Mijnheer wij zooden toch zoo gaarne hebben dat hij weg was want tusschen den tijd dat ik

die kamer kwijt zijn heb ik 2 kinderen bij gekregen dat ik ze nu zelf zoo groot noodig heb en voor hem er laten afzetten dat kost voor mij te veel en zoo zooden wij er nog afgeraken.’⁶⁵ De klacht leverde een uitnodiging bij de stadsadministratie op.

Conflicten binnen één huis lijken te duiden op het naast elkaar bestaan van verschillende properheidsnormen, al kan natuurlijk niet uitgesloten dat het vaak om ruzies van andere aard gaat, die via alle mogelijke institutionele kanalen kunnen worden uitgevochten. Het ging hoe dan ook duidelijk niet altijd enkel om problemen met de ‘openbare gezondheid’, maar om verschillende gewoonten en tolerantiedrempels op moreel vlak, naast zuiver economische overwegingen. Zoals gezien, was het mogelijk zelfs een ongegronde klacht te gebruiken om de druk op te voeren, het huis te verlaten.

Ill. 7: De Palingbrug voor de afbraak van de oude stadswijk aan de Schelde in 1883.
Binnemans, Atlas, 82 (Prov. Museum van de fotografie)

Besluit

Door het sturen van klachten over de properheid en, vaak daarmee samenhangend, de gezondheid van het eigen huis of de directe omgeving ervan, wendden de briefschrijvers een bijzonder krachtig middel aan. In de eerste plaats doordat ze reageerden en inspeelden op de institutionele logica van de stedelijke gezondheidsdienst. Daarnaast gebruikten ze de concepten ‘proper’ en ‘vuil’ voor het afbakenen van wat aanvaardbaar gevonden werd. Op die manier moeten de uitspraken over properheid en vuil in de eerste plaats als actieve pogingen worden beschouwd voor het voorstellen van de eigen plaats in een sociale structuur.

Vooraf het concept ‘openbare gezondheid’ speelde daarbij een centrale rol: in feite diende de gezondheidsdienst enkel in te grijpen als die openbare gezondheid in het gedrang kwam. In de praktijk betekende dit dat de briefschrijvers trachtten aan te tonen dat een bepaalde toestand ook de gezondheid van de omgeving hypothekeerde. Daarbij handelden ze vanuit hun positie in bepaalde sociale structuren, een positie die ze evenwel zelf ook weer gebruikten, bijvoorbeeld wanneer ze als huurders een populair beeld van de gierige eigenaar ophingen om hun brief kracht bij te zetten, en zichzelf daarbij automatisch als onschuldige slachtoffers van de hele zaak afschilderden.

Dikwijls was er sprake van de versmelting van medische argumentatie en morele veroordeling, zeker wanneer een hele buurt collectief klaagde (of een meerderheid die zich als alle bewoners voorstelt) tegen één of enkele buurtbewoners of gezinnen. De aangeklaagden werden veelal als gevaarlijk voor alle medebewoners neergezet, of zelfs voor ‘de verfraaiing’, en dus de reputatie, van de buurt op zich. Ook klachten tegen bewoners van hetzelfde huis vertonen vaak een sterke morele component. Het feit dat bewoners niet dezelfde properheidsnormen hanteerden, kon leiden tot zware reputatieschade, en conflicten die daaruit voortvloeiden. In bepaalde gevallen was het inschakelen van de politie om de klacht te onderzoeken voldoende om de aangeklaagde uit eigen beweging te laten verhuizen.

Noten

- ¹ M. Douglas, *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo* (Londen & New York 2001) 36.
- ² Felixarchief (verder FA), Centraal Bestuur (CB), inv. nr. MA#6/24, Règlement de Police/Reglement van Politie, 1801.
- ³ FA, CB, inv. nr. MA#6/25, Règlement de police pour la Halle à la viande établie au local des Augustins, 1845.
- ⁴ FA, CB, inv. nr. MA#6/26, Règlement sur la vente de poisson, 1842.
- ⁵ FA, CB, inv. nr. MA#6/27, Règlement pour l'élevage du bétail, 1849.
- ⁶ FA, CB, inv. nr. MA#6/26, Règlement sur les écoulements des vidanges dans les aqueducs publics, 1852.
- ⁷ FA, CB, inv. nr. MA#6/26, Taxe pour la construction d'égouts publics dans la 5me section, 1852.
- ⁸ FA, CB, inv. nr. MA#6/25, Règlement pour l'enlèvement et le transport des vidanges, 1841.
- ⁹ Stad Antwerpen, Gemeenteraad, *Gemeentebblad 1891*, vol. 1 (Antwerpen 1891) 251-256.
- ¹⁰ FA, CB, inv. nr. MA#6/25, Règlement pour l'exportation des vidanges des portes de la ville, 1844.
- ¹¹ A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur: een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986) 83-89.
- ¹² I. Devos, *Allemaal beestjes: mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw* (Gent 2006) 117, noot 41.
- ¹³ FA, CB, inv. nr. MA#6/27, Règlement sur la salubrité des habitations, 1849.
- ¹⁴ Stad Antwerpen, *Verslag over de bestuurlijke en administratieve toestand der stad Antwerpen* (Antwerpen 1850) 108, zoals geciteerd in: C. Lis, 'Woontoestanden en gangsaneringen te Antwerpen in het midden der 19de eeuw als maat der klassentegenstellingen', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 1 (1969) 104.
- ¹⁵ Enkele statistische gegevens over de relatie tussen leefruimte en choleramortaliteit zijn terug te vinden in R. J. Evans, 'Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth-century Europe', *Past & present* 120 (1988) 130.
- ¹⁶ Lis, 'Woontoestanden', 105.
- ¹⁷ M. De Koster, 'Politieoptredens en het dagelijks ordenen van de stad Antwerpen, eind negentiende – begin twintigste eeuw', in: M. De Koster e.a. (red.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden. 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011), 251-269 (256).
- ¹⁸ Enkele summier cijfers met betrekking tot deze prijsuitreiking zijn per jaar te lezen in Stad Antwerpen, *Verslag over het bestuur en den zakentoeestand der Stad Antwerpen* (Antwerpen, telkens het volgende jaar), bij titel VIII (Openbare Gezondheid).
- ¹⁹ Zoals opgemerkt in Lis, 'Woontoestanden', 128 en; C. Lis, H. Soly, en D. Van Damme, *Op vrije voeten?: sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985), 14; FA, Bureel van Weldadigheid, inv. nr. MA#190/2, Reglement voor de Aenmoedigingsprijzen van reinigheid voor de behoeftigste klassen, 1854.
- ²⁰ Great Britain Parliament House of Commons, *House of Commons papers volume 68* (Londen 1871) 91.
- ²¹ FA, Openbare gezondheid (verder OG), inv. nr. 641#340-348, Klachten, 1885-1893; FA, Gezondheidsdienst (verder GD), inv. nr. 641#366-367, Klachten, 1894-1895. De laatste twee jaren zijn telkens onderverdeeld in deelmannen 'Naamloze klachten en brieven zonder gevolg wegens gebrek aan inlichtingen' en 'Varia', waar we ook klachten in terugvinden.
- ²² *Antwerpen, 1860-1960, volume 2* (Antwerpen 1960) 345-346.

- ²³ FA, CB, inv. nr. MA#6/27, Règlement sur la salubrité des habitations, 1849.
- ²⁴ Zie onder meer: Stad Antwerpen, Gemeenteraad, *Gemeenteblad 1891*, volume 1 136-156, 442-446 en 265-271.
- ²⁵ Lis, 'Woontoestanden', 21.
- ²⁶ Voor de veranderingen in indeling van de Antwerpse politiewijken tussen 1860 en 1960 zie *Antwerpen, 1860-1960*, 138-140.
- ²⁷ *Verslag over het bestuur en den zakentoeestand der Stad Antwerpen (Antwerpen 1891)*, 2.
- ²⁸ A. Vrints, *Het theater van de straat?: publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011) 108.
- ²⁹ Lis, 'Woontoestanden', 126.
- ³⁰ *Ibidem*, 127.
- ³¹ R. van Daalen, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920* (Amsterdam 1987) 18-19.
- ³² *Ibidem*, 22.
- ³³ P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge 1977) 72.
- ³⁴ FA, OG, inv. nr. 641#344, Brief van 29 juli 1889.
- ³⁵ FA, OG, inv. nr. 641#344, Politieverslag, 13 augustus 1889.
- ³⁶ FA, OG, inv. nr. 641#347, brief van 19 september 1891; de brief is gestuurd in 1891 maar zit in de doos van het jaar 1892 omdat het dossier dan pas is afgesloten.
- ³⁷ P. Bourdieu, *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (Cambridge, MA 1984) 177.
- ³⁸ H. Greefs, 'Les tensions sur le marché du logement à Anvers dans la première moitié du XIXe siècle. Une opportunité d'investissement pour l'élite des affaires?', *Articulo – Journal of urban-research*, 1 (2009).
- ³⁹ *Ibidem*, tableau 2.
- ⁴⁰ C. Lis, 'Proletarisch wonen in Westeuropese steden in de 19de eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 8 (1977) 325-366 (336).
- ⁴¹ C.G.W.P. van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van Jut. De Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 26 (2000) 190-214.
- ⁴² FA, GD, varia, inv. nr. 641#366, Brief van 22 augustus 1894.
- ⁴³ FA, GD, naamloze klachten, inv. nr. 641#366, Ongedateerde brief, 1894.
- ⁴⁴ FA, OG, inv. nr. 641#348, Brief van 22 augustus 1893.
- ⁴⁵ zoals geciteerd in Lis, 'Proletarisch wonen', 343.
- ⁴⁶ FA, OG, inv. nr. 641#348, Brief van 22 augustus 1893.
- ⁴⁷ *Het Eigendomsrecht*, 7 januari 1911, zoals geciteerd in I. Teijmant, "'Huisjesmelkers'; een portret van de particuliere huiseigenaar rond 1900", *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 19 (1993) 110-150 (138-139).
- ⁴⁸ C. Lis en H. Soly, "'Beter een goede buur dan een verre vriend" Buurschap en buurtleven in West-Europese steden aan het einde van het Ancien Régime', in: *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden: opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 81-107 (87).
- ⁴⁹ P. Ariès, 'The family and the city', *Daedalus* 106 (1977) 227.
- ⁵⁰ Lis en Soly, 'Beter een goede buur dan een verre vriend', 88-90.
- ⁵¹ M. Segalen, 'The house between private and public. A socio-historical overview.', in A. Schuurman en P. Spierenburg (red.) *Private domain, public inquiry: families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum 1996) 248.
- ⁵² FA, OG, inv. nr. 641#341, Brief van 4 augustus 1886.
- ⁵³ van Daalen, *Klaagbrieven*, 56.

- ⁵⁴ *Ibidem*, 120.
⁵⁵ FA, GD, naamloze klachten, inv. nr. 641#366, Brief van 15 juli 1894.
⁵⁶ FA, GD, naamloze klachten, inv. nr. 641#367, Brieven van 30 maart en 6 september 1895.
⁵⁷ *Ibidem*, Brief van 26 april.
⁵⁸ FA, OG, inv. nr. 641#341, Brief van 11 juni 1886.
⁵⁹ *Ibidem*, Ongedateerd politieverslag.
⁶⁰ *Ibidem*, Brief van 11 juni.
⁶¹ FA, GD, naamloze klachten, inv. nr. 641#366, Brief van 20 december.
⁶² FA, GD, varia, inv. nr. 641#366, Brief van 11 november 1894.
⁶³ FA, GD, naamloze klachten, inv. nr. 641#367, Brief van 19 juni 1895.
⁶⁴ *Ibidem*.
⁶⁵ *Ibidem*.

Een hart voor de stad

De evolutie van het Antwerpse stadsbeeld onder Lode De Barsée (1950-1990)

Julie Verhelst

Summary

This article provides an overview of the Antwerp policy on the conservation of monuments and historic buildings after the Second World War, especially from the fifties till the eighties, and the evolution of its historic townscape. Architect Lode De Barsée (1914-1990) took the leading role during this period and, stimulated by his passion for architectural history, he formed the foundation of a scientific and local vision on the conservation of monuments. He was the head of the City Office for the Conservation of Historic Monuments from 1969 till 1978. During those years, heritage became increasingly integrated in urban planning, yet it never was the main concern of the City Council. Fortunately, awareness raised among the public opinion and protest grew against the destruction of the urban landscape.

Antwerpen werd op het vlak van stedenbouw en architectuur door haar geschiedenis heen getekend door onafwendbare kaalslag en schade, maar evenzeer door verkeerde beslissingen, een gebrek aan zowel grondige besluitvoering als aan een globale aanpak. De ontwikkeling van het historische Antwerpse stadsbeeld na de Tweede Wereldoorlog kan geschetst worden aan de hand van één spilfiguur uit deze periode: stedelijk ambtenaar Lode De Barsée (1914-1990).

Deze architect kende al vanaf de jaren veertig een grote interesse voor architectuurgeschiedenis en monumentenzorg, en zou later aan de oorsprong staan van een wetenschappelijk onderbouwde monumentenvisie op lokaal niveau. Deze ontwikkeling gebeurde echter niet op een soepele manier en evenmin was de steun van het stadsbestuur steeds aanwezig. Toch werd hij in 1969 hoofd van het nieuw opgerichte Bureau voor Monumentenzorg, onderdeel van de Dienst voor Werken, afdeling Planologie. Daarnaast zou ook de publieke opinie steeds meer bewust worden van het belang van de erfgoedzorg. Dit artikel schetst het

Ill. 1: Lode De Barsée als hoofd van het stedelijk bureau voor monumentenzorg¹

verhaal van hoe een gepassioneerde erfgoedzorger, die zich weliswaar grotendeels achter de schermen inzette voor het erfgoed, zijn hart voor Antwerpen wist te delen met het stedelijk bestuur en de lokale bevolking, en wat de impact hiervan was op het Antwerpse stadsbeeld.

Van oorlogsschade tot afbraakwoede

Antwerpen werd op het einde van de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen door V1- en V2-bommen. Deze brachten de grootste schade toe in Deurne en de historische binnenstad, voornamelijk de buurt rondom het Vleeshuis.² De eerste zorg van het stadsbestuur was daarom de huisvesting, die zich concentreerde op het oprichten van nieuwe woningen op braakliggende terreinen en de sanering van de oude bebouwing. Een naoorlogse inventarisatie van het woningenbestand stelde dat twintig procent van de Antwerpse woningen ‘onverbeterbaar ongezond’ was.³ Een statistisch onderzoek bevestigde dit.⁴ Gestimuleerd door de Wet op de krotopruijing (1953) werd gewerkt met Bijzondere Plannen van Aanleg (BPA). Deze werden vaak opgesteld ter legitimatie van geplande projecten en gaven aan maatschappijen voor sociale huisvesting de kans om ongezonde woningen te onteigenen of te kopen.⁵ In totaal zouden er zo’n honderd partiële plannen opgesteld worden in de periode van 1946 tot 1980, waarbij echter een overkoepelende visie ontbrak.⁶ Het ontbreken van een globale, kordate aanpak van het herstel was dramatisch voor het bestaande erfgoed. Ter legitimatie van het saneringsbeleid hanteerde de stad een systeem op basis van strafpunten, waarmee de toestand van een pand gemeten kon worden. Dit systeem ging echter totaal voorbij aan de architectuurhistorische waarde van de panden.⁷ Een

volledige wijk kon als krot vastgesteld worden zonder een grondige studie van de werkelijke bouwfysische toestand en het comfort. In juli 1956 legde de stad een omvangrijk saneringsplan voor aan de minister. In 1957 ondernam men stappen tot de sanering van het historische centrum en tot het opstellen van een socio-economisch onderzoek van de Vleeshuiswijk.⁸ De stad verklaarde meer dan 2606 woningen onbewoonbaar, verwierf er daarvan 422, en zou tegen 1962 al 1049 zogenaamde krotten gesloopt hebben.⁹ In totaal werden zo'n vijfduizend panden afgebroken.¹⁰ Volgens graaf Le Grelle verdwenen er in de oude stadskern tussen circa 1963 en 1969 ongeveer driehonderd panden met een hoge monumentwaarde onder de sloophamer.¹¹ Krotbestrijding bleek een moeilijke evenwichtsoefening en werkte in de binnenstad verdere verkrotting, evenals een bevolkingsdaling in de hand.¹² Projectontwikkelaars kregen diverse kansen en gaven de vrijgekomen ruimte niet terug aan het wonen, waardoor het precaire evenwicht tussen wonen, werken en handel grondig werd verstoord.

Ill. 2: Karikatuur van de sloopwoede in het historische Antwerpse stadscentrum (anoniem, juli 1970)¹³

Het was niet enkel de tijd van ongebreidelde sloopwoede, maar ook van 'kantoormonsterbouwkoorts'.¹⁴ De stedelijke overheid, de sociale huisvestingsmaatschappijen en de private promotoren vormden de voornaamste verantwoordelijken voor het verdwijnen van een vertrouwd, historisch stadsbeeld. Voorbeelden van aangetaste buurten zijn de omgeving van de Sint-Jacobsmarkt, de zone voor

het nieuw administratief centrum tussen Oudaan, Kammenstraat, Korte Gasthuisstraat en Everdijstraat, het bouwblok waar zich nu de Wapper bevindt, de Keizerstraat,...¹⁵ Zelfs volledige straten, die vooral bestonden uit negentiende-eeuwse architectuur, waren bedreigd, zoals de Teniersplaats en de Leysstraat.

Zowel de welvaartsstijging als de economische, industriële als stedenbouwkundige bloei tijdens de jaren vijftig betekenden geen boost voor de monumentenzorg. De economische schaalvergroting en de opmars van het verkeer in de binnenstad maakten de nood aan een coherente totaalplanning essentieel. Door administratieve en juridische onmacht kwam dit ideaal echter niet van de grond.¹⁶ In het midden van de jaren zestig groeide het besef dat er nood was aan richtlijnen voor nieuwbouw in waardevolle stadsbeelden, zodat men qua kwaliteit, schaal, gabariet en ritme, een kwaliteitsvolle aanvulling en integratie kon bieden met de architectuur uit het verleden, maar mits de nodige creativiteit ook een eigen inbreng kon leveren aan de continue evolutie van het stadsbeeld.¹⁷ Pas in 1979 zou hoogbouw in de binnenstad aan banden gelegd worden.¹⁸ Gelukkig was de situatie niet eenzijdig negatief. Het besef van de nood aan inventarisatie van waardevolle gebouwen en de vrijwaring van deze panden voor het nageslacht groeide door de oorlogstijd. In 1944 werd door de stedelijke commissie voor de beveiliging van de Antwerpse kunsthistorische gebouwen een lijst opgesteld van gebouwen en monumenten, die dankzij hun waarde gevrijwaard dienden te worden van vernieling of beschadiging.¹⁹ Architect De Barsée werkte mee aan het opstellen van een repertorium van het nationaal cultuurpatrimonium.²⁰ De praktijk toonde echter aan dat deze initiatieven belangrijk waren op het vlak van inventarisatie en kennis van het eigen erfgoed, maar tekort schoten om in de praktijk een halt toe te roepen aan de sloop van waardevol patrimonium. Restauratie was in de jaren vijftig beperkt tot enkele grote en beeldbepalende monumenten, zoals de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, de Gildekamersstraat en de Grote Markt.²¹ Een gebrek aan een deontologische code en een grondige kennis van de lokale bouwkunst deed restauratie echter vaak vervallen in hypothetische reconstructies van 'gevels die nooit bestaan hebben'.²²

Het grootste probleem in de naoorlogse periode was echter het streven naar architecturale vernieuwing en het ontbreken van kennis van het historisch patrimonium bij zowel de stedelijke overheid als bij de Antwerpenaren zelf. Een auteur in de *Gazet van Antwerpen* klaagde in 1964 aan dat er noch protest was tegen de sloop van mooie gevels, noch tegen vergaande en wansmakelijke nieuwbouw: 'Op dit gebied bestaat er doorgewoon geen publieke opinie, geen controle, geen censuur, zodat de openbare en particuliere werken zich om het even wat kunnen veroorloven'.²³ De Antwerpse afbraakwoede werd zo een chronisch fenomeen.

meen, dat niet enkel gebouwen bedreigde, maar ook standbeelden en monumentale gedenktekens, en de schaarse groenzones in de stad, zoals de Geuzenhofkens op de Rooseveltplaats, die verdwenen in 1950. Volgens een auteur in *Het Handelsblad* was deze ontwikkeling onvermijdelijk: ‘zeker voor de oude Antwerpenaars is het geen prettig gedacht als hij stelselmatig het ene stadsbeeld na het andere van aspect ziet veranderen, maar waar zou men ten slotte staan als men alles in zijn vroegere vorm zou willen bewaren?’²⁴ Gelukkig schaarde niet iedereen zich achter deze degradatie van het Antwerpse stadsbeeld. De waardering voor de *genius loci* en het historisch patrimonium, zou in Antwerpen tijdens de jaren zestig en zeventig opgebouwd worden dankzij de inspanningen van Lode De Barsée.

Naar de oprichting van een Bureau voor monumentenzorg in 1969

Lodewijk Pieter Paul Antoon De Barsée was opgeleid tot architect aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen.²⁵ Ondanks zijn activiteit in het Antwerpse architectenbureau van Urbaan de Meijer in de periode 1934-1940 en als zelfstandig architect tijdens de jaren veertig en vijftig, lag zijn hart al vanaf zijn studentenjaren bij geschiedenis en filosofie van de bouwkunst, evenals bij de erfgoedzorg.²⁶ De Barsée benoemen als louter architect dekt de lading dus niet. Hij was evenzeer kunsthistoricus en historicus, ambtenaar, docent en auteur. Vanaf 1941 was hij tijdelijk aangesteld als stadsambtenaar bij de Dienst voor Werken van Antwerpen, met als doel de passieve bescherming tegen luchtaanvallen. Daarnaast aanvaardde hij vanuit moreel plichtsbesef de opdracht van de bezetter tot de bouw van schuilkelders voor de bevolking.²⁷ Dit werd hem na de oorlog erg kwalijk genomen, waardoor hij pas enkele jaren later opnieuw in stadsdienst werd aangenomen, maar daarbij werd gedegradeerd tot ontwerper-tekenaar. Aldus was hij aan de stadsdiensten nooit werkzaam in de functie van architect, en zou hij later als hoofd monumentenzorg dezelfde lage functie behouden, wat tot op de dag van vandaag gevolgen heeft voor de invloed van de dienst monumentenzorg.²⁸ De maatschappelijke betrokkenheid van De Barsée ontwikkelde zich al vroeg door zijn deelname aan talrijke verenigingen, zoals bij de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen vanaf 1942, de Simon Stevinstichting, Stadsrenovatie Antwerpen en de stichting Cornelis Floris.²⁹ De Barsée engageerde zich daarnaast bij de uitbouw van tentoonstellingen en diverse publicaties. Voorbeelden zijn de tentoonstelling Scaldis (1956) over de cultuurstimulerende en economische rol van de Schelde, zijn bijdrage omtrent architectuur voor de publicatie ‘Synthese der Provincie Antwerpen’

(1961), de erg omvangrijke en arbeidsintensieve tentoonstelling en catalogus 'Een eeuw openbare werken te Antwerpen 1863-1963' (1964, 1968), en zijn bijdragen omtrent de lokale Antwerpse bouwkunst in de zestiende en negentiende eeuw (1964, 1975) in de publicaties van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis.³⁰ Zeker deze laatst vermelde artikels zijn nog steeds belangrijke referentiewerken en illustreren zijn expertise, die de basis legde voor de kennis van de Antwerpse bouwkunst.

Deze expertise wilde hij al van in het begin van zijn carrière delen en ten dienste stellen van restauraties en reconstructies van waardevolle, historische gebouwen. Al in de vroege jaren vijftig schreef hij brieven naar de directeur van de Dienst voor Stadswerken en aan conservator Frans Baudouin, waarin hij de 'restauratiemethodes' gehanteerd op de Grote Markt bestempelde als 'louter boerenbedrog' en een pijnlijk 'Memoriam van ons Antwerps architectonisch patrimonium' opstelde, als illustratie van de falende monumentenzorg.³¹ Zo groeide hij al snel uit tot het aanspreekpunt binnen de stadsdiensten op het vlak van historisch erfgoed. Ook dacht hij al vroeg na over de uitbouw van een stedelijk bureau voor monumentenzorg en schoof hij zichzelf hierbij naar voor als degene die kon instaan voor de dagelijkse activiteiten van signalisatie, onderzoek, documentatie, advies, organisatie en controle, mits administratieve hulp.³² Hij zag het als 'een recht en plicht voor de stad Antwerpen om de monumentenzorg voor dit landsgedeelte als een baanbrekende en toongevende taak op te vatten', en wilde dat de onkunde van architecten op dat moment en de te beperkte middelen op het vlak van monumentenzorg zouden worden aangepakt.³³

In 1962 stelde De Barsée dat er drie essentiële aspecten verband hielden met de regeneratie van de binnenstad, namelijk sanering in functie van eisen van hygiëne en comfort, verkeer dat was aangepast aan de hedendaagse en toekomstige eisen en noden, en monumentenzorg zodat het cultureel patrimonium werd beschermd tegen onnodige vernielingsdrang.³⁴ Hij ijverde met betrekking tot de sanering voor een evenwicht met het historisch tracé van de stadskom en de waardevolle bebouwing die erin aanwezig was.³⁵ Op het vlak van verkeer was de binnenstad niet geschikt voor een zware verkeersbelasting en dienden voetgangerszones te primeren. Hij haalde reeds de term 'duurzaamheid' aan. Hij stelde namelijk dat de oude gebouwen een meer elastische weerstand hebben en dat de moderne gebouwen die soms in de plaats kwamen allesbehalve bruikbaar of duurzamer waren.³⁶ Hij stelde toen letterlijk: 'er hapert iets in Antwerpen met betrekking tot monumentenzorg, zeker die van oude woonhuisarchitectuur'.³⁷ De Barsée pleitte voor aandacht en historisch onderzoek van kleinere, niet-beschermde monumenten en woonhuizen, vermits de kennis hierover

gering was en de voorbeelden ervan stelselmatig onder druk kwamen te staan.³⁸ Ook oudheidkundig bodemonderzoek werd al te veel verwaarloosd. Toch moest monumentenzorg een evenwicht vinden met andere belangen en diende een waardeoordeel aan de basis te liggen van wat men in stand wilde houden. De Barsée vroeg toen al aandacht voor het samenspel en evenwicht tussen stedenbouw en architectuur. Hij riep daarom op tot tact en bescheidenheid met betrekking tot nieuwbouw, zodat de eenheid behouden bleef, monumenten niet geïsoleerd werden en hun relatie tot de historisch gegroeide omliggende bebouwing niet zouden verliezen.³⁹ Integratie van nieuwbouw gebeurde volgens hem niet enkel door een aangepaste vormgeving en schaal, maar eveneens door bestemming en gebruik.⁴⁰

Pas toen het stedelijk Bureau voor Monumentenzorg vanaf 1969 werd opgericht, werden deze ambities concreter. De kerntaken van het jonge bureau waren: het opstellen van een stadsinventaris, het voorbereiden van beschermingsvoorstellen, het sensibiliseren van de publieke opinie, het recupereren en verkopen van historische bouwmaterialen, het voeren van wetenschappelijk onderzoek en het adviseren van stadsdiensten, overheden en particulieren met betrekking tot waardevol erfgoed, nieuwbouw en restauratiewerkzaamheden.⁴¹ Dit uitgebreid takenpakket bleek niet zo evident uit te voeren. Allereerst was er al veel verloren gegaan, heerste er nog veel onbegrip en werd de dienst vaak te laat op de hoogte gesteld van bedreigingen voor het historisch patrimonium. In de beginfase was het bovendien een éénmansbureau, waarbij De Barsée zich steeds diende te schikken naar de opinie van conservator Frans Baudouin en de wil van Bob Cools, die bepaalde waarvoor de middelen werden ingezet en wat er uiteindelijk in de praktijk werd gebracht. Ook waren de stedelijke middelen, voorzien voor monumenten en stadsvernieuwing, sowieso veel te beperkt. De stadsvernieuwing en restauratie van de binnenstad kreeg in 1974 16 procent van het budget voor openbare werken, of respectievelijk 1,4 procent van de totale stadsbegroting of 4,9 procent van de werkingskosten, waarbij meer dan tachtig procent werd ingezet voor de restauratie van kerken.⁴² De moeilijke condities zouden ertoe leiden dat De Barsée later geen palmares kon voorleggen van grootse restauraties en verwezenlijkingen. Door zijn expertise en volharding was hij wel een heel belangrijke schakel achter de schermen, die langzaam probeerde te bouwen aan een visie en praktijk rond monumentenzorg.

Een actie van het monumentenbureau die op veel bijval kon rekenen was het recupereren van historische bouwmaterialen. Het probleem hiervan was de beperkte personeelsbezetting, de kostprijs, evenals de laattijdigheid van de aanpak, aangezien 'het vet reeds van de soep was'.⁴³ De meest waardevolle stukken

konden in aanmerking komen voor opname in museumcollecties. Daarnaast betekende de methode vooral een stimulans voor de restauratie van stadsgebouwen. Ook zette het beleid volop in op de verkoop en het in erfpacht geven van stadseigendommen aan particulieren, met een verplichting tot restauratie binnen een termijn van drie of vijf jaar. Eigenaars van dergelijke woningen konden aan een gunstiger tarief beschikken over gerecupereerde bouwmaterialen en werden ook bijgestaan met advies. Dit advies diende onderbouwd te worden, en hierbij steunde men vooral op de rijke privécollectie met documentatie van De Barsée en de bereidwilligheid van het stadsarchief.⁴⁴ Het ter beschikking stellen van documentatie en advies was niet enkel bedoeld om aan concrete projecten bij te dragen, maar ook om de herwaardering van de historische binnenstad in het algemeen te stimuleren.

Bokrijks Oude Stad als alternatief voor de sloopwoede?

De Barsée was in de vroege naoorlogse periode druk bezig met het (proberen) redden van panden in de Vleeshuisbuurt, die door het stedelijk beleid en het uitblijven van kordate actie werden bedreigd.⁴⁶ Het bleek een vergeefse taak: 'Er bleef voor hem niets over dan het minutieus fotograferen van de betreffende gebouwen en de afgebroken delen te recupereren zodat ze later elders zouden kunnen herbouwd worden'.⁴⁷ Langzaam ontwikkelde zich een ambitieus alternatief voor het verlies van dit erfgoed, meer bepaald de droom van Antwerps stadssecretaris en professor volkskunde Karel Constant Peeters, gesteund door De Barsée, om bedreigde Antwerpse stadsbeelden te laten verder leven door ze te verplaatsen naar het Openluchtmuseum in Bokrijk.⁴⁸ De aanzet voor dit stadskwartier startte vanaf 1959 en zou een heel dubbelzinnige positie innemen in de carrière van De Barsée.⁴⁹ Enerzijds is het een illustratie van zijn expertise, gedrevenheid en visie, namelijk het streven naar een gedegen kennis van de autochtone Antwerpse bouwkunst. Anderzijds was het een project dat heel sterk werd bekritiseerd en waarop De Barsée persoonlijk zou worden afgerekend.

K.C. Peeters poneerde dat een stedelijk deel niet kon ontbreken binnen een museum voor volkscultuur en dat zo'n stadskwartier 'een platenboek (is) voor de materiële volkscultuur in onze gewesten, in stad en land'.⁵⁰ De ambitie was omvangrijk, namelijk het creëren van een architectuurmuseum met gebouwen die illustratief waren voor de architectuurgeschiedenis, het geven van een museale bestemming aan de gebouwen en de mogelijkheid om uit te groeien tot een expertisecentrum op het vlak van restauratie en monumentenzorg.⁵¹ De Oude Stad mocht echter geen 'reservaat van gebouwen of kerkhof' worden als achter-

Ill. 3: Het hoekhuis 'Heilig Huisken', op de hoek van de Kloosterstraat met de Willem Lepelstraat werd in 1974 gerestaureerd met behulp van gerecupereerde bouwmaterialen. Wel verloor het pand zijn context door de schaalbreuk met de omliggende sociale huisvesting die toen gerealiseerd werd op de vrijgekomen gronden van de gesloopte Prekerskazerne⁴⁵

poortje voor een falend monumentenbeleid.⁵² Reeds vanaf mei 1960 deed het Antwerpse stadsbestuur een voorstel aan Bokrijk voor de overplaatsing van vijftien huizen.⁵³ In de jaren nadien werden historische panden systematisch door de stad aan Bokrijk geschonken, of ‘opgedrongen’, wat volgens T. Defloor beter de lading dekte.⁵⁴ Lode De Barsée werd ingezet voor het opmaken van een inventaris met zo’n honderdvijftig waardevolle gebouwen, die met afbraak bedreigd waren.⁵⁵ Ook werkten Peeters en De Barsée aan een inplantingsplan en een gebouwenstudie. Het plan voor de Oude Stad was veel ambitieuzer dan louter de uitbouw van een Antwerps deel, en streefde naar een agglomeratie opgebouwd met woningen uit de verschillende provincies als ‘historische evocatie van de stedelijke wooncultuur in Vlaanderen’.⁵⁶

De definitieve goedkeuring en het startsein voor de uitbouw van het stadsge-deelte, met steun van de stad Antwerpen, viel op 3 april 1970.⁵⁷ Hoewel vaak gecamoufleerd, kreeg het project in de vroegste jaren toch eerder vorm als een reservaat van bedreigde gebouwen die relatief ad hoc naar Bokrijk waren overgebracht. De aanpak van De Barsée vertrok vanuit een selectie van gevels, die vervolgens ingepast werden binnen een planologisch instrument.⁵⁸ De structuur en vorm van het plein inspireerde hij mogelijk op Antwerpse voorbeelden, zoals de Vrijdagmarkt en de Veemarkt.⁵⁹ De Brabantse kern bestond allereerst uit een Gotische hoek, waarvan het eerste bouwblok (Ill. 4) werd gevormd door een combinatie van gedemonteerde en gereconstrueerde voorbeelden, een kopie van een in Antwerpen behouden pand en de gedeeltelijke reconstructie van enkele gevels en gebouwonderdelen.⁶⁰ Een vogelvlucht doorheen de jaren zeventig en vroege jaren tachtig toonde de moeizame uitbouw aan. Een plan van aanleg uit 1983 toonde aan dat de eerste fase van de Gotische hoek was afgewerkt, de tweede fase in opbouw was en er daarnaast nog veertien panden verworven en gestockeerd waren.⁶¹ Het ambitieuze project viel in 1984 echter stil, op het moment dat slechts een fractie van het plan gerealiseerd was.⁶²

De reden voor deze teleurstellende evolutie was meerledig. Allereerst was er het dalend engagement van de stad Antwerpen. Toen Bob Cools in 1971 schepen werd, daalde de interesse voor het Bokrijks project ten voordele van de stroomversnelling op het vlak van stadsvernieuwing in de stad zelf. Zo werd ook het werk van De Barsée in functie van Bokrijk sterk bemoeilijkt en was er volgens Van Winckel sprake van een interne boycot. Tegen het eind van de jaren zeventig verdwenen de voornaamste bezielers van het project van het toneel door pensioen of overlijden.⁶⁴ Daarnaast bemoeilijkte het ongunstig economisch klimaat de verdere uitbouw. De voornaamste oorzaak van het falen van het project was echter de aanhoudende kritiek. Het feit dat er geen geld was voor herwaar-

Ill. 4: De eerste fase van de Gotische hoek van Bokrijks Oude Stad in 1976 met de reconstructie van enkele Antwerpse panden, namelijk Sudermanstraat 10 en Korte Nieuwstraat 3⁶³

deringsprojecten in de stad zelf, maar dat er wel geld bleek om gevels af te breken en naar Bokrijk te verhuizen, was een vaak gehoord punt van kritiek.⁶⁵ Ook het verlies aan context werd betreurd, aangezien de Oude Stad uitgebouwd zou worden binnen een landelijke context. Marc Laenen beschreef de problematiek als volgt: ‘Het is nu eenmaal onmogelijk het authentieke stadsbeeld waarin deze gebouwen zich in situ bevonden, in het museum te reconstrueren, tenzij men de hele straat, de hele wijk zou overbrengen, een handelswijze waarvan de zin sterk in twijfel kan worden getrokken’.⁶⁶ Wel diende het stedelijke karakter nagebootst te worden door de panden binnen een gesloten bebouwing te realiseren als een wijk, rondom straten of een plein, dat daarenboven benut kon worden voor museale activiteiten.⁶⁷ De ambities op het vlak van selectie, historische onderzoek en demontage bleken moeilijk te halen. De Antwerpse case vroeg een snellere aanpak, omdat men vaak te laat op de hoogte was van dreigende afbraak en zowel het vooronderzoek als de opmeting soms gelijktijdig plaatsvonden met de sloop. Ook idealen rond zachte restauratietechnieken, het gebruik van historische materialen en het zichtbaar laten van eigentijdse aanvullingen, werden verlaten door tijdsdruk. De panden die niet gereconstrueerd werden, haalden geen voordeel uit hun ‘redding’ en verplaatsing naar Bokrijk, aangezien ze na jaren-

lange stockage in de aanloop naar de bescherming van het Openluchtmuseum in 1995 openbaar verkocht werden.⁶⁸ De tijd leerde echter ook dat reconstructie in de Oude Stad geen garantie bood voor een waarderend behoud van de historische relictten. Nog steeds bestaat het gevoel van een ziellose façade, waarbij de panden hun functie en historische betekenis verloren. L. De Keyzer verwoordt het als ‘de “stad” lijkt wel een fata morgana in niemandsland. [...] Het blijft een redelijk hallucinaire gewaarwording, alsof er een oorlog met chemische middelen heeft plaatsgevonden en alleen de muren zijn blijven staan’.⁶⁹ Het uitstel, de aanslepende discussie en onenigheid over de Oude Stad liepen parallel met de gelijktijdige problematiek van de Antwerpse sanering.

Het hart voor erfgoed bij de publieke opinie

De Barsée en de stedelijke overheid konden het op het vlak van erfgoedzorg echter niet alleen. In diverse landen en steden groeide tijdens de jaren zestig het protest tegen de voortdurende afbraak van historische kernen en de aantasting van het stadsbeeld. De eerste initiatieven ontstonden in onderwijskringen en bij enkele geëngageerde particulieren. Zo waren de architectuurscholen broeihaarden voor het ontstaan van alternatieve benaderingen voor sociale stadsontwikkeling. In Antwerpen was het vooral aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedenbouw (NHIBS) dat deze ideeën ingang vonden, met onder meer de studie ‘Een hart voor Antwerpen Linkeroever’ van Cogge, D’Huyvetter, Jagenau en Toubhans in 1960, en later het Pieter Potplan in de jaren zeventig.⁷⁰ Ook namen architectuurstudenten het initiatief tot concrete acties voor het behoud van erfgoed. De Vereniging voor Natuur en Stedenschoon (KVNS) schaarde zich achter het initiatief en organiseerde in de jaren zestig onder andere voordrachten en een succesvol congres in Antwerpen rond monumentenzorg en historische kernen.⁷¹ De Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG), opgericht in 1962, maar vanaf de jaren zeventig actief rond monumentenzorg in de Antwerpse binnenstad, wilde signalen geven wanneer niet-beschermd, waardevol erfgoed verloren dreigde te gaan.⁷²

Tegen het eind van de jaren zestig ontstonden er actiegroepen en verenigingen die dit voorbeeld volgden en met concrete acties het verschil wilden maken op het vlak van stadsherwaardering. De Vrije Actiegroep Antwerpen (VAGA) kon bijvoorbeeld door een langdurige actie op het Hendrik Conscienceplein in 1968 bekomen dat deze zone autovrij werd.⁷³ De Actiegroep Oude Stad (AGOS) werd opgericht in 1970 door studenten van het NHIBS. Men wilde door middel van acties en kritiek op de stedelijke aanpak komen tot een globaal stedelijk

beleid, dat een combinatie was van het behoud van waardevolle historische panden en aandacht voor huisvesting van de bevolking.⁷⁴ Het grote publiek vervulde een belangrijke schakel, en AGOS wilde hen stimuleren tot inspraak en reflectie. De directe aanleiding tot de oprichting van de groepering was de problematiek van de Keizerstraat, waar door systematische sloop de homogeniteit van het straatbeeld werd aangetast. De Antwerpse Universiteit realiseerde er grootschalige nieuwbouw en ook een kantoorcomplex werd gepland, ondersteund door een stedelijk BPA.⁷⁵ AGOS voerde onderzoek uit naar de waarde van de aanwezige bebouwing en nam ook kordaat actie door het pand Sint-Anna op de hoek met de Koningstraat tijdens de sloop te bezetten, nadat eerder het huis De Fraula was afgebroken en het pand op de oostelijke hoek met de Koningstraat ontmanteld werd en naar Bokrijk verhuisde. Dezelfde dag volgde er een persconferentie en informatieavond, en werden er pamfletten en een petitie verspreid. Dit zou aanleiding geven tot de oprichting van een buurtcomité. Ze zetten hun eisen en bezorgdheden op papier in de vorm van een Manifest. Hierin werd de afkeer voor het stedelijk beleid geuit dat gericht was op het doen verdwijnen van een volksbuurt onder druk van grote financiële instellingen, en het 'wansmakelijke en sfeerloze uitzicht van de omgeving na inplanting van deze gigantische complexen'.⁷⁶ Afbreken van waardevolle panden en vertrouwde stadsbeelden die sterk gekoppeld waren aan menselijke waarden en symboliek, betekende aldus een immorele daad.⁷⁷ De buurt vroeg zowel om waardering voor de bestaande bebouwing vanuit historisch én sociaal oogpunt als om duidelijkheid over de toekomst, zodat de bewoners opnieuw durfden investeren in hun panden.⁷⁸ Ook vroeg men om grootschaliger planologische instrumenten, in tegenstelling tot de kleinschalige BPA's.⁷⁹ De actie kon uiteindelijk voorkomen dat het kantoorcomplex gerealiseerd werd.⁸⁰ De gronden werden echter pas later benut voor banale woningbouw. De problematiek van de Keizerstraat fungeerde als model voor het falend stedenbouwkundig beleid van de stad. AGOS organiseerde in 1970 ook de tentoonstelling *Asociaal Antwerpen*. De affiche was ontworpen als een overlijdensbrief, waarbij 'de teloorgang van de stad Antwerpen (werd gemeld), ontstaan aan de Schelde en aldaar smartelijk overreden, vergast en gesloopt in 1970, in extremis voorzien van een metro'.⁸¹ Ook organiseerde ze debatavonden en publiceerde ze een discussienota waarin hun visie omtrent de Antwerpse binnenstad verder werd uitgebouwd.⁸² Een groot probleem was dat niet enkel de bestaande historische bebouwing verdween, maar dat de architectuur die ervoor in de plaats kwam geen volwaardig alternatief bood: 'Men moet [...] volslagen blind zijn om niet te merken dat vandaag een honderdvoudig grotere voorraad krotten wordt gebouwd'.⁸³ AGOS zou het Pieter Potplan verder uitwerken voor

de stadswijk begrensd door de Hoogstraat, de Suikerrui, de Scheldekaaien en de Sint-Jansvliet. Daarnaast was er aandacht voor de Veemarkt, de omgeving van de Paardenmarkt en het Kipdorp, het verkeersvrij maken van de tuin van de Academie, het reageren tegen sloop van waardevolle panden en tegen de ontmanteling van de omgeving van de Sint-Jacobskerk.⁸⁴ In 1974 moest AGOS echter inzien dat hun spontaan karakter een efficiënte organisatie van acties bemoeilijkte en de studenten over te weinig tijd beschikten.⁸⁵ Ze beseften dat hun rol vooral zou liggen op het vlak van informatie, discussie, en beperkte acties, terwijl het werk op lange termijn in handen bleef van de bevoegde instanties.⁸⁶

Een belangrijke individuele voortrekker in Antwerpen was graaf Daniel Le Grelle, die als gemeenteraadslid (1959-1988) op het lokale bestuursniveau een aanklacht verpersoonlijkte tegen het ontbreken van een monumentenvisie.⁸⁷ De reden voor zijn politiek engagement was zijn bezorgdheid voor zowel het natuurlijk erfgoed en de Antwerpse polderdorpen, als voor de Antwerpse binnenstad. Le Grelle weet de problematische besluitvoering van die jaren aan de machtspositie van de socialistische schepen voor ruimtelijke ordening Frans Detiège en de katholieke schepen voor openbare werken Frans Tijsmans, met burgemeester Lode Craeybeckx als scheidsrechter.⁸⁸ Voor Le Grelle was de komst van Bob Cools een dankbaar geschenk om de toenmalige ontwikkelingen te kunnen ombuigen en te voorkomen dat Antwerpen ‘een monsterlijke stad’ zou worden.⁸⁹ Hij nam met medewerking van De Barsée in september 1969 de stap tot de oprichting van de Vereniging tot bescherming en behoud van het cultureel en historisch patrimonium in de provincie Antwerpen.⁹⁰ Het hoofddoel was om via de media de Antwerpenaren te sensibiliseren en te motiveren tot protestacties tegen de sloopwoede.⁹¹ Hierbij geloofde hij meer in concrete acties dan in de langdurige, officiële beschermingsprocedures.⁹² De vereniging vatte daarom het plan op om De Barsée een inventaris te laten opstellen van de resterende waardevolle monumenten, zodat men tot een selectie zou kunnen komen in functie van restauratie en revalorisatie.⁹³ Een vernieuwend – en bovendien erg succesvol – onderdeel van de werking van de vereniging was de brugfunctie met bedrijven en privépersonen met een interesse voor historisch erfgoed, en projecten op maat te zoeken en aan te bieden.⁹⁴ Een andere innovatie richtte zich op de bankwereld, die restauraties mee financierde.⁹⁵ De Bank van Parijs en de Nederlanden en KBC namen zo bijvoorbeeld initiatieven tot de herwaardering van respectievelijk het Huis Osterrieth en het Rockoxhuis.⁹⁶ De vereniging was gehuisvest in het pand ‘Den Doorenboom’, gelegen achter het bankgebouw Kipdorp 10-12, dat door Le Grelle binnen een tijdsspanne van tien jaar werd gerestaureerd.⁹⁷ Daarnaast waren ze verantwoordelijk voor en betrokken bij andere concrete realisaties.

ties, zoals de aanzet tot de restauratie van het Jordaenshuis en de herwaardering van de Vlaaikensgang. De eigenaars en initiatiefnemers van deze projecten, respectievelijk Ernest Vanderlinden en Axel Vervoordt, maakten deel uit van het bestuur van de vereniging.⁹⁸ Een ander kernpunt binnen de sensibiliseringscampagne van de vereniging was de door De Barsée samengestelde publicatiereeks 'Antwerpen die scone', tussen 1969 en 1977 verscheen als tien delen, die thematisch handelden over het waardevol historisch patrimonium.⁹⁹ De reeks vormde niet alleen een papieren weergave van de – vaak onbekende – cultuurwaarden van de stad, maar vormde eveneens een stimulans voor het respect voor het cultuurbezit (Ill. 5).¹⁰⁰ Bewustwording startte immers met het leren kennen van het waardevolle eigen erfgoed. Le Grelle prees de belangstelling die de vereniging inderdaad had weten te wekken, vooral bij jongeren: 'Oud-Antwerpen is thans volop aan het herleven in deskundige restauraties en in de harten'.¹⁰¹ 1975 vormde een belangrijk jaar, waarin het ledenaantal steeg, de naam van de vereniging wijzigde tot de huidige Stichting Cornelis Floris, en ook werd gestart met een eigen tijdschrift.¹⁰² Door diverse initiatieven zat het particuliere initiatief op het vlak van erfgoedzorg sterk in de lift, zodat tegen de eerste helft van de jaren zeventig sprake was geworden van een echte mentaliteitswijziging.

Ill. 5: Het hoekhuis van de Zirkstraat en de Vleeshouwersstraat werd door De Barsée opgenomen in de reeks 'Antwerpen die scone', meer bepaald in het tiende volume onder de titel 'Monumenten die op herwaardering wachten' (1977). Hij uitte daarin de wens dat de toenmalige eigenaar het pand op een deskundige manier zou restaureren.¹⁰³

De Antwerpse stadskernvernieuwing vanaf 1971

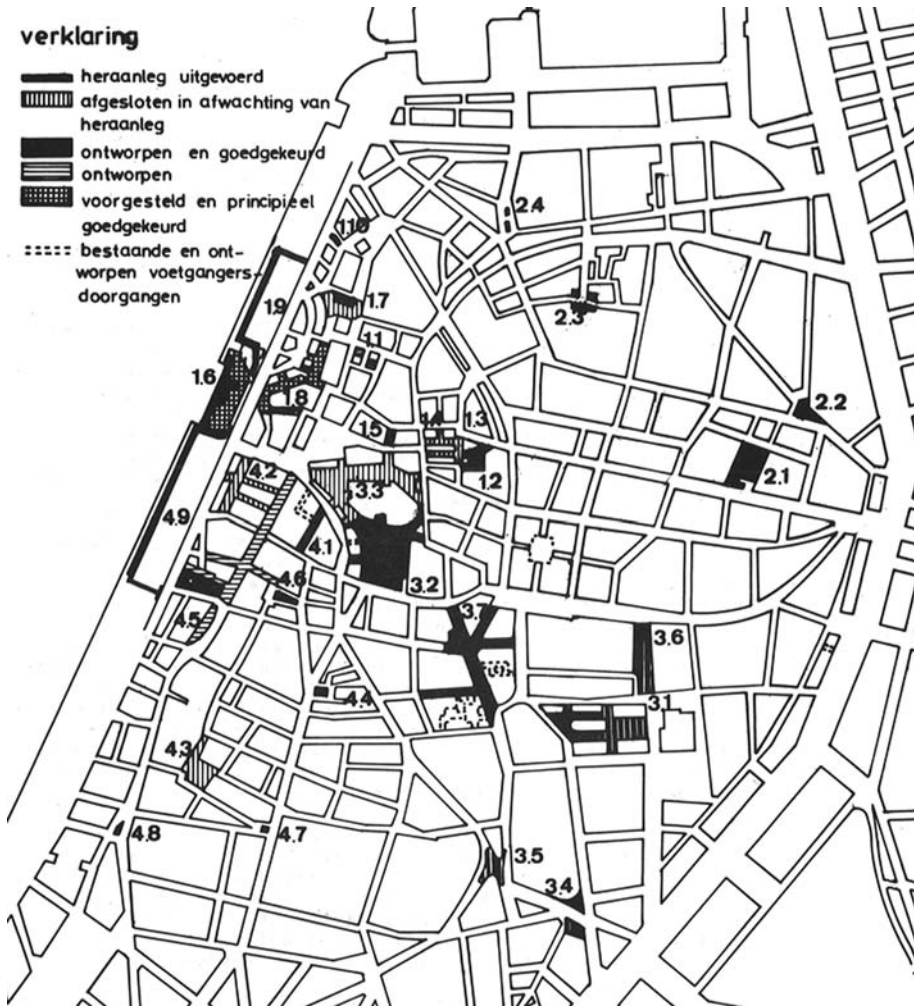
Monumentenzorg en stedenbouw gingen in Antwerpen hand in hand en werden zo ingezet in de herwaardering van het Antwerpse stadsbeeld. Dit elan werd bevestigd toen de stad in 1971 met Bob Cools als eerste een afzonderlijke schepenpost creëerde voor ruimtelijke ordening en huisvesting, dat zo niet langer onder openbare werken werd ondergebracht.¹⁰⁴ Ook ging de planologische dienst zich steeds sterker profileren. Voor Cools bestond het stedenbouwkundig beleid voor de binnenstad uit het voorkomen van schaalvergroting, het streven naar meer open ruimte, restauratie in de plaats van sloop van historisch waardevolle panden, nieuwbouw aanpassen aan de geest van de wijk en de verticale geleidingen van de historische architectuur, en het beperken van het belastend verkeer.¹⁰⁵ Een eerste voorstel om deze aspecten te realiseren, was de uitbouw van een verkeersring in 1972, om zo de binnenstad te ontlasten van de grote verkeersdrukte.¹⁰⁶ De stad besefte vanaf dan ook de rigiditeit van de toenmalige BPA's en het gevaar van een te statische aanpak van de problematiek en een te strakke vastlegging van bestemmingen.¹⁰⁷ Dynamische stadshernieuwing had nood aan een op de toekomst gerichte aanpak die vertrok vanuit een grondige analyse van de aanwezige condities. De eerste concrete fase vormde het opstellen van structuurschetsen voor enkele stadsdelen, namelijk de Damwijk, de binnenstad, het Zuid, het Eilandje, Stuivenberg en Linkeroever. Deze structuurschetsen zouden nadien vanaf de late jaren zeventig omgezet worden tot grootschalige BPA's.¹⁰⁸ De structuurschetsen hadden geen rechtskracht, maar toonden wel een belangrijke aanzet tot een globale aanpak en de valorisatie van de inspraak van de bevolking. Antwerpen was op het vlak van structuurplanning een belangrijke pionier, waarbij ook De Barsée betrokken was.¹⁰⁹

De binnenstad werd vanaf 1972 aan een survey onderworpen waarbij aandacht was voor de bevolking, de huisvesting, het verkeer, de groenvoorziening, recreatiemogelijkheden en het gebouwenpatrimonium. De belangrijkste motivatie voor deze studie was de bevolkingsdaling: 'de mensen verlaten de stad niet, de stad verdrijft de mensen'.¹¹⁰ Een belangrijke conclusie van de survey was het functieverlies van de binnenstad als centrum voor wonen, werken, winkelen en cultuur. Niet alleen werd het stadsbeeld vormelijk aangetast, ook de identiteit van de historische stad werd erdoor getroffen. De voorbereidende studie mondde uit in een structuurschets en een voorlopig bestemmingsplan, waarin maatregelen werden opgesteld die de toekomstige visie op het algemeen patroon van de binnenstad wilden aangeven.¹¹¹ Het bestemmingsplan toonde de voornaamste aandachtspunten, meer bepaald het herwaarderen van de woonfunctie

en het nastreven van woonverbetering in de plaats van krotopruijing. De realisatie van het plan diende te gebeuren aan de hand van particuliere restauratieprojecten en sociale woningbouw, het beperken van bedrijven in bepaalde zones, het opstellen van richtlijnen voor schaal en bouwvolumes en een algehele verbetering van het openbaar domein.¹¹² Het voordeel van deze schets was het dynamisch karakter, namelijk de mogelijkheid tot bijsturing door het nauwe contact met de bevolking door middel van inspraakvergaderingen vanaf 1975, gekoppeld aan een brochure.¹¹³ 2000 aanwezigen daagden op tijdens beide vergaderingen en zo'n 179 individuen of verenigingen lieten hun bekommernis en engagement horen voor hun geliefde woonomgeving.¹¹⁴ Deze dialoog zorgde ervoor dat het stadsbestuur een plan creëerde dat dichtbij haar bewoners stond.

De ideeën die in de structuurschets naar voren kwamen, werden in de eerste plaats uitgevoerd op het publieke domein in de vorm van de heraanleg van diverse straten en pleinen. Vroege geslaagde voorbeelden op het vlak van heraanleg en verkeersvrij maken, waren het Hendrik Conscienceplein, het gebied rondom de Lange Gasthuisstraat onder de naam 'De Wilde Zee', en de omgeving van de Grote Markt met aansluitende straten als de Oude Koornmarkt, de Braderijstraat en de Zilversmidstraat.¹¹⁵ Na een proefproject met speelstraten in 1974, werden eenendertig straten voor het verkeer afgesloten in de Antwerpse binnenstad en daarbuiten (Ill. 6).¹¹⁶

In datzelfde jaar was de Groenplaats heraangelegd en werden de ontwerpen voor de heraanleg van de Handschoenmarkt, de Lijnwaadmarkt, het Leopoldplein en het Mechelseplein voltooid.¹¹⁸ De toegankelijkheid en veiligheid voor voetgangers was steeds een belangrijk aandachtspunt bij de heraanleg, evenals een verbinding met de woonfunctie en het recreatieve aspect. Het verkeersvrij maken en de heraanleg van straten en pleinen had als doel om 91030 m² voetgangersgebied te realiseren, wat meer dan een verviervoudiging was van de oorspronkelijke verkeersvrije, recreatieve ruimte.¹¹⁹ Het stadsbestuur durfde risico's te nemen om het stadsherstel te stimuleren. Het project van sociale woningbouw in de omgeving van het Vleeshuis kaderde binnen dit nieuw elan (Ill. 7, 8). Bovendien was er niet alleen oog voor de toekomstige ontwikkeling van straten en pleinen, maar werd archeologie steeds vaker naar voren geschoven om op historisch belangrijke plaatsen het bodemarchief te kunnen onderzoeken en vondsten veilig te stellen voor toekomstige generaties. Deze aandacht ontstond omstreeks 1974 vanuit de bevolking. Men verzette zich hevig tegen de impact van de grote werken, die zouden leiden tot de creatie van een sociale huisvestingswijk in het hart van de oude binnenstad.¹²⁰ De stad nam zijn taak op en zou eerst Jacques Ackermans belasten met het archeologisch toezicht bij openbare werken, die een grote impact hadden

LEGENDE BIJ AFBEELDING 6	
1.1	Grote en Kleine Koraalberg
1.2	Hendrik Conscienceplein
1.3	Grote Goddaert en Oude Waag
1.4	Hoofdkerkstraat, Leeuw van Vlaanderenstraat, Moriaanstraat, Moriaanstraatje, Wijngaardstraat
1.5	Schoenmakersstraat
1.6	Steenplein
1.7	Veemarkt
1.8	Vleeshuis en omgeving: Drie Hesperstraat, Krabbenstraat, Kuipersstraat, Repenstraat, Vleeshouwersstraat (deel), Willem Ogierplaats, Zilvermidstraat
1.9	Wandelterras ten noorden van het Steenplein
1.10	Koolkaai
2.1	Frans Halsplein
2.2	Ossenmarkt
2.3	Stadswaag
2.4	Falconplein
3.1	Graanmarkt, Arme Duivelstraat, Komedieplein, Kelderstraat, Ketelstraat, Orgelstraat, Sint-Maartensstraat
3.2	Groenplaats, Eiermarkt (deel), Jan Blomstraat (deel), Sint Pietersstraat, Zwaluwstraat
3.3	Handschoenmarkt, Quinten Metsijsdoorgang, Blauwmoezelstraat, Jan Blomstraat (deel), Lijnwaadmarkt, Maalderijstraat, Papenstraatje (deel), Tempelstraat, Torfbrug
3.4	Leopoldplein (noordzijde en zuidzijde)
3.5	Mechelseplein (deel)
3.6	Rubensstraat-Wappersstraat
3.7	De Wilde Zee: Groendalstraat, Korte Gasthuisstraat (deel), Schrijnwerkersstraat, Wiegstraat, Everdijstraat (deel)
4.1	Pelgrimstraat
4.2	Haarstraat, Haverstraat, Grote en Kleine Pieter Potstraat
4.3	Sint-Andriesplein, Lange Ridderstraat (deel), Rijke Beukelaerstraat
4.4	Van Rijswijckplaats
4.5	Heilig Geeststraat, Hoogstraat, Oever, Sint-Jansvliet, Stoofstraat
4.6	Vrijdagmarkt
4.7	Pleintje aan Nationalestraat en Lange Vlierstraat
4.8	Pleintje aan Kloosterstraat en Riemstraat
4.9	Wandelterras ten zuiden van het Steenplein

Ill. 6: Stadsvernieuwing en heraanleg van straten en pleinen omstreeks 1975¹¹⁷

op het bodemarchief, zoals de aanleg van de premetro, de ondergrondse parking aan de Oudaan en de installatie van een nieuwe verwarming in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal.¹²¹ Vanaf 1974 voerde Tony Oost in opdracht van de stedelijke overheid archeologisch noodonderzoek uit in de binnenstad. De slagkracht van de stadsarcheologie was op dat moment echter beperkt, omwille van tijdsdruk en beperkte mogelijkheden en middelen.

Ill. 7: Zicht vanop de Grote Markt naast het Stadhuis in de richting van de Zilversmidstraat: de opbouw van de Vleeshuisbuurt¹²²

Ill. 8: *Opbouw van de sociale woonwijk rondom het Vleeshuis, jaren 1970-1980*¹²³

Monumenten staan niet langer alleen

Een schakelmoment dat inhaakte op de toenemende belangstelling voor erfgoedzorg, was de organisatie van een Europees Bouwkundig Jaar, als initiatief van de Raad van Europa en met 1975 als hoogtepunt. Dit ‘Monumentenjaar’ wilde een culturele en sociale actie zijn, die zowel de publieke opinie kon beïnvloeden, als concrete acties, restauraties en herwaardering van bouwkundig erfgoed wilde bevorderen. Naast aandacht voor het architecturaal erfgoed, zette het initiatief ook in op het stimuleren van creatieve denkwijzen om een hedendaags gebruik van de monumenten en landschappen en het karakter van historische steden binnen een hedendaagse maatschappij te revaloriseren.¹²⁴ Om dit te bereiken kaderden initiatieven op internationaal, nationaal en lokaal niveau binnen deze gemeenschappelijke filosofie. In Vlaanderen werd gestreefd naar de oprichting van gemeentelijke werkgroepen, waarbij de resultaten gecombineerd zouden kunnen worden tot een ‘monumentenplan 1975’, dat een combinatie vormde van brede sensibilisering, grondig onderzoek, systematische inventarisatie en daaruit volgende bescherming.¹²⁵ Dit vormde een belangrijke stimulans tot uit-

bouw van een gemeentelijk erfgoedbeleid. De pers was ook een belangrijke speler in de groei van een gemeenschappelijk draagvlak. Zo ging het Monumentenjaar gepaard met een grote publiciteitscampagne onder slogans als ‘Tijd dat we er samen iets aan doen’ en ‘Een toekomst voor ons verleden’.¹²⁶

Antwerpen benutte de campagne ten volle om de beleidslijnen van de jaren voordien verder te zetten, waarbij vooral de sensibilisering van de bevolking een streefdoel was. Een belangrijk middel was de brochure ‘Antwerpen, stad met historisch verleden en grootse toekomst’, waarbij Cools het geïntegreerde erfgoedbeleid verwoordde. Cools bleef achter de saneringspolitiek van de decennia voordien staan, door te stellen dat er niets onherstelbaars was gebeurd en dat vooral woongedeelten werden aangepakt die uitgeleefd waren.¹²⁷ De evolutie van het Antwerps stadsbeeld werd ook in beeld gebracht dankzij diverse tentoonstellingen. De belangrijkste was ‘Stadskernvernieuwing en Monumentenzorg nu’ door De Barsée en zijn collega’s in het Hessenhuis georganiseerd. De tentoonstelling besteedde aandacht aan alle stedelijke inspanningen op dit vlak, zoals structuurplanning, inventarisatie, de heraanleg van de binnenstad, evenals geplande nieuwbouw.¹²⁸ Antwerpen nam deel aan de nationale monumentendag ‘Een hart voor de stad’ op 17 mei 1975 die georganiseerd werd in het kader van de campagne en stelde bijvoorbeeld gebouwen in restauratie open voor het grote publiek.¹²⁹ Daarnaast maakte de stad onder meer een film getiteld ‘Een ruilhart voor de stad’, werden er (geleide) wandelingen uitgestippeld doorheen de historische binnenstad, en werd bijkomend ingezet op communicatie met de bevolking door middel van debatten en studieavonden.¹³⁰ Het Monumentenjaar vormde tot slot de ideale aanleiding om aandacht te vragen voor het restauratieambacht. Het werd immers steeds problematischer om bekwame ambachtshuizen en restauratiearchitecten te vinden.¹³¹ De nood aan gespecialiseerde opleidingen werd sterk gevoeld, evenals het doorgeven van essentiële praktijkkennis. In Antwerpen zou dit aanleiding geven tot de oprichting van een postgraduaat Monumentenzorg aan het toenmalig NHIBS, een opleiding die momenteel binnen de Universiteit Antwerpen is ondergebracht.¹³²

Toch was het resultaat van de campagne niet eenzijdig positief. Het effect van het Bouwkundig Jaar op de publieke opinie in Vlaanderen was groot, zeker gestimuleerd door de aanwezigheid van verenigingen en actiecomités op lokaal niveau.¹³³ De campagne werd echter hoofdzakelijk defensief gevoerd, en politici en andere gezagsdragers hadden vaak te weinig vertrouwen in de doelstellingen van het Monumentenjaar.¹³⁴ De campagne had wel een duidelijke invloed op het vlak van inventarisatie en bescherming, evenals het verhogen van de budgetten voor restauratie. Zo steeg het aantal jaarlijkse beschermingen van een vijf-

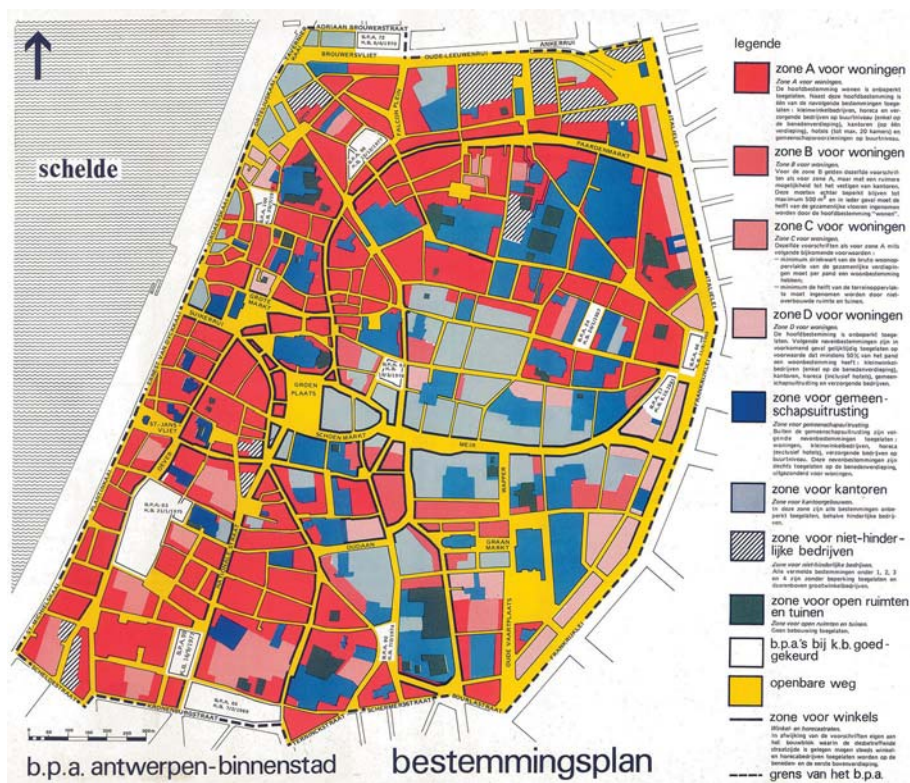
tiental tot meer dan tweehonderd in 1974 en vijfhonderd in 1975.¹³⁵ Ook Antwerpen maakte een opvallende inhaalbeweging, waarbij de inventaris van de binnenstad in 1976 werd voltooid en de inventarisatie van het Zuid en het Eilandje aan de gang was. Er was een duidelijke vooruitgang op het vlak van beschermingen. Tussen 1936 en 1975 werden 110 monumenten en acht stedelijke landschappen beschermd. Het totaal aantal beschermde monumenten was tegen 1979 meer dan verdrievoudigd.¹³⁶ Deze stijging is vooral te danken aan het voorstel dat werd ingediend ter bescherming van tweehonderd monumenten, die gelegen waren binnen de historische stadskern en dateerden van voor 1800.¹³⁷ De bescherming werd goedgekeurd in februari 1976 en zorgde ervoor dat de stad meteen het grootste aantal beschermde monumenten kende van het land.¹³⁸ Bovendien was er een toenemende waardering voor negentiende-eeuwse architectuur.¹³⁹ In 1978 kwam er een voorstel om een kleine honderdvijftig panden, gesitueerd tussen de middeleeuwse omwalling en de Spaanse vesten eveneens te beschermen.¹⁴⁰ De essentie van het toenmalige beschermingsbeleid was volgens Francis Brenders 'reanimatie' en het nieuw leven inblazen van een monument in functie van de leefbaarheid van de stad, in plaats van de bevroren of gemummificeerde toestand, die leefde in de perceptie.¹⁴¹ Er was ook aandacht voor standbeelden die doorheen de jaren verplaatst of uit het straatbeeld verdwenen waren, zodat het beeld van Victor Driessens op de Graanmarkt verscheen, het beeld van Antoon Van Dyck op de Meir, en dat van Jacob Jordaens op de Oever.¹⁴²

Het Monumentenjaar introduceerde enkele belangrijke fundamentele inzichten, meer bepaald de nood aan een integratie van monumentenzorg binnen sociale stadsvernieuwing, stedenbouw en ruimtelijke ordening, evenals aan een planning van het beleid op lange termijn, over politieke beleidstermijnen heen.¹⁴³ Daarnaast aanvaardde men ook de verruiming van het begrip 'monument', met inbegrip van zijn omgeving, en de nood aan het wettelijk invoeren van een onderhoudsplicht.¹⁴⁴ De campagne realiseerde een grotere samenwerking tussen lokale besturen en hun inwoners, wat publieke waardering en participatie bevorderde.¹⁴⁵ Deze zou zich ook in Antwerpen vertalen in het stedelijk beleid. Het monumentenjaar werd immers gevolgd in 1976 door de campagne 'M75+', met als slogan 'een monument staat niet alleen'. Antwerpen vormde het decor van één van de voornaamste bijeenkomsten tijdens dat jaar, meer bepaald de Vlaamse ontmoetingsdag voor monumentenzorg, die plaatsvond op 12 juni 1976.¹⁴⁶ Deze ontmoetingsdag illustreert het toenmalig streven naar contact, sensibilisering en de aandacht voor het lokale monumentenbeleid.¹⁴⁷

Geïntegreerde monumentenzorg na 1975

Tijdens de tweede helft van de jaren zeventig concretiseerden de stedenbouwkundige ambities zich. Een grote uitdaging was hierbij hoe het Antwerpse stadsbeeld beschermd en gevaloriseerd kon worden. Aspecten van atmosfeer of homogeniteit droegen immers eveneens bij tot de waarde van een stadsbeeld. Het beschermen van stedelijke landschappen werd mogelijk gemaakt door normen op te leggen voor nieuwbouw en verbouwingen, en de bestemmingen te toetsen aan de structuurschets voor de binnenstad.¹⁴⁸ Het grondgebied van de stad werd onderverdeeld in zones, waaraan bouwrichtlijnen gekoppeld werden, zodat bijvoorbeeld voor de binnenstad tot aan de Spaanse vesten en voor het Zuid een beperking van de bouwhoogte werd gesteld op vier bouwlagen.¹⁴⁹ In 1979 ontstond het begrip van een 'harmonieregel' binnen de stedelijke planologie, om te voorkomen dat straatbeelden werden aangetast door schaalbreuk. Dit idee werd voortgezet in het bestemmingsplan voor de binnenstad, dat gekoppeld was aan het BPA van de structuurschets en definitief goedgekeurd in 1980 (Ill. 9). De voornaamste stelregels waren: 'de schaal en het karakter van de bestaande bebouwing als maatgevend beschouwen' en 'de harmonische aanpassing van nieuwe bouwontwerpen aan de bestaande omgeving'.¹⁵⁰ In dit kader werden er richtlijnen opgesteld met betrekking tot de schaal van gebouwen, gevelindeling, bedaking, schrijnwerk en gevelmaterialen.¹⁵¹ De dynamiek van de stad had daarnaast vooral baat bij een herwaardering van de woonfunctie, zodat de historische functievermenging van de binnenstad kon worden hersteld. Het BPA wilde dankzij verfraaiing van de omgeving bekomen dat het autoverkeer teruggedrongen werd en het openbaar vervoer gestimuleerd werd, en eveneens een vermenging van functies behouden, zoals die historisch was gegroeid.¹⁵²

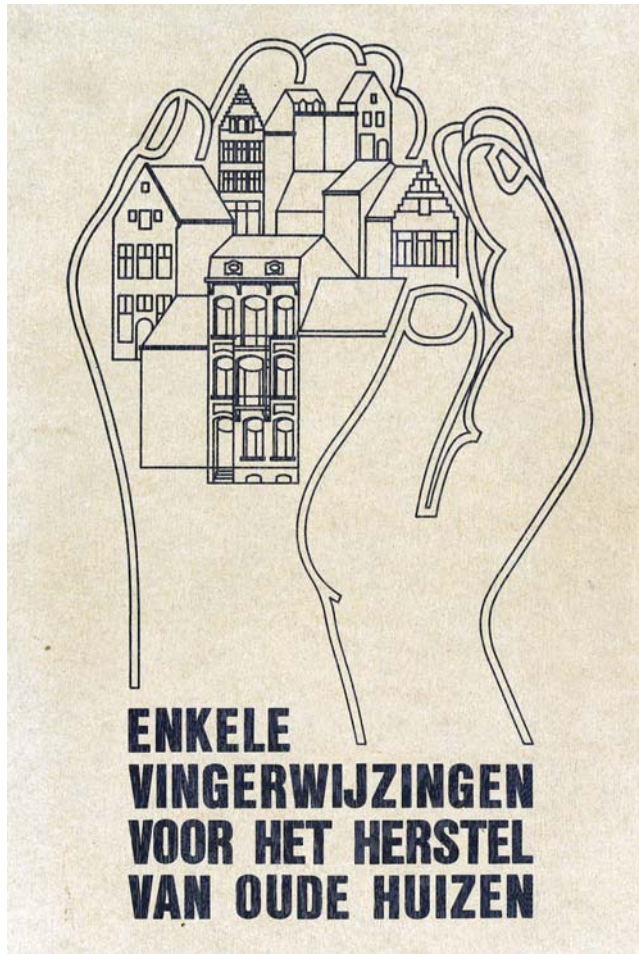
Sensibilisering van de bevolking bleef ook in deze fase essentieel. Daarom werd er gewerkt aan een informatiebrochure voor eigenaars en handelaars over het structuurplan, die de voorschriften en het plan op een aanschouwelijke manier voorstelde.¹⁵⁴ De sensibilisering op het vlak van restauratietechnieken was een ander actiepunt, dat de stedelijke dienst Planologie ondermeer probeerde te realiseren door het opstellen van een handleiding voor restauratie en de omgang met historische gebouwen door particuliere eigenaars, meer bepaald 'Enkele vingervijzingen voor het herstel van oude huizen' in 1977 (Ill. 10).¹⁵⁵ De brochure had als doel de stimulering van de praktische uitwerking van het vooropgestelde beleid inzake de aandacht voor bouwen en restaureren binnen de historische kern, en wilde anderzijds ervoor zorgen dat de verbouwer grondig geïnformeerd aan de slag kon, bijvoorbeeld op het vlak van premies.¹⁵⁶ Er was

Ill. 9: BPA Antwerpen Binnenstad, Bestemmingsplan¹⁵³

immers te vaak sprake van onwetendheid over de historische en architecturale waarde van een pand, of een gebrek aan voeling met de esthetiek van het stadsbeeld, waardoor schaalbreuk dreigde.¹⁵⁷

In 1978 verwierf het Bureau voor Monumentenzorg een prestigieus onderkomen in het Jordaenshuis, dat dankzij privé-initiatief was opgefrist, en eveneens onderdak bood aan de plaatselijke afdeling van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg.¹⁵⁹ De stad zou steeds actiever optreden om het patrimonium te vrijwaren. Een initiatief dat in 1979 werd genomen was het organiseren van een wekelijks infomoment in het Jordaenshuis, waarop men met vragen omtrent monumentenzorg en stadsvernieuwing terecht kon.¹⁶⁰ Dit moment was vergelijkbaar met het spreekuur van een dokter, die hier fungeerde als een 'huisarts' voor zieke monumenten, zowel preventief als curatief, en kon eveneens gekoppeld worden aan huisbezoeken en advies ter plaatse.¹⁶¹ Ook werden vanaf 1979 regelmatig controles uitgevoerd van het beschermd patrimonium, gericht

Ill. 10: Monumentenzorg kent als taak het opwekken van het bewustzijn bij de publieke opinie, zoals met de publicatie in 1977 van een handleiding omtrent restauratie voor private eigenaars¹⁵⁸

op het opsporen van dringende instandhoudings- of herstellingswerkzaamheden.¹⁶² Het stedelijk budget voor restauratiewerken nam stelselmatig toe, maar slechts een fractie ging naar beschermde gebouwen in privé-eigendom.¹⁶³ De stad verleende wel subsidies voor gevelreiniging en restauratie aan waardevolle, niet-beschermde gebouwen binnen het stadsbeeld. De wetenschappelijke onderbouwing nam toe, aangezien de dienst contacten legde met diensten in andere steden, colloquia organiseerde, en sterk inzette op historisch onderzoek. Het kleine éénmansbureau, evenals het monumentenbeleid, stond een decennium na

de oprichting stevig geworteld in de stad en het bewustzijn, en kon langzaam een reële invloed uitoefenen op het Antwerpse stadsbeeld.

Evolutie na het pensioen van De Barsée (1978-1990)

Lode De Barsée ging op pensioen in 1978, en werd achtereenvolgens opgevolgd door Armand Vermeyen (1979-1986), Rutger Tijs, en vanaf 1987 door Reinout Van Leemputten.¹⁶⁴ De Barsée werd bij zijn pensioen op 10 november 1978 'beschermd als monument' door cultuurminister Rika De Backer en schepen Bob Cools, namelijk als een object van uitzonderlijke waarde binnen de stad Antwerpen.¹⁶⁵ Dit besluit toont enerzijds de waardering die men kende voor De Barsée, maar is anderzijds erg cynisch binnen de context van de beperkte middelen en personeelsbezetting van zijn bureau en zijn lage rang binnen de stadsdiensten. De dubbelzinnigheid van het toenmalig stedelijk beleid is opvallend. Monumentenzorg resulteerde in een evenwichtsoefening tussen het drastisch slopen en behouden van panden door ze te demonteren en te verplaatsen naar Bokrijk, of het herwaarderen van waardevolle panden in situ. Toch was er tijdens de jaren vijftig en zestig amper sprake van erfgoedzorg, aangezien de Antwerpse naoorlogse monumentenzorg te vaak bleef steken op het niveau van mooie ambities, geschreven woorden en jarenlang zwoegen achter de schermen. Het is ook vanuit dat perspectief dat De Barsée gewaardeerd dient te worden, meer bepaald vanuit de waarde van zijn geschriften, historisch onderzoek en documentatiedrang. Ondanks de tegenslagen of beperkingen die hij ondervond, slaagde De Barsée erin om zijn interesse voor het bouwkundig erfgoed vol te houden. Hij werd geconfronteerd met een publieke opinie en stadsbestuur, die zeker in de vroegste jaren getuigden van een grote onverschilligheid en te beperkte kennis van het bouwkundig erfgoed. Een wetenschappelijk onderbouwde monumentenzorg stond bovendien nog in haar kinderschoenen.

In de vroege jaren tachtig zag Rutger Steenmeijer dat er een grotere zorg optrad voor het patrimonium, die tot uiting kwam door het zoeken naar geschikte, harmonieuze ingrepen bij verbouwingen of nieuwbouw. De harmonieregel miste zijn effect dus niet. Ook probeerde het structuurplan de ontwikkeling van straten in de juiste richting te sturen, zoals het geval was voor de Meir en de Leysstraat. In die periode bleef de herinrichting van het openbaar domein het voornaamste aandachtspunt. Antwerpen bleef zo de aandacht voor planologie vasthouden in de jaren 1980. Na een moeizame ontwerpfase kwam het in 1990 tot de 'Nota Antwerpen Herwonnen Stad' of het 'Globaal Structuurplan Antwerpen (GSA)'.¹⁶⁶ Samen met de structuurschets voor de binnenstad,

geloofde men nog steeds in het belang van inspraak en dialoog met de betrokken inwoners, een herwaardering van huisvesting en een verweving van functies.¹⁶⁷ De uitwerking in de praktijk bleef echter achter. Vooral in de kernstad bleef de nood aan een efficiënte stadsvernieuwing groot. Maatregelen om de huisvesting te stimuleren omvatten bijvoorbeeld de instelling van een stedelijke saneringspremie in 1984 en het invoeren van een onderhoudsplicht in de bouwcode van 1986.¹⁶⁸ Ook wilde men de vorming van gaten in het straatbeeld, zoals gebeurde bij vroegere saneringscampagnes, tegengaan door binnen de gemeentelijke bouwverordening een bepaling te integreren dat panden binnen een cultureel, esthetisch of historisch waardevolle omgeving niet mochten worden gesloopt, indien er geen plan was voor een integrerende nieuwbouw op die plaats.¹⁶⁹

Het besef van onomkeerbaar verlies van het Antwerpse stadsbeeld kwam vaak te laat. Dat de actiegroep niet dood was, bleek uit de grootschalige protestactie, die werd opgezet door Jan Vanriet, Geert Bekaert en Bob Van Reeth in 1989 naar aanleiding van de dreigende sloop van het hoekpand van de Van Breestraat en de Van Eycklei aan het stadspark en van de Koninklijke Stapelhuizen.¹⁷⁰ De oprichting van de vzw Gehavende Stad was hun signaal om duidelijk te maken dat de 'slopende' ziekte van de afbraakwoede opnieuw heerste in de stad.¹⁷¹ Gehavende Stad was niet enkel gericht tegen sloop, maar vooral tegen de intentie erachter en de nieuwbouw die ervoor in de plaats kwam, namelijk de wil om 'alles gelijk te maken, te egaliseren, alles banaliseren, harmoniseren, alles in een verstikkende middelmatigheid te brengen'.¹⁷² Ondanks hun diverse acties konden de hierboven vermelde gebouwen niet worden gered.¹⁷³ Zo kwam men, zoals AGOS, tot het besef dat er nood was aan een efficiënte organisatie, samenwerking en langetermijnvisie, maar bovenal een ondersteuning vanuit het stedelijk beleid om het Antwerpse stadsbeeld te kunnen bewaren.

Toen De Barsée in 1990 overleed, kampte het Bureau voor Monumentenzorg nog steeds met gelijkaardige beperkingen als in zijn tijd, zoals de krappe personeelsbezetting en beperkte financiële middelen. In Antwerpen beschikte men immers enkel over een architect aan het hoofd van de dienst, die werd bijgestaan door een voltijdse architect, een voltijdse toezichter en een halftijdse bediende.¹⁷⁴ Monumentenzorg werd ondertussen wel *au sérieux* genomen, maar kreeg nooit de kernaandacht van het stedelijk beleid. Nochtans zijn de binnenstad en monumentenzorg onlosmakelijk met elkaar verweven en kan een maatschappelijk zinvol inzetten van de historische panden een garantie zijn voor het herwaarderen van de leefbaarheid van de binnenstad. De Barsée kan omwille van zijn gedrevenheid en zijn grote historische en wetenschappelijke bagage nog steeds beschouwd worden als een model voor erfgoedzorgers van vandaag.

Noten

- ¹ *100 jaar Zuid* (Deurne 1974) 96. Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen.
- ² P. Lombaerde, 'Stedenbouw en verkeer', in: *Antwerpen in de 20ste eeuw, van belle époque tot golden sixties* (Antwerpen 2008) 210-234, 231-232.
- ³ C. Leysen, M.-A. Wilssens en A. Polis, *Antwerpen onvoltooide stad. Ontwikkeling tussen droom en daad* (Tielt 2003) 101.
- ⁴ Bijna een kwart van de gezinnen had nood aan een andere woning. Op 95.934 gezinnen hadden er 25.000 nood aan een andere woning, en kenden er zeker 17.405 te beperkte woonomstandigheden. (bron: R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden* (Antwerpen 1993) 402.)
- ⁵ Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooide stad*, 101. De wet op de krotopruijing voorziet in artikel 11 een ruime bijdrage indien de sloop van ongezond verklaarde woningen door gemeentes aangepakt werd. Ook werd de burgemeester het recht toebedeeld in te grijpen wanneer de volksgezondheid in gevaar was (bron: Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 397).
- ⁶ Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 471.
- ⁷ Het systeem kon zelfs grote monumenten als krot bestempelen. Een pand werd als krot benoemd indien het meer dan 50 scoorde op 100. Er werden echter al reeds 20 punten toegekend op basis van de condities van de buurt en 23 indien de hygiënische voorziening ontoereikend was. Daarnaast waren er strafpunten met betrekking tot bezonning en lichtinval aan de straat en achterzijde (20 punten), architecturale kwaliteit en bouwfysische toestand van de onderdelen (25 punten) en de binnenindeling en de keuken of ontbreken ervan (12 punten) (bron: Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 402).
- ⁸ Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 397.
- ⁹ *Ibidem*, 402.
- ¹⁰ Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooide stad*, 101.
- ¹¹ Architectuurarchief Provincie Antwerpen (verder APA), Fonds Lode De Barsée (verder LDB), 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): D. Le Grelle, 'Interpellatie met betrekking tot Monumentenzorg' (1 december 1969).
- ¹² A.C.W. Van der Vet, *Een toekomst voor ons verleden: we hebben geen monument meer te verliezen* (Baarn 1976) 99. Zo kende het inwonersaantal van de stad een drastische bevolkingsdaling, namelijk van 263.233 in 1947, 247.217 in 1961 tot 217.876 in 1979. Niet alleen de saneringspolitiek zorgde voor onzekerheid, ook de wetten De Taeye en Brunfaut werkten suburbanisatie in de hand door middel van subsidies (bron: Lombaerde, 'Stedenbouw en verkeer', 233).
- ¹³ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988). Collectie Architectuurarchief Provincie Antwerpen.
- ¹⁴ A.C.W. Van der Vet, *Een toekomst voor ons verleden*, 101.
- ¹⁵ APA, LDB, 4.1(1) Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen/Gebouwen, gebouwblokken, wijken (1947-1978): M., 'Populair kwartier van de Zwanegang onder de slopershamer. Sanering zonder einde', *Gazet van Antwerpen*, 21 april 1965; Lombaerde, 'Stedenbouw en verkeer', 232-233.
- ¹⁶ Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 396.
- ¹⁷ E. Vyncke, 'Restauratie en Stadssanering in een oude stad', *Vlaanderen*, 15:88 (1966) 277-280, 280.
- ¹⁸ Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooide stad*, 103.
- ¹⁹ APA, LDB, 2.5(1) Personalialia/Verenigingsleven/Verenigingen, KMBA/VAV (1944-1976).

- ²⁰ Antwerpen Den Bell (verder ADB), archief stadsdiensten (verder stadsdiensten) (Varia monumentenzorg), 3304#1753: J. Helbig, 'Repertorium van het cultureel bezit / Le répertoire des biens culturels', *Archives, bibliothèques et musée de Belgique*, 25 (1953) 157-160, 158.
- ²¹ F. Tijmsmans, 'Het Behoud van de historische gebouwen van Antwerpen', *Antwerpen. Tijdschrift der stad Antwerpen*, 4:1 (1958) 22-26, 24-26.
- ²² APA, LDB, 4.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen, Geschiedenis ad annum (1974-1988): I. De Bie, 'Antwerpen, de verloedering van een stad', *MIMO*, 1964 (1974) 109-113.
- ²³ APA, LDB, 2.4 Personalialia/Tentoonstellingen en publicaties, Antwerpen Openbare werken 1863-1963 (1964-1968): M. Callewaert, 'Een stad kroop uit haar schelp: Overzicht van een eeuw bouwkundige anarchie', *Gazet van Antwerpen* (28 augustus 1964).
- ²⁴ APA, LDB, 4.1(1) Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen/Gebouwen, gebouwblokken, wijken (1947-1978): B., 'De Geuzenhofjes verdwijnen', *Het Handelsblad* (1 maart 1950).
- ²⁵ Zijn diploma behaalde hij op 28 juli 1941, toen aan elf architecten de allereerste rijksdiploma's werden toegekend, in de nasleep van de wettelijke bescherming van de titel van architect (wet van 20 februari 1939). (bron: APA, LDB, 2.1 Personalialia/Opleiding, IVRA (1941-1942): 'Opening der Tentoonstelling van het Instituut voor Rijksgediplomeerde Architecten', *Het Algemeen Nieuws*, 5 april 1942).
- ²⁶ A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 255.
- ²⁷ R. Van Leemputten, mondelinge communicatie, 29 april 2013.
- ²⁸ *Ibidem*.
- ²⁹ APA, LDB, 1. Oude inventarissen (1941-1947): Brief van L. De Barsée aan het bestuur NHIBS, 13 november 1947; APA, LDB, 2.5(1) Personalialia/Verenigingsleven/Verenigingen, Simon Stevinstichting (1965-1975): Brief van L. De Barsée aan C. De Schrijver, 30 oktober 1965; APA, LDB, 2.5(1) Personalialia/Verenigingsleven/Verenigingen, Simon Stevinstichting (1965-1975): Brief van L. De Barsée aan J. Van Ghysseghem, 8 februari 1965.
- ³⁰ L. De Barsée, 'De Bouwkunst', in: *Scaldis tentoonstelling, oude kunst en cultuur, hedendaagse kunst, economie, catalogus* (Antwerpen 1956) 21-23; R. Declerck e.a., *Synthese van de provincie Antwerpen* (Antwerpen 1961); W. Rylant en L. De Barsée (red.), *Een eeuw openbare werken te Antwerpen 1863-1963. Gedenkboek en catalogus* (Antwerpen 1964 & 1968); L. De Barsée, 'De Bouwkunst', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen 1975) 361-389; L. De Barsée, 'De Bouwkunst in de XIXde eeuw', in: *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw* (Antwerpen 1964) 238-266.
- ³¹ APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): Brief van L. De Barsée aan H. Cooreman (1951); Brief van L. De Barsée aan F. Baudouin, 12 augustus 1952.
- ³² APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): Brief van L. De Barsée aan H. Cooreman, 21 mei 1957.
- ³³ APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): L. De Barsée, 'Monumentenzorg en de zorg voor monumenten te Antwerpen. Enkele vragen en antwoorden', 14 mei 1953 4.
- ³⁴ ADB, Stadsdiensten, Sanering en monumentenzorg, 3304#1644: L. De Barsée, 'Sanering en monumentenzorg met betrekking tot Antwerpens oude stadskern', 30 maart 1962 1.
- ³⁵ *Ibidem*, 2.
- ³⁶ *Ibidem*, 3.
- ³⁷ *Ibidem*, 5.
- ³⁸ *Ibidem*, 5.

- ³⁹ *Ibidem*, 8.
- ⁴⁰ *Ibidem*, 8.
- ⁴¹ A. Vermeyen e.a., 'Some Important Monument Towns in Belgium: Antwerp, Bruges, Bruxelles, Ghent, Namur', *Monumentum. conseil international des monuments et des sites*, 20-22 (1982) 189-211, 190.
- ⁴² G. Bekaert en J. Putteneers *Gehavende stad* (Antwerpen 1990) 62.
- ⁴³ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): P.S., 'Bokrijk heeft het vet van de soep. Antwerpen ontdekt de oude baksteen', *Gazet van Antwerpen*, 24 december 1974.
- ⁴⁴ *Jaarverslag 1972, Planologische Dienst, stad Antwerpen* (Antwerpen 1973) 50.
- ⁴⁵ APA, LDB, 5.2 fotografisch Materiaal/Fotodozen: Doos K2; Hoek Kloosterstraat en Willem Lepelstraat, eigen foto (29 april 2013). Collectie Architectuurarchief Provincie Antwerpen.
- ⁴⁶ M. Lommaert, schriftelijke communicatie, 13 mei 2013.
- ⁴⁷ *Ibidem*.
- ⁴⁸ Volgens T. Defloor is de positie van K.C. Peeters binnen de Antwerpse sloopwoede niet helemaal duidelijk, in de zin dat hij mogelijk aan de basis lag van de te grondige sanering in Antwerpen en net als verantwoording van deze politiek de verhuis van panden naar Bokrijk wilde stimuleren als dé oplossing (bron: T. Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk. Architectuur van de volkscultuur*, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent Faculteit Ingenieurswetenschappen (Gent 2006-2007) 229).
- ⁴⁹ Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 219.
- ⁵⁰ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): K.C. Peeters, 'Stadskwartier te Bokrijk onontbeerlijk' (s.d.) 9.
- ⁵¹ L. Roppe, 'Woord vooraf', *Vlaanderen*, 24:147 (1975) 177.
- ⁵² M. Laenen, 'Gebouwen in een museum', in: *Rijk Bokrijk* (Antwerpen 1980) 50, 52.
- ⁵³ Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 229.
- ⁵⁴ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): K.C. Peeters, 'Stadskwartier te Bokrijk onontbeerlijk', 7-8; Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 217.
- ⁵⁵ Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 229.
- ⁵⁶ M. Laenen, 'Openluchtmuseum en Monumentenzorg', *Vlaanderen*, 24:147 (1975) 178-186, 182.
- ⁵⁷ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): Notulen der vergadering (3 april 1970) 3.
- ⁵⁸ Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 243. Dit in tegenstelling tot de aanpak van het landelijk deel waarbij het plan van aanleg de eerste stap vormde.
- ⁵⁹ *Ibidem*, 243.
- ⁶⁰ Het bouwblok bestond uit het huis De Witte Engel gelegen Zwartzusterstraat 10-12, het pand De Dry Mollen gelegen Korte Nieuwstraat 3 en twee achterhuizen aan de Kuipersstraat, als gedemonteerde en gereconstrueerde voorbeelden, in combinatie met een kopie van het pand De Cluyse (Oude Koornmarkt 26), de gedeeltelijke reconstructie van het hoekhuis van de Vleminckstraat met de Sudermanstraat, en een kopie van het achterhuis Kleine Koraalberg (bron: Laenen, 'Openluchtmuseum en Monumentenzorg', 182).
- ⁶¹ APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Plannen van aanleg (1957-1983): A. Greefs, Algemeen en bijzonder plan van aanleg (21 maart 1983). De tweede fase omvatte: Bergstraat 5-7, Zilversmidstraat 1, Kuipersstraat 11, Vleeshouwersstraat 25-32, Zilversmidstraat 5, achterhuis Keistraat 34, Korte Nieuwstraat 34 en de gaanderij Korte Nieuwstraat 34. Daarnaast waren er reeds veertien panden verworven, die voorlopig waren gestockeerd, meer bepaald een

- gildehuis, Veemarkt 25-25', Vleeshouwersstraat 36, Driehespenstraat, Vleminckveld 79, Blindestraat 3-5, Vleeshouwersstraat 25, Jodenstraat 11, Kuipersstraat 10, Keizerstraat 54 op de hoek met de Koningstraat, Keistraat 24 en het achterhuis van Lange Schipperskapelstraat 10-12.
- ⁶² Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 217. De opbouw van de Oude Stad had een budget geëist van meer dan 450 miljoen Belgische Frank of 1.125.000 euro, wat bijna het dubbel was van de totale begroting (bron: L. De Keyzer, *Het openluchtmuseum van Bokrijk* (Gent 2001) 10).
- ⁶³ APA, LDB, 5.2 Fotografisch materiaal/Fotodozen: fotodoos varia, 18 mei 1976. Collectie Architectuurarchief Provincie Antwerpen.
- ⁶⁴ *Ibidem*, 259. Lode De Barseë ging op pensioen in 1978, K.C. Peeters overleed in 1979 en L. Roppe overleed drie jaar later.
- ⁶⁵ APA, Fonds LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): PVV Antwerpen, 'Oude Antwerpen naar Bokrijk', 25 juni 1970 1, 3.
- ⁶⁶ M. Laenen, 'Gebouwen in een museum', in: *Rijk Bokrijk* (Antwerpen 1980) 65.
- ⁶⁷ *Ibidem*, 65.
- ⁶⁸ Defloor, *Het openluchtmuseum te Bokrijk*, 255. De Oude Stad werd nooit beschouwd als een volwaardig deel van het museum en werd niet opgenomen in de bescherming van het Openluchtmuseum in 1996.
- ⁶⁹ De Keyzer, *Het openluchtmuseum van Bokrijk*, 10.
- ⁷⁰ A. De Naeyer, 'Development in Conservation in Belgium since 1945', *Monumentum. conseil international des monuments et des sites*, 20-22 (1982) 153-166, 156.
- ⁷¹ S. Grieten, 'Bouwkundig Erfgoed, een selectief klankbord', *De balans van Braem*. 2010. http://www.debalansvanbraem.be/braem_over_bouwen/bouwkundig_erfgoed_een_selectief_klankbord (3 maart 2013).
- ⁷² APA, LDB, 4.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen, Geschiedenis ad annum (1974-1988): '25-jarig bestaan van de Antwerpse Vereniging voor Bodem-en Grotonderzoek (AVBG)', *Gazet van Antwerpen*, 5 juni 1987.
- ⁷³ Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 471.
- ⁷⁴ *Metropoel, tentoonstelling asociaal Antwerpen* (Antwerpen 1970) 13, 18; 'De aktiegroep "oude stad"', in: *[Drukwerk] Actiegroep Oude Stad* (Antwerpen s.d.) zonder paginanummering (verder z.p.).
- ⁷⁵ 'Werkdocument betreffende actie Keizerstraat', in: *[Drukwerk] Actiegroep Oude Stad* (Antwerpen s.d.) z.p.
- ⁷⁶ 'Buurtcomité Keizerstraat, Manifest, 2/4/1970', in: *[Drukwerk] Actiegroep Oude Stad* (Antwerpen s.d.) z.p.
- ⁷⁷ 'Werkdocument betreffende actie Keizerstraat', z.p.
- ⁷⁸ 'Buurtcomité Keizerstraat, Manifest, 2/4/1970', z.p.
- ⁷⁹ 'Werkdocument betreffende actie Keizerstraat', z.p.
- ⁸⁰ S. Grieten, 'Monumentenzorg: bewaren om te inspireren', *De balans van Braem*. 2010. http://www.debalansvanbraem.be/braem_over_bouwen/monumentenzorg_bewaren_om_te_inspireren (3 maart 2013).
- ⁸¹ 'Overlijdensbrief stad Antwerpen, opening van de tentoonstelling asociaal Antwerpen op 23/3/70', in: *[Drukwerk] Actiegroep Oude Stad* (Antwerpen s.d.).
- ⁸² APA, LDB, 3.3 Projecten/Bokrijk Oude Stad, Adviescommissie Openluchtmuseum Bokrijk (1970-1988): PS, 'T. Van Looy: Blijven praten. Debatavond Aktiegroep "oude stad"', *Gazet van Antwerpen* (4 juni 1970); *Aktiegroep Oude Stad, Discussienota over de oude stad* (Antwerpen 1971).

- ⁸³ *Metropoel, tentoonstelling asociaal Antwerpen, 7.*
- ⁸⁴ 'Acties' (AGOS-Info, 19/4/74), in: [Drukwerk] *Actiegroep Oude Stad* (Antwerpen s.d.) z.p.
- ⁸⁵ *Ibidem.*
- ⁸⁶ *Ibidem.*
- ⁸⁷ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'La destruction systématique du noyau historique d'Anvers', *La libre Belgique*, 13 december 1969.
- ⁸⁸ L. Moolenaar, *Een groot Antwerps verhaal* (Antwerpen 2012) 68.
- ⁸⁹ *Ibidem*, 80.
- ⁹⁰ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): Brief van Graaf D. Le Grelle aan Prins Albert, Laken, 16 december 1969.
- ⁹¹ Moolenaar, *Een groot Antwerps verhaal*, 104.
- ⁹² APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): D. Le Grelle, 'Interpellatie met betrekking tot Monumentenzorg', 1 december 1969.
- ⁹³ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): L. De Barsée, 'Overzicht van niet 'geklasseerde' en tegen sloping of verbouwing niet beschermde gebouwen,... Lijst I', 16 december 1969.
- ⁹⁴ Moolenaar, *Een groot Antwerps verhaal*, 104, 106.
- ⁹⁵ *Ibidem*, 106.
- ⁹⁶ *Ibidem*, 106.
- ⁹⁷ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'Jordaenshuis te Antwerpen wordt gerestaureerd. Een belangrijk initiatief', *De Standaard*, 15 september 1969.
- ⁹⁸ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'Constitution d'une association pour la sauvegarde du patrimoine historique et culturel de la province', *La Libre Belgique*, 4 en 5 oktober 1969.
- ⁹⁹ Respectievelijk behandelden ze historische gevels, oude binnenplaatsen, oude kerkjes en kapelletjes, historisch gebouwen en plaatsen aan de Schelde, oude gilde-en ambachtshuizen, woonhuizen uit de 15^e, 16^e en 17^e eeuw, Onze-Lieve-Vrouwebeeldjes en calvariebergen, kerken, Rubens en barokarchitectuur, en monumenten die op herwaardering wachten.
- ¹⁰⁰ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'Stem-mige binnenplaatsen van Antwerpen die scone', *Gazet van Antwerpen* (12 december 1969).
- ¹⁰¹ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'Woonhuizen uit voorbije eeuwen. Nummer zes van Antwerpen die scone', *Gazet van Antwerpen*, 18 december 1973.
- ¹⁰² L. De Barsée, 'Cornelis De Vriendt de Jonge, genaamd Floris, Antwerps beeldhouwer, orna-mentist en bouwmeester 1514-1575', *Cornelis Floris*, 1 (1975) 4-9, 4.
- ¹⁰³ APA, LDB, 5.2 fotografisch Materiaal/Fotodozen (s.d.): Doos V tot en met Z1 (1976); Hoek Zirkstraat en Zilversmidstraat, eigen foto (29 april 2013). Collectie Architectuurarchief Pro-vincie Antwerpen.
- ¹⁰⁴ Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooide stad*, 104.
- ¹⁰⁵ *Jaarverslag 1972, Planologische Dienst*, 29.
- ¹⁰⁶ *Jaarverslag 1971 over de werkzaamheden van de Planologische Afdeling onder het beheer van de heer H.B. Cools, Schepen voor Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw* (Antwerpen 1972) 28. Het tracé situeerde zich vanaf het Sint-Pietersvliet, over de Sint-Paulusstraat, Minderbroedersrui, Katelijnevest, Meir, Huidevettersstraat, Lange Gasthuisstraat, Oudaan, Sint-Antoniusstraat, Sint-Andriesstraat, door het bouwblok Munt-Kloosterstraat, via de Korte en de Lange Vlierstraat en de Kromme Elleboogstraat tot aan de Scheldekaaien.
- ¹⁰⁷ *Jaarverslag 1971 over de werkzaamheden van de Planologische Afdeling*, 22.

- ¹⁰⁸ Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt*, 409.
- ¹⁰⁹ Het opstellen van structuurplannen als ideale werkbasis voor de monumentenzorg binnen historische stadscentra zou ook geponoerd worden tijdens de campagne van het Europees Monumentenjaar in 1975. *Monumentenzorg in Vlaanderen, Een toekomst voor ons verleden* (Brussel 1975) z.p.
- ¹¹⁰ APA, LDB, 4.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen, Geschiedenis ad annum (1974-1988): I. De Bie, 'Antwerpen, de verloedering van een stad', *MIMO*, 1964 (12 mei 1974) 109-113.
- ¹¹¹ *Jaarverslag 1973, Planologische Dienst, stad Antwerpen* (Antwerpen 1974) 26.
- ¹¹² APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): Beleidsnota, Stad Antwerpen, Dienst voor Werken, Planologie.
- ¹¹³ 'Inspraak, de hearings over de binnenstad', *Informatie voor de Antwerpenaar*, 32 (1975) z.p.
- ¹¹⁴ *Jaarverslag 1974, Planologische Dienst, stad Antwerpen* (Antwerpen 1975) 26.
- ¹¹⁵ *Jaarverslag 1972, Planologische Dienst*, 11; *Jaarverslag 1971 over de werkzaamheden van de Planologische Afdeling*, 30.
- ¹¹⁶ *Jaarverslag 1975, Planologische Dienst, stad Antwerpen* (Antwerpen 1976) 26-27. Dit waren de straten: Moriaanstraat en Moriaanstraatje, Leeuw van Vlaanderenstraat, Grote Goddaert, Vee-markt, Schoenmakersstraat, Grote Pieter Potstraat, Van Rijswijkplaats, Sint-Andriesplaats tussen Korte en Lange Vlierstraat, en, tussen Pompstraat en Pachtstraat, Boerhavestraat tussen Lange Stuivenbergstraat en Frans de Cortstraat, Diamantstraat, Balansstraat, Damplein, Wijngaardstraat, Hoofdkerkstraat, Oude Waag, Steenplein, Haverstraat, Kleine Pieter Potstraat, Kopstraatje, Rijke Beuckelaerstraat, Lange Ridderstraat, Klappeistraat, Lange Stuivenbergstraat, Frans de Cortstraat, Zeilstraat, Tweelingenstraat, Fransplaats, Schoolstraat, Sint-Norbertusstraat en Van Kerckhovenstraat.
- ¹¹⁷ *Jaarverslag Planologie 1975* (Antwerpen 1976) 28-29. Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen.
- ¹¹⁸ *Jaarverslag 1974, Planologische Dienst*, 5.
- ¹¹⁹ APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): Verbetering van de naaste woon, winkel of toeristische omgeving in de binnenstad (autovrije straten en pleinen) (s.d.).
- ¹²⁰ APA, LDB, 2.5(2) Personalialia/Verenigingsleven/Stichting Cornelis Floris (1967-1977): 'L'inventaire et la sauvegarde des monuments historiques', *La libre Belgique*, december 1974.
- ¹²¹ T. Oost, 'Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen', *Antwerpen. Tijdschrift der stad Antwerpen*, 27:1 (1981) 33-43, 34.
- ¹²² APA, LDB, 5.2 Fotografisch Materiaal/Fotodozen: Doos V tot en met Z1; Doos V tot en met Z1, Zilvermidstraat, T. Van Looy (1970); Grote Markt, Zicht naar Zilvermidstraat, eigen foto (29 april 2013). Collectie Architectuurarchief Provincie Antwerpen.
- ¹²³ F. Auwera, S. Migom en J. Veeckman, *Rondom het Vleeshuis. Geschiedenis van een verdwenen buurt* (Antwerpen 2004) 120. Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen.
- ¹²⁴ ADB, Stadsdiensten, Europa Nostra, 3304#1199: Gids voor de campagne van het Europese Jaar voor bouwkundig erfgoed (1975) 1.
- ¹²⁵ *Monumentenzorg in Vlaanderen, Een toekomst voor ons verleden*, z.p.
- ¹²⁶ 'Verslag over de campagne monumentenjaar 1975', in: *Een toekomst voor ons verleden: Antwerpen, 17 mei 1975: jaarvergadering* (Brussel 1975) z.p.
- ¹²⁷ G.J. De Landtsheer, 'Stadsbestuur. Voor monumenten is het vijf voor twaalf', *Sodipa*, 23:3 (1975) 85.

- 128 APA, LDB, 4.1(2) Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen/ Gebouwen, gebouwblokken, wijken, Hessenhuis (1943-1981): 'Stadskernvernieuwing en monumentenzorg nu. Misschien een tip voor woensdag', *Gazet van Antwerpen*, 28 juli 1975.
- 129 'Monumentendag 1975 – een hart voor de stad', *Europees Jaar voor het Bouwkundig Erfgoed*, 5 (1975) 4-5.
- 130 'Verslag over de campagne monumentenjaar 1975', in: *Een toekomst voor ons verleden*, z.p.; 'Plaatselijke initiatieven', *Europees Jaar voor het Bouwkundig Erfgoed*, 6 (1975) 4; APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): A. Vermeyen, Vlaamse ontmoetingsdag voor monumentenzorg, sectievergaderingen, 2^e sectie, Initiatieven tot sensibilisering van de bevolking M75, 12 juni 1976.
- 131 Van der Vet, *Een toekomst voor ons verleden*, 54-55.
- 132 Zie hierover: L. Laporte, Van postgraduaat naar master in monumenten- en landschapszorg (MLZ) aan de Universiteit Antwerpen (1976-2013), in: *Van Academie tot Universiteit, 350 jaar architectuur in Antwerpen* (Antwerpen 2013) 174-191.
- 133 Van der Vet, *Een toekomst voor ons verleden*, 97.
- 134 *Ibidem*, 97.
- 135 M. Naessens, 'Toespraak, voorzitter KCML', in: *Een toekomst voor ons verleden*, 6; R. De Backer-Van Ocken, 'Toespraak', in: *Een toekomst voor ons verleden*, 5.
- 136 Vermeyen e.a., 'Some Important Monument Towns in Belgium', 193.
- 137 APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): A. Luyten, 'Stadsdienst Werken, Monumentenzorg', *Sodipa*, 36 (10 oktober 1988) 319.
- 138 APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): R. De Backer en B. Cools, Voorstelling inventaris 'Bouwen door de eeuwen heen', derde deel, Antwerpen binnenstad (22 september 1976) 1.
- 139 G.J. De Landsheer, 'Stadsbestuur. Voor monumenten is het vijf voor twaalf', 86.
- 140 *Stad Antwerpen jaarverslag 1978, Planologie en huisvesting* (Antwerpen 1979) 88.
- 141 F. Brenders, 'Reanimatie in de monumentenzorg', *Cornelis Floris* (1974) 14-16, 14.
- 142 'Mozaïek', *Informatie voor de Antwerpenaar*, 8:44 (1977) z.p.
- 143 Van der Vet, *Een toekomst voor ons verleden*, 112-114.
- 144 'Het Europees jaar voor het bouwkundig erfgoed', *Wonen*, 64/65 (1975) 2-17, 6.
- 145 *Ibidem*, 6.
- 146 Die dag omvatte vier sectievergaderingen, die de volgende onderwerpen behandelden: wetgeving en monumentenbeleid, sensibilisering, reanimatie van oude huizen en het opvoeden tot een bewust omgaan met het bouwkundig erfgoed. Daarna waren er bezoeken gepland aan Antwerpse restauratieprojecten en waren er ook tentoonstellingen voorzien in de handelsbeurs. (bron: APA, Fonds LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): 'Antwerpen krijgt Vlaamse ontmoetingsdag voor monumentenzorg', *Gazet van Antwerpen* (8 juni 1976).)
- 147 APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): Ministerie van Nederlandse Cultuur, Folder 'Een monument staat niet alleen, monumentenzorg 76' (1976).
- 148 *Antwerpen uw stad met historisch verleden en grootse toekomst* (Antwerpen 1975) 46.
- 149 *Stad Antwerpen jaarverslag 1979, Planologie en huisvesting* (Antwerpen 1980) 21-22.
- 150 *Jaarverslag 1976, Planologische Dienst, stad Antwerpen* (Antwerpen 1977) 27; *Stad Antwerpen jaarverslag 1980, Planologie en huisvesting* (Antwerpen 1981) 18.
- 151 *Stad Antwerpen jaarverslag 1980*, 19.
- 152 *Ibidem*, 18.

- ¹⁵³ *Ibidem*, 21. Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen.
- ¹⁵⁴ *Ibidem*, 17.
- ¹⁵⁵ 'Antwerpen maakt vademecum voor bouwer en verbouwer', *Antwerpse Post* (2 februari 1977) 11; *Enkele vingerwijzingen voor het herstel van oude huizen* (Antwerpen, 1977). De publicatie bood talrijke praktische tips, illustraties en referentiekaders. De hoofdstukken behandelden ondermeer het verkennend onderzoek van de bouwfysische toestand, het reinigen en het herstel van gevels en schrijnwerk, het aanpakken van vochtproblemen, isolatie, stabiliteitswerken, elektrische installatie en verwarming, en informatie over mogelijke premies. In 1979 werd de handleiding aangevuld met losse bijlagen omtrent het verkrijgen van bepaalde premies binnen de huisvestingssector (bron: 'Antwerpen ontwerpen', *Informatie voor de Antwerpenaar*, 10:53 (1979) z.p.).
- ¹⁵⁶ *Jaarverslag 1976, Planologische Dienst*, 28.
- ¹⁵⁷ 'Antwerpen maakt vademecum voor bouwer en verbouwer', 11.
- ¹⁵⁸ *Enkele vingerwijzingen voor het herstel van oude huizen* (Antwerpen 1977) cover. Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen.
- ¹⁵⁹ *Stad Antwerpen jaarverslag 1978*, 96.
- ¹⁶⁰ *Stad Antwerpen jaarverslag 1979*, 84-85. Gemiddeld kwamen er zo'n drie à vier geïnteresseerden per week langs op het spreekuur. (bron: *Stad Antwerpen jaarverslag 1981, Planologie en huisvesting* (Antwerpen 1982) 51.)
- ¹⁶¹ *Stad Antwerpen jaarverslag 1980*, 74.
- ¹⁶² *Stad Antwerpen jaarverslag 1979*, 84.
- ¹⁶³ Vermeyen e.a., 'Some Important Monument Towns in Belgium', 191.
- ¹⁶⁴ APA, LDB, 4.2.1 Documentatie/Documentatie Stad Antwerpen (ladenkasten)/Trefwoorden, Monumentenzorg (1951-1988): A. Luyten, 'Stadsdienst Werken, Monumentenzorg', *Sodipa*, 36:319 (10 oktober 1988) 319, 322.
- ¹⁶⁵ G.J. De Landsheer, 'Mijnheer De Barsée u bent geklasseerd', *Sodipa*, 27:1 (1979) 19.
- ¹⁶⁶ Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooid stad*, 136; *Antwerpen herwonnen stad: Synthesenota globaal structuurplan Antwerpen* (Antwerpen 1990).
- ¹⁶⁷ A. Dierckx en F. De Bruyne (eds.), *De nieuwe kleren van mijn buurt, zes jaar stadsvernieuwing* (Antwerpen 1990) 18-19; Leysen, Wilssens en Polis, *Antwerpen onvoltooid stad*, 137.
- ¹⁶⁸ *Ibidem*, 4, 6.
- ¹⁶⁹ *Ibidem*, 6.
- ¹⁷⁰ G. Bekaert en J. Putteneers, *Gehavende stad* (Antwerpen 1990) 9.
- ¹⁷¹ *Ibidem*, 9.
- ¹⁷² *Ibidem*, 25.
- ¹⁷³ *Ibidem*, 25.
- ¹⁷⁴ *Ibidem*, 61. Als vergelijking kende Gent toen een dienst voor monumentenzorg en archeologie met 32 werknemers, en Brugge een dienst monumentenzorg met 12 werknemers.

Kronieken

Het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis in 2013

Op zaterdag 12 oktober 2013 lanceerde het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis het jaarboek *HistoriANT* tijdens de jaarlijkse publiekslezing in het Felixarchief. Spreker was Prof. dr. Anne Winter die sprak over *Migratievelden en stedelijke transformatie: Migratie naar Antwerpen, 1770-1880 – met bijzondere aandacht voor Duitse migranten*. Deze uiteenzetting paste in het centrale dossier ‘Duitse en Joodse migratie’ van het eerste nummer van *HistoriANT*. Met dit jaarboek hoopt het Genootschap, dat al bestaat sedert 1926, een brug te slaan tussen de wetenschappelijke studie van de geschiedenis van Antwerpen, zoals die steeds beoefend is geworden door haar academisch geschoolde leden, en het brede publiek.

Naast de jaarlijkse publiekslezing kan men zich laten uitnodigen voor de gewone tweemaandelijks lezingen van het Genootschap die plaatsvinden in de Universiteit Antwerpen. Een e-mail naar secretaris Ivan Derycke: i.derycke@skynet.be volstaat om in de mailinglijst te worden opgenomen.

Hieronder volgt een overzicht van de titels van de lezingen gehouden in 2013:

- *Het archeologisch onderzoek naar het oude stadhuis en het bouwblok ‘Den Teerling’*
- *De Da Vinci Code gekraakt? Beschouwingen over de ambachtstriptieken op de tentoonstelling Reünie*
- *Peilingen naar biertransporten te Antwerpen in de pre-industriële tijd*
- *Geschiedenis van Antwerpen: Floris Prims als stadshistoricus*
- *De opkomst van de Zuid-Nederlandse handelaars van Antwerpen naar Europa 1480-1585*
- *Stedelijke ontwikkeling in de Lage Landen in de 9de en 10de eeuw in relatie tot het Scandinavische handelsnetwerk, vanuit de casus Antwerpen. Is er toch iets aan de hand?*

Via *HistoriANT* wordt aan de lokale instellingen en overheidsdiensten die zich buigen over het Antwerpse cultuurhistorische patrimonium de kans geboden om hun werking voor te stellen. Wij hopen aldus de interesse te wekken van het brede publiek, evenals van de diverse actoren die zich in Antwerpen op historische paden begeven zoals de andere historische verenigingen, de gidsenverenigingen, enzovoort. Meer informatie vindt men op de website van het Genootschap: <http://www.gvag.be>.

Archieven voor stedenbouwkundige studies en onderzoek naar ruimtelijk beleid en ontwikkeling, in het stadsarchief Antwerpen/FelixArchief

Inge Schoups

Deze jaargang van *HistoriANT* heeft als dossierthema Stedenbouw en Ruimtelijke ontwikkeling. Het bronnenmateriaal hiervoor is buitengewoon uitgebreid en rijk, en aanwezig in alle Antwerpse archiefinstellingen. Het stadsarchief Antwerpen/FelixArchief en het Rijksarchief bewaren belangrijke reeksen plattegronden, dossiers en plans bij aanleg van straten, stedenbouwkundige en milieuvergunningen, gewestplannen, kadaster, maquettes e.a.

Cartografische bronnen hebben veelal afwijkende en ruime formaten; ook kunnen deze documenten heel uiteenlopende dragers hebben. Zo zijn plannen op calque-papier bijzonder broos en kwetsbaar; zij vragen een aangepaste materiële zorg. Grote documenten op rol of opgerold moeten op gepaste wijze in de archiefmagazijnen worden opgeborgen en nemen vaak heel veel plaats in.

Aangezien de overheden steeds meer digitaal werken, zijn ook deze documenten digitaal bij het ontstaan. Behalve de eigen digitale vorm en bestandsformaten voor digitaal kaartmateriaal, wordt ook bijzonder veel informatie opgeslagen in geografische informatiesystemen (meestal afgekort tot: *GIS*). Een GIS is een informatiesysteem waarmee (ruimtelijke) gegevens of informatie over geografische objecten kan worden opgeslagen, beheerd, bewerkt, geanalyseerd, geïntegreerd en gepresenteerd.

Cartografie heeft steeds op een goede belangstelling kunnen rekenen vanwege de onderzoekers; in de archiefinstellingen was dat wel eens moeilijker. De beschrijvingen en informatie die moet worden vastgelegd, vereisen een bijzondere technische, cartografische voorkennis; materieel vragen veel van deze documenten een heel bijzondere zorg. De laatste jaren heeft het stadsarchief Antwerpen/ FelixArchief zich ingezet om deze bronnen nadrukkelijker en gedetailleerder te bewerken. De inzet gaat zowel naar het beschrijven van deze archieven als naar zorg voor restauraties en naar grote investeringen bij het digitaliseren.

Zo werden in 2012 nog 249 grote plannen en kaarten extern gescand; hun formaat groter dan A0 vraagt een eigen digitaliseringsomgeving waarover het Stadsarchief niet beschikt. Deze grote plannen zijn vaak zeer moeilijk te manipuleren en daarom niet eenvoudig te raadplegen in de leeszaal; digitalisering komt hieraan tegemoet. Kaarten en plannen kleiner dan A0 kan het Stadsarchief zelf digitaliseren.

1. Belangstelling voor cartografisch materiaal en bijzondere documenten

De aandacht die naar het cartografisch materiaal is gegaan, vertaalde zich ook in enkele mooie initiatieven of gebeurtenissen.

1.1. Als Topstuk erkend

Het Topstukkendecreet is een initiatief van de Vlaamse overheid om roerend cultureel erfgoed dat in Vlaanderen bewaard moet blijven omwille van zijn bijzondere archeologische, historische, cultuurhistorische, artistieke of wetenschappelijke betekenis, te beschermen. Twee kaarten uit het Stadsarchief, en één uit het Museum Plantin-Moretus hebben deze uitzonderlijke erkenning en bescherming gekregen

Scheldekaart, ca. 1505 (stadsarchief)

De tekening stelt een gedeelte van de loop van de Schelde voor van Rupelmonde tot de Noordzee. Door haar uitzonderlijke lengte (5 meter 47 cm) en ouderdom (1504-1505), bekleedt deze kaart een prominente plaats in de cartografie van Vlaanderen en de Nederlanden. Doordat er op de kaart verschillende types zeeschepen aangetroffen worden, samen met meer dan 150 toponiemen en een overvloed aan illustraties van landschappelijke, bouwkundige of nautische aard, speelt het document een beduidende rol in het collectieve geheugen.

De Scheldekaart is een vrij exact gedateerde en rijkelijk geïllustreerde momentopname met een grote waarde op het vlak van toponymie en historische geografie en vervult daarmee een belangrijke rol in het cartografische onderzoek in Vlaanderen (hoge ijk- en schakelfunctie).

Bononiensis, Plan van Antwerpen, Urbs Antverpiae, 1565 (museum)

Dit plan van Antwerpen van Vergilius Bononiensis is een uniek zicht op de metropool Antwerpen op het hoogtepunt van haar economische macht in de 16de eeuw en is een visuele getuige van haar toenmalige expansie met de net opgerichte gebouwen en infrastructuur zoals de pas voltooide stadsomwalling, het stadhuis, de nieuwe beurs, het Hesenhuis en de Nieuwstad met het Hanzehuis.

Door de prominente positie van de militaire infrastructuur presenteert de stad zich ook als het meest moderne militaire bolwerk van de Nederlanden. Voor de geschiedenis van de stad in de 16de eeuw is het plan daarom van onschatbaar belang. Het is het eerste plan dat Antwerpen in vogelvlucht vanuit het oosten beschouwt. Deze cartografische voorstelling met het accent op de nieuwe indrukwekkende omwalling van het gebastioneerde type symboliseert de macht van de Scheldestad. Als iconografisch document heeft dit plan slechts één tegenhanger in de 16de-eeuwse Nederlanden: het plan van Brugge van Marcus Geeraerts (1562). Op Europees vlak zijn er slechts enkele dergelijke stadsplattegronden bewaard. Ten slotte overtreft het plan van Vergilius Bononiensis alle voorafgaande plattegronden van Antwerpen in accuraatheid en afmetingen. Van de twintig gedrukte plannen is dit het enige nog bekende exemplaar.

Blaeu, Wandkaart van de Nederlanden, 1608 (stadsarchief)

Deze kaart is om meerdere reden zeldzaam te noemen. De eerste reden heeft betrekking op het feit dat het de enige Blaeu-wandkaart van de Nederlanden is die nog in België of Nederland wordt bewaard. Verder is het tevens zeldzaam dat een kaart die als wandkaart werd gemonteerd, zo lang bewaard bleef. Dit aspect zorgt ervoor dat het document een hoge ijkwaarde heeft. De kaart verwijst naar een cruciale periode uit de geschiedenis van de Nederlanden en is daardoor belangrijk in het collectieve geheugen. De artistieke waarde van de kaart komt tot uiting in het vakmanschap van de drukkers Willem Jansz en Joannes Blaeu (Amsterdam), de graveurs Josua van den Ende en Hessel Gerritsz en de tekenaar Claes Jansz Visscher.

1.2. Een archiefontdekking

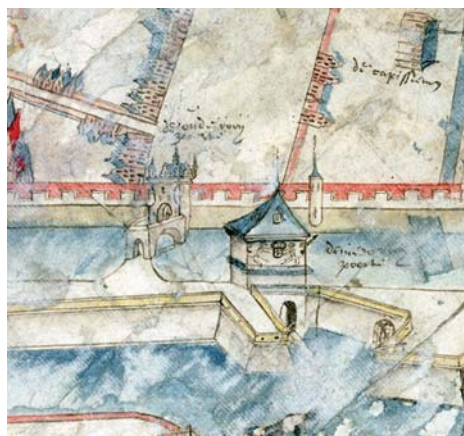
Oudste stadsplattegrond in het stadsarchief/FelixArchief

Bij het oplijsten van te restaureren stukken kwam een uniek cartografisch document bovenaan de prioriteitenlijst te staan. De met de hand getekende stadsplattegrond is mogelijk de oudst gekende plattegrond van de stad en daarom van uitzonderlijk belang voor de studie en de geschiedenis van Antwerpen.

De voorstelling van de huizen in de binnenstad is kenmerkend voor middeleeuwse tekeningen van steden en komt na 1530 niet meer voor. Op het middeleeuwse stratenpatroon werden enkele later voltooide belangrijke gebouwen toegevoegd. Zo is het in 1564 afgewerkte stadhuis nog met een open binnenplaats te zien. De stad wordt omringd door zowel de middeleeuwse stadswallen als door de Spaanse omwalling uit 1542. Daardoor ontstaat een beeld van Antwerpen met een schijnbaar dubbele omwalling, een situatie die nooit heeft bestaan. Omdat op deze plattegrond ook de citadel uit 1567 voorkomt, beschikken we over een unieke kaart met alle versterkingswerken van Antwerpen in de 16e eeuw.

De stadsplattegrond is getekend op de achterzijde van een ander interessant document: een kaart van de waterlopen in de wijde omgeving van Gent. De citadel van Gent (1540) staat al wel op de kaart, terwijl de nieuwe omwalling die tussen 1577 en 1584 werd gebouwd, nog niet is afgebeeld. Dat betekent meteen dat we hier te maken hebben met één van de oudste hydrografische kaarten van dit deel van Vlaanderen.

De prachtige kaart heeft in de loop van de voorbije 450 jaar heel wat schade opgelopen. In 2014 worden de kaarten gerestaureerd dank zij de steun van het Fonds InBev-Baillet-Latour. Nadien zullen beide kaarten digitaal ter beschikking worden gesteld. Wie nu al meer info wil: zie de website www.felixarchief.be, in de rubriek publicaties en nieuwsbrieven / Folders (<http://www.felixarchief.be/eCache/FEA/81/26/468.html>).

Ill. 1a, b en c: Details uit het oudste stadsplattegrond van Antwerpen. SAA, 12#11667-11670

1.3. Gegevens van onderzoekers

De kadastrale legger van Antwerpen van 1584 tot 1585

Dit werk is een bundeling van 1.750 pagina's met gegevens van de graan- en volkstelling in 1584, aangevuld met andere en waardevolle informatie uit het zestiende-eeuwse leven. De kadastrale legger voegt gegevens samen van de graan- en volkstelling die in 1584 plaatsvond met andere gegevens uit het leven in de zestiende eeuw. De telling werd gehouden naar aanleiding van de dreigende voedselschaarste die het gevolg was van de oorlog tegen de Spaanse koning. Klerken gingen op pad en noteerden huis na huis alle gegevens. Het resultaat werd later ingebonden en bleef bewaard in het archief.

Gilberte Degueudre ontcijferde in de leeszaal van het Stadsarchief al deze notities en vulde ze aan met gegevens uit andere bronnen. Ze werkte er jaren aan tot ze een *Kadastrale legger van Antwerpen in 1584-1585* had samengesteld. Per straat en per huis, worden de eigenaar, de huurder, telkens met hun beroep, de waarde van het pand, de verschuldigde belastingen en ten slotte de religieuze overtuiging van de bewoners gegeven. Het werk is daarom een onuitputtelijke bron van gegevens over Antwerpen in de zestiende eeuw. Dankzij registers op persoonsnamen, plaatsnamen en huisnamen is het ook een handig naslagwerk en een toegang tot de archieven van het Stadsarchief.

Zie ook: http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?id_isad=221745

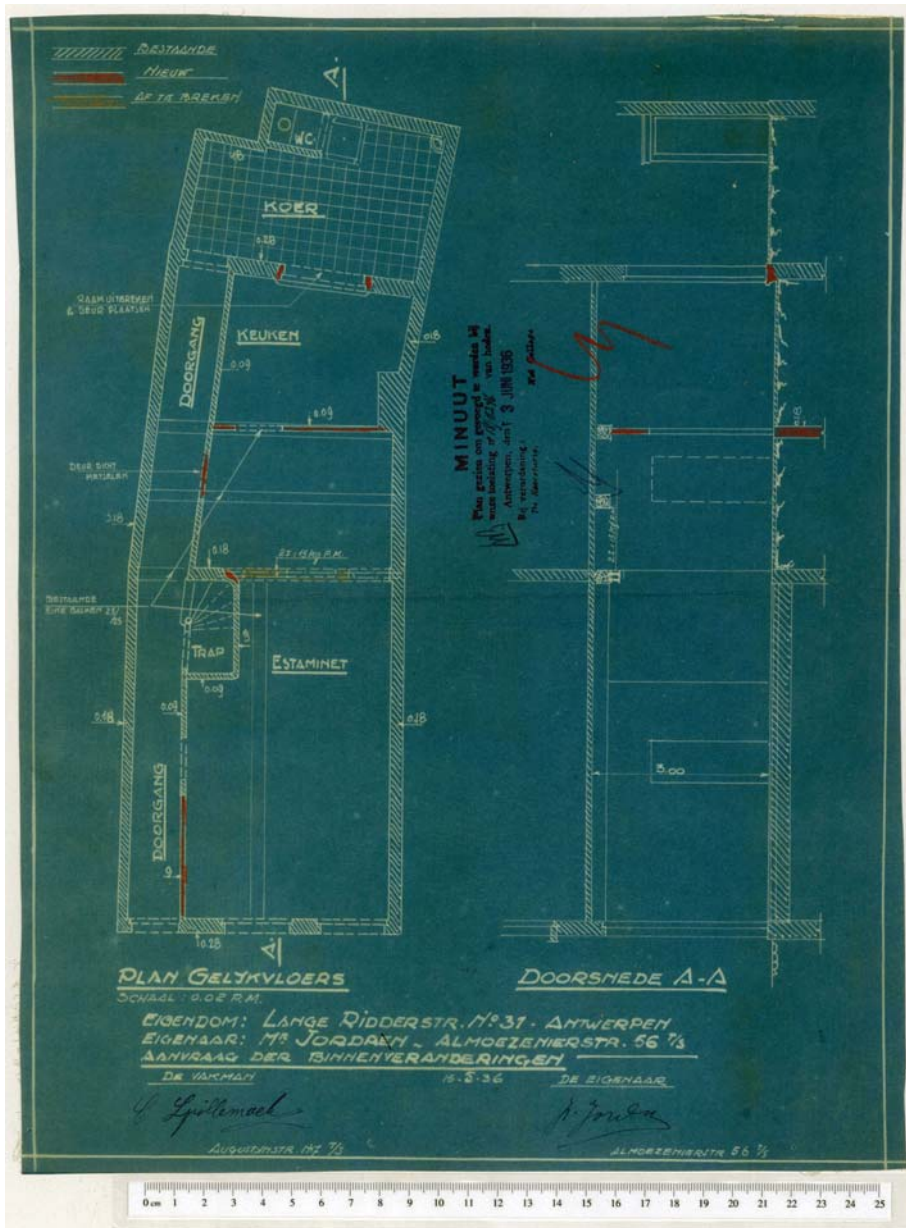
1.4. Bijzonder onderzoeksproject

GISHistorical Antwerp

Het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen heeft het initiatief genomen voor een project in het kader van de Hercules-stichting. Het gebruik van GIS (Geografisch Informatie Systeem) is het voorbije decennium in ijlt tempo ingeburgerd in het historisch onderzoek. Het FelixArchief is partner in het project, enerzijds voor het aanleveren van historische bronnen (zowel kaartmateriaal als datasets), anderzijds om de GIS-omgeving na afloop van het project een langer digitaal leven te garanderen.

Een historisch GIS gidst de geïnteresseerde doorheen de historische stad. *Antwerpen anno 1835* is het pilootproject van de *GISHistorical Antwerp* onderzoeksinfrastructuur. *Antwerpen anno 1835* verwerkt de rijke gegevens van het oorspronkelijke 'primitief' kadaster én de 'Commerciële Adresgids' van 1838 voor de Antwerpse binnenstad, waarna de gebruiker zelf opzoekingen kan doen en visualisaties kan maken tegen de achtergrond van historische stadsplattegronden. Het potentieel van deze nieuwe tool is interessant voor zowat elk aspect van de negentiende-eeuwse Antwerpse geschiedenis, variërend van het onderzoek naar individuele buurten, huizen en families, tot onderzoek naar migratie, bodemvervuiling of stadsontwikkeling.

Zie: <https://www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp/>

Ill. 2: Fragment uit het 'primitief plan'. SAA, 12#3927

1.5. Internationale cartografie

International Conference on the History of Cartography, 2015

In 2015 organiseren de stad Antwerpen en de Universiteit Antwerpen het *26th International Conference on the History of Cartography* (12-19 juli). ICHC is het enige internationale congres dat zich toespitst op de geschiedenis van de cartografie. Het promoot de samenwerking tussen wetenschappers, beheerders van kaartverzamelingen, archivariësen, verzamelaars en instellingen door lezingen, bezoeken aan tentoonstellingen en een sociaal programma. Geïnspireerd door de befaamde atlas van Abraham Ortelius wordt het centrale thema in 2015 *Theatre of the World in Four Dimensions: Space, Time, Imagination, Spectacle*.

De samenwerking tussen het Stadsarchief en de Antwerpse musea en bewaarbibliotheek biedt bovendien nieuwe kansen om de cartografische collecties van de stad ten volle te valoriseren en naar een breed publiek te presenteren. In de loop van 2015 lopen dan ook verschillende tentoonstellingen.

In het MAS, focust de tentoonstelling *Een kijk op de kennis en verbeelding van de wereld* op de evolutie van het Europese wereldbeeld, zoals het werd voorgesteld in kaarten, handschriften, prenten, iconografie, maar ook objecten, van de vijftiende tot de eenentwintigste eeuw. Daarbij wordt het westerse wereldbeeld geconfronteerd met wereldbeelden uit andere culturen. Museum Plantin-Moretus brengt met *Het beeld van de stad Antwerpen*, zoals het werd afgebeeld in oude stadsplattegronden en stadsgezichten. De basis wordt gevormd door drie topstukken: het oudste redegezicht (ca. 1515), het vogelvluchtgezicht van Vergilius Bononiensis (1565) en de oudste handgetekende stadsplattegrond (eind 16^e eeuw, recent gerestaureerd). *Abraham Ortelius in de ban van de klassieke oudheid*, in het Rockoxhuis bestudeert met behulp van de geroemde museumcollectie van Abraham Ortelius (1527-1598) de klassieke oudheid in historische kaarten. De Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience toont *De zeven zeeën in kaart*, de verzameling maritieme atlanten uit het voormalige Scheepvaartmuseum en het globepaar van Willem Blaeu, dat recent werd gerestaureerd. In het Stadsarchief gaat de aandacht naar *Landmeterskaarten en kaartboeken*, de mooiste handgetekende landmeterskaarten uit de archieven van de stad en het OCMW. In de Universiteitsbibliotheek en het stadsarchief, geven de *Geografische initiatieven in Antwerpen (eind 19^e eeuw)*, een presentatie van archiefcollecties, van het Archief van het allereerste Internationaal Geografisch Congres (1871), en het Archief van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen (gesticht in 1876).

Meer informatie op www.ichc2015.be

2. Wegwijs in het FelixArchief

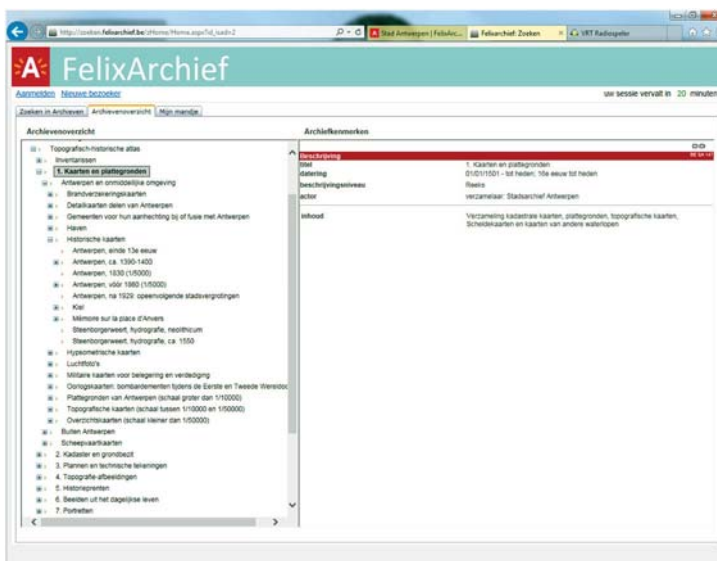
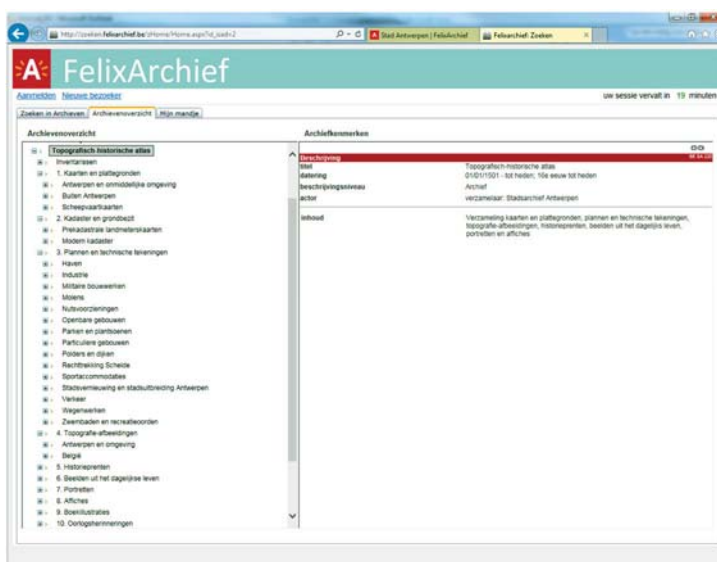
Drie grote afdelingen zijn hier aan de orde:

1. De topografisch-historische atlas
2. Documenten over ruimtelijk beleid
3. Huizenonderzoek

2.1. Topografisch-historische atlas

Deze archiefrubriek bevat de verzameling kaarten en plattegronden, plannen en technische tekeningen en topografie-afbeeldingen; verder ook historierenten, beelden uit het dagelijks leven, portretten en affiches.

Zie: http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?id_isad=220

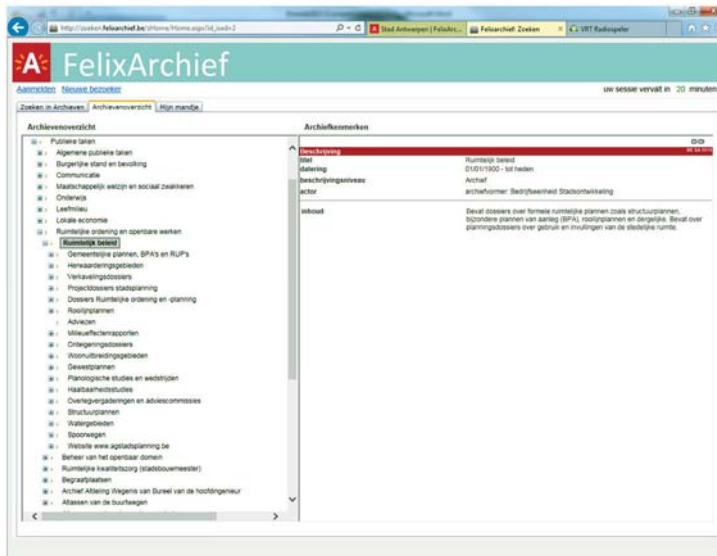
Ill. 3: Screenshot website stadsarchief

Naast de stedelijke archieven van voor 1800, bevatten ook de OCMW-archieven cartografisch materiaal zoals landmeterskaarten. Deze archieven worden momenteel bewerkt zodat ze in de toekomst raadpleegbaar zijn in het FelixArchief. Tijdens ICHC2015 wordt hier al een voorproef van gepresenteerd.

2.2. Ruimtelijk beleid na 1800

Deze afdeling van de archieven van de stad bevat dossiers over formele ruimtelijke plannen zoals structuurplannen, gemeentelijke plannen zoals bijzondere plannen van aanleg/BPA's of RUP's, rooilijnplannen (vanaf 1900), gewestplannen en dergelijke. Tot deze afdeling behoren ook verkavelingsdossiers en diverse reeksen van planningsstudies en -dossiers over gebruik en invullingen van de stedelijke ruimte, atlassen van buurtwegen of waterlopen.

Zie http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?id_isad=5568

III. 4: Screenshot website stadsarchief

Een bijzondere aandacht verdienen twee types archieven die vaak kwetsbaar zijn en daarom niet altijd gearchiveerd werden.

Archieven van stedenbouwkundige wedstrijden: Stad aan de Stroom(1975-1994)

Stad aan de Stroom was een project van de stad Antwerpen en de vzw Stad aan de Stroom dat wou bijdragen tot de vernieuwing van het denken over de stad en bruikbare voorstellen formuleren voor de herinrichting van drie buurten langs de Schelde: het Eilandje, de Kaaien en het Zuid. Hiertoe werden verschillende initiatieven ontwikkeld.

Het project startte in 1990 met een internationale stedenbouwkundige ideeënprijsvraag en een aanvullend kunsten- en communicatieprogramma. Op basis van de resultaten van deze prijsvraag werden in een tweede fase, in 1991 en 1992, concrete plannen uitgewerkt. Eind 1992 werden een aantal projecten goedgekeurd door het stadsbestuur om in een 3e fase te worden uitgevoerd. In 1994 werden de activiteiten van Stad aan de Stroom stopgezet. Het archief bevat stukken uit het algemeen beheer van de vzw, rond de ondersteunende taken van de vzw en verschillende documenten bij de stedenbouwkundige wedstrijd van 1990. Het archief bevat een afzonderlijk collectie met dia's, foto's, video's.

Zie: http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?id_isad=56

Stedenbouwkundige maquettes

Maquettes zijn door hun vorm en materialen fragiel en moeilijk te bewaren. Ook bestaat er in België geen uitgewerkt archiveringsbeleid ten aanzien van deze bijzondere documenten.

In 2012 is het Stadsarchief gestart met een onderzoek dat nog lopende is. Dit onderzoek gaat zowel uit naar een typologie van de maquettes en naar de criteria om te bepalen welke maquettes permanent moeten worden gearhiveerd, als naar de beste wijze om deze materieel te behandelen en te bewaren. Zo kon het Stadsarchief in 1994 de maquettes van Stad aan de Stroom niet verwerven, maar werden deze wel gefotografeerd of gefilmd. Illustratief voor het vernieuwende werk in dit domein was de studiedag van het VAI/CVAa van 11 juni 2013 over de bewaring van maquettes.

Uit diverse locaties werden de nog bestaande maquettes opgehaald en overgebracht naar het FelixArchief. Het gaat om een 35tal objecten die momenteel nauwkeurig worden beschreven. Van belang is vooral om de context waarin de maquette tot stand is gekomen te reconstrueren. In de meeste gevallen was deze informatie niet meteen bij de maquette bewaard gebleven.

Tegelijkertijd worden thans alle maquettes gefotografeerd. De maquettes zullen in eerste instantie via deze foto's op de website worden getoond. Verder vragen heel wat van de maquettes kleine herstellingen, reinigingen en restauraties, en een bijzondere verpakking.

Nu al is duidelijk dat de meeste maquettes niet individuele gebouwen betreffen maar wijken en bouwblokken. Bovendien zijn we bijzonder tevreden dat er ook een aantal maquettes zijn van de jaren 1950-1960.

Ill. 5 Fotograferen van maquettes. © Stadsarchief Antwerpen

3.1. Huizenonderzoek

Een huizengeschiedenis gaat de bebouwings- en eigendomsgeschiedenis van een bestaand of verdwenen pand na. Verder bekijkt een huizengeschiedenis ook de positie van het pand binnen een ruimere context, hoe het zich verhoudt tot de ruimere omgeving.

Cartografisch onderzoek is nodig om de ligging van het perceel in de omgeving (straat, wijk) na te gaan. Door enkel vast te houden aan het huisnummer kom je in problemen, dit is immers een administratief gegeven en zegt niets over de exacte geografische ligging. Straatnamen en huisnummers durven doorheen de tijd nogal eens veranderen. Omdat deze veranderingen vaak slecht of niet gedocumenteerd zijn, is het nodig om aan de hand van geografisch materiaal na te gaan of er zulke veranderingen zijn gebeurd.

Om deze onderzoekers en geïnteresseerden te ondersteunen, publiceerde het Stadsarchief een brochure met een overzicht van haar belangrijkste bronnen voor huizengeschiedenis. Voorts wordt stap voor stap de zoektocht gedocumenteerd en toegelicht: <http://www.felixarchief.be/Stad-FelixArchief/Publicatiekanalen/Stad/Stad-FelixArchief/Website-FelixArchief/Website-FelixArchief-Hoofdnavigatie/Content-oude-site-Archief-raadplegen/Huizengeschiedenis.html>

Bouwdossiers

Een heel bijzondere plaats voor huizenonderzoek nemen de dossiers betreffende het aanvragen en verlenen van bouwvergunningen, in. Pas met de wet op de stedenbouw van 29 maart 1962 werd bepaald dat niemand mocht bouwen of verbouwen zonder een vergunning van het college van burgemeester en schepenen. Vóór die periode hing het van de gemeentelijke reglementen af of bouwen en verbouwen gekoppeld was aan de goedkeuring van bouwplannen. In Antwerpen en de meeste deelgemeenten zijn deze bouwplannen reeds vroeg in de negentiende eeuw een verplichting; in het Stadsarchief betekent dit:

1. Antwerpen: 1797-2006
2. Berchem 1849-1905 en 1960-2006
3. Berendrecht-Zandvliet-Lillo: 1941-2006
4. Borgerhout: 1948-2006 [periode 1860- is nog niet beschikbaar]
5. Deurne: 1830-2006
6. Ekeren: 1907-2006
7. Hoboken: 1899-2006
8. Merksem: 1931-2006 (door bombardement van het gemeentehuis tijdens WO II ontbreken de oudere dossiers en vertoont de periode 1931-1942 hiaten)
9. Wilrijk: 1900-2006

De rijkdom van deze archiefafdeling zit hem in het feit dat het vanaf ca. 1930 gaat om verschillende reeksen:

1. Straatmeubilair op de openbare weg
2. Dossiers bouwvergunningen
3. Reclames, Uitstallingen en Terrassen
4. Adviezen over delingen van percelen
5. Gevel- en tegeltuintjes
6. Verkavelingen

Dossiers van overtredingen of geweigerde vergunningen zijn bewaard gebleven en voor onderzoek interessant.

Ill. 6: Voorbeeld van een bouwplan. SAA, 18#5246_009

Ook konden we berekenen dat door de digitalisering van de negentiende-eeuwse bouwdoSSIERS (= 8 procent van het totale volume aan bouwdoSSIERS in het FelixArchief), 31 procent van het aantal bouwdoSSIERS en 30 procent van alle aangevraagde bouwdoSSIERS online beschikbaar worden.

Voor de gebouwen en sites met een belangrijke erfgoedwaarde heeft het VIOE (Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed) zijn inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van Vlaanderen volledig geactualiseerd. De inventaris geeft per gemeente een overzichtelijke lijst van het bouwkundig erfgoed.

Zie: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/>

Milieuvergunningen

De eerste wetgeving rond hinderlijke bedrijven start in 1810. Op 11 februari 1946 gaat het Algemeen Reglement voor de Arbeidsbescherming (ARAB)-wetgeving in. Deze wetgeving blijft van kracht tot 11 februari 1991.

Deze reglementering was vooral gericht op het voorkomen van hinder door luchtmissies, geur, geluid, enzovoort. Daardoor ontstonden nog in de loop der jaren aparte regelingen voor andere milieuaspecten: lozingsvergunning voor afvalwater; afvalstoffenvergunning, enzovoort. Deze afzonderlijke regelingen zijn sedert 1991 samengebracht in

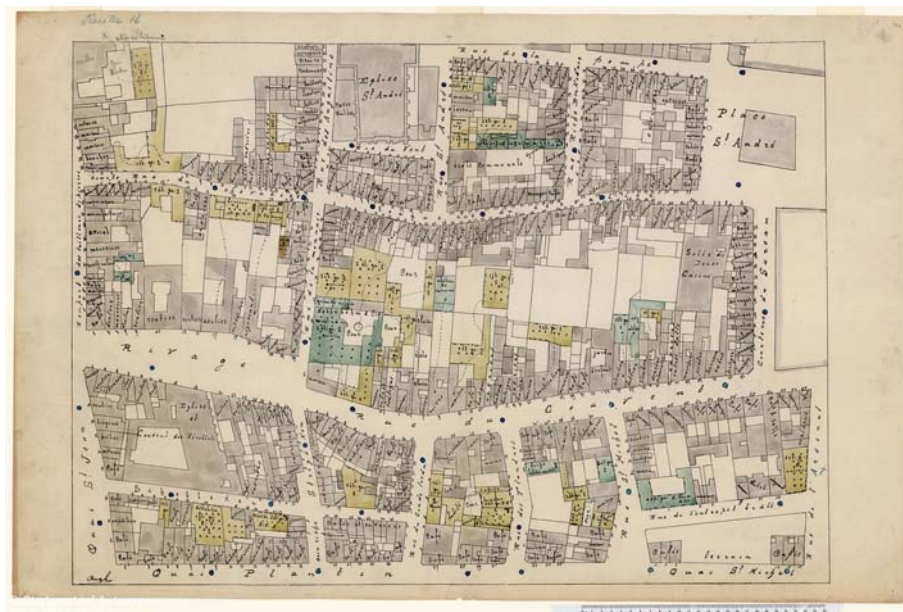
het Vlaams reglement betreffende de milieuvergunning (VLAREM). Het Stadsarchief bewaart volgende dossiers:

- Antwerpen (en BeZaLi voor 1992): 1827-1995
- Borgerhout: 1951-1992, met enkele dossiers uit 1931, 1937, 1938 en 1948
- Ekeren: 1975-1992
- Hoboken: 1907-1992
- Wilrijk: 1925-1994

Besluit

De initiatieven die we in het FelixArchief hebben ingezet ten aanzien van bronnen over stedenbouwkundige en ruimtelijk beleid, hebben op korte tijd al heel wat nieuwe gegevens en verrassend materiaal opgeleverd. Deze kroniek gaat over *work in progress*; in de volgende jaren zullen er heel wat beschrijvingen, informatie en digitale documenten worden toegevoegd.

De website (www.felixarchief.be) is de beste plek om dit op te volgen aangezien deze steeds actueel is.

Ill. 7: Reeds op het einde van de negentiende eeuw was men zich ervan bewust dat bepaalde gebouwen, ook in functie van het gebruikte bouwmateriaal, grotere brandrisico's inhielden dan andere, getuige dit fragment uit de brandkaart van 1898 van Gervais. SAA, 12#3401

Onroerend erfgoedkroniek van de stad Antwerpen 2013

Johan Veckman

met bijdragen van *Tim Bellens, Eline Daelman, Stéphanie D'hulst, Greet Donckers, Petra Elst, Laïla Landtmeters, Femke Martens, Karen Minsaer, Anne Schryvers, Georges Troupin, Vicky Van der Meynsbrugge, Gilles Van der Stuyft, Carlo Vansant, Luc Verheyen* en *Dries Vermunicht*

Deze kroniek behandelt de belangrijkste gebeurtenissen, onderzoeksprojecten en ontwikkelingen die gedurende het voorbije jaar met betrekking tot archeologie en monumentenzorg plaats vonden op het grondgebied van de stad Antwerpen. Het is geen exhaustief overzicht maar een globaal relaas dat vertrekt van de grote lijnen, geïllustreerd met de belangrijkste relevante of kenmerkende voorbeelden.

Een nieuw onroerend erfgoeddecreet

Hoewel de concrete gevolgen zich pas in 2015 zullen manifesteren was de goedkeuring van een nieuw onroerend erfgoeddecreet veruit de belangrijkste gebeurtenis van 2013 op het vlak van onroerend erfgoedzorg in Vlaanderen. De historisch gegroeide, maar ondertussen eerder versnipperde regelgeving rond monumenten, landschappen en archeologie wordt samengebracht in één kaderdecreet. De belangrijkste krachtlijnen zijn een eerder holistische aanpak, waarbij de nadruk ligt op proactieve erfgoedzorg door middel van een meer beheersmatige aanpak en een geïntegreerde benadering binnen het ruimtelijk beleid. Daarnaast creëert het decreet de mogelijkheid om lokale besturen een belangrijker rol te laten opnemen in het onroerend erfgoedbeleid. De nieuwe regelgeving voorziet de erkenning van een lokaal bestuur als onroerend erfgoedgemeente met daaraan gekoppeld de overdracht van een aantal bevoegdheden. Daarnaast stimuleert ze ook bovenlokale samenwerking door de oprichting van intergemeentelijke onroerend erfgoeddiensten mogelijk te maken. Het nieuwe decreet zal pas vanaf 1 januari 2015 gradueel in voege treden wanneer ook de nodige uitvoeringsbesluiten goedgekeurd zijn.

Als voorafname van het nieuwe decreet werd in 2013 alvast de zogenaamde 'koppelsubsidie' afgeschaft. Wanneer de Vlaamse overheid een restauratiepremie toekende, droegen gemeenten en provincies daar in het verleden automatisch een bepaald percentage aan bij. Het volledige premiebedrag komt nu ten laste van Vlaanderen en geeft wat meer financiële armslag aan de gemeenten.

Beschermingen

In 2013 bleef het aantal definitieve beschermingsbesluiten op het grondgebied van de stad Antwerpen beperkt tot één nieuw monument, in casu het voormalig gemeentehuis van Deurne op het Cogelsplein (ministerieel besluit van 19 februari 2013).

Ill. 1: Het oud gemeentehuis van Deurne op het Cogelsplein werd in 2013 definitief beschermd als monument. © Stad Antwerpen, dienst monumentenzorg

Sinds 1836 (en tot de fusie in 1983) was Deurne een zelfstandige gemeente, na de afscheiding van Borgerhout. Dit pand is in de periode 1878-80 gebouwd als gemeentehuis met daarbij aansluitend ook een school. Het is exemplarisch voor de sinds de negentiende eeuw opkomende bouwtypologie van gemeentehuizen en representatief voor het oeuvre van provinciaal architect Eugène Gife (1819-1890), die meerdere neogotische gemeentehuizen bouwde in de ruime regio rond Antwerpen. Na de bouw van een nieuw gemeentehuis in 1956 aan de Hooftvunderlei kwam het gebouw vrij. Sinds 1970 is de locatie in gebruik als vrederegerecht, een zeer geschikte herbestemming. Het neogotische gebouw werd beschermd omwille van zowel de historische, de architectuurhistorische, de artistieke als de sociaal-culturele waarde. Ook een deel van het meubilair werd expliciet beschermd hoewel het gedeeltelijk later werd ingebracht.

Voor de volledigheid moet ook de gedeeltelijke opheffing van de bescherming van de bij ministerieel besluit van 16 september 1994 beschermde spoorwegberm tussen Antwerpen-Centraal en Berchem vermeld worden. Het gaat – zeker in verhouding tot de totaliteit van de bescherming – over een klein fragment van de zogenaamde ‘centers’ aan de Stoomstraat en Van Spangestraat. Ze vormen de oostelijke keermuur van de voormalige ‘bundel Congo’, een verbreding van de spoorwegberm met dienstgebouwen en uitwijksporen voor herstellingen aan treinen. Na de stelselmatige afgraving van deze centers in functie van de herontwikkeling van de Kievitwijk verloren ze hun oorspronkelijke ruimtelijke context en is hun erfgoedwaarde daardoor sterk aangetast. De door de bevoegde minister op 8 november 2013 ondertekende aanpassing aan de bescherming moet het mogelijk maken het stedenbouwkundig plan, zoals voorzien in het BPA voor de wijk, uit te voeren.

Restauratie-, renovatie- en herbestemmingsprojecten

Hoewel een volledig overzicht van waardevolle gebouwen of constructies waaraan in 2013 werd gewerkt te ver zou leiden, wil deze kroniek toch ingaan op een aantal belangrijke, markante of interessante realisaties die in de loop van 2013 afgerond werden.

Eén van de belangrijkste met succes afgeronde erfgoedprojecten was ongetwijfeld de restauratie van de gebouwen van de Red Star Line en de opening in september 2013 van een nieuw museum in dit complex.

Ill. 2: In 2013 opende in de gerestaureerde oorspronkelijke gebouwen op het Eilandje het Red Star Line museum de deuren. © Red Star Line Museum, foto Noortje Palmers

De drie oorspronkelijke Red Star Line-gebouwen aan de Rijnkaai vormen samen één complex dat op het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw fungeerde als controlecentrum voor derdeklaspassagiers met bestemming de Verenigde Staten en Canada. Het was een belangrijke transitplek voor de grote Europese emigratiebeweging naar (Noord-)Amerika. Meer dan twee miljoen landverhuizers brachten er hun laatste uren op het Europese vasteland door. Na hun succesvolle restauratie vormen de huidige gebouwen één van de laatste materiële getuigen van deze voor de sociale geschiedenis van Europa, de Verenigde Staten en Canada zo belangrijke periode. Het Red Star Line Museum is op het Europese vasteland het enige migratiemuseum dat gehuisvest is in de oorspronkelijke emigratiegebouwen. Dit onroerend erfgoedproject dient drie fundamentele doelstellingen. In de eerste plaats wil het dit historisch complex als internationale erfgoedsite bewaren door een zorgvuldige restauratie met toevoeging van hedendaagse elementen maar met het grootste respect voor de authenticiteit en het historische belang van de site. Daarnaast omvat het de openstelling voor het publiek als een migratiemuseum met internationale, nationale en lokale uitstraling en bijgevolg als een nieuwe publiekstrekker in het kader van de verdere stadsontwikkeling in de oude havenbuurt 't Eilandje. Ten slotte wil dit project de gebouwen met hun unieke atmosferische en ruimtelijke kwaliteiten maximaal uitspelen als het belangrijkste collectiestuk van het museum. De restauratie, die gebeurde onder leiding van het New Yorkse architectenbureau Beyer Blinder & Belle Architects & Planners, brengt de gebouwen terug in de toestand van de referentie jaren tussen 1921 en 1934. Bij de restauratie behielden de architecten zoveel mogelijk de oorspronkelijke historische constructie om de migrantenervaring zo nauw mogelijk te benaderen. Als er uitvoerige documentatie voorhanden was, werden ontbrekende elementen opnieuw gemaakt. Constructies uit latere periodes werden verwijderd. Nieuwe constructies kregen een eigentijds karakter dat contrasteert met de historische buitenschil en interieurelementen, eerder dan het oude te imiteren.

De restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is een vrijwel continu proces dat gezien de omvang over een lange periode verloopt. In 2013 werden in het koor van de kerk de onder leiding van architectenbureau Steenmeijer gerestaureerde Sint-Jozefkapel en de kapel Sint-Vincentius-a-Paulo opgeleverd. In het noordtransept werden drie zeventiende-eeuwse glasramen herplaatst en in de noordelijke en zuidelijke zijbeuk werden alle glasramen gedemonteerd, geconserveerd en herplaatst met een beschermende voorzetbeglazing. Ook aan de noordgevel van het transept werd gewerkt, evenals aan de toren. De kathedraaltoren fungeerde in het verleden als belfort en werd om die reden in 1999 erkend als UNESCO-werelderfgoed. Door de slechte staat of het ontbreken van een groot aantal galmberden, was er enerzijds gevaar voor neervallende delen en anderzijds geen afdoende bescherming tegen regeninfiltratie in de toren via de galmopeningen. Sporen van waterinfiltratie en de aantasting van de betonnen structuur met betonrot tot gevolg getuigden van deze waterinfiltratie. Tijdens de restauratiewerkzaamheden werden aan de (betonnen) klokkenstoel de nodige herstellingen uitgevoerd. Vervolgens werden in de galmgaten galmberden geplaatst. Deze houden voortaan niet alleen de regen uit de toren maar zorgen ook voor een betere 'sturing' van het geluid naar de omgeving tijdens beiaardconcerten.

Ook in de Sint-Jacobskerk gingen in 2013 belangrijke werken door, onder meer ten behoeve van de aanleg van een klimatisatiesysteem (zie verder bij archeologisch onderzoek). In het kader van de restauratiewerken werden de glasramen om veiligheidsredenen gedemonteerd. Daardoor was het mogelijk om een intensief onderzoek te organiseren. Van groot belang was de studie van vijf van de elf gebrandschilderde ramen uit de zestiende en zeventiende eeuw.

Ill. 3: Detail uit het glasraam in de Venerabelkapel van de Sint-Jacobskerk met de voorstelling van Rudolf I van Habsburg en Regulus van Kyburg in het woud, gedateerd 1626. © Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, foto: Hans Fischer

Wetenschappelijk en kunsthistorisch onderzoek gingen hier hand in hand. Chemische analyses lieten toe belangrijke conclusies te trekken over de authenticiteit en de restauratiegeschiedenis van de glaspanelen, over het oorspronkelijke ontwerp en de materialen die daarbij gebruikt zijn en over de glassoorten en de glasverven. Door een geïntegreerde studie van zowel historische bronnen als materiaaltechnisch onderzoek kon een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen het oorspronkelijk glas in lood en de latere toevoegingen uit de negentiende-eeuwse restauratiecampagne door J.B. Capronnier. In oktober 2013 kon het publiek enkele van de door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium bestudeerde glas in lood panelen bewonderen in het Rubenianum, alvorens deze teruggeplaatst worden op hun oorspronkelijke plek in de Sint-Jacobskerk.

In relatie tot de Sint-Jacobskerk verdient nog een ander project de aandacht. Tegen de westgevel van de kerk (in de Sint-Jacobstraat) en tegen de zuidelijke zijbeuk zijn een

aantal kleine huisjes aangebouwd. Deze vormden eertijds het godshuis ‘De vijf ringen’. De huisjes waren tot voor kort eigendom van de stad Antwerpen maar werden verkocht en dankzij privé-initiatief geherwaardeerd. Voor deze als monument beschermde woningen moest een geschikte herbestemming gevonden worden. De nieuwe eigenaar ontwikkelde een plan om er gastenkamers in onder te brengen, een bijzonder geschikte functie voor deze als individuele woning wel erg bescheiden panden. De nieuwe bestemming maakte niet alleen een zorgvuldige restauratie mogelijk maar de authentieke uitstraling geeft tegelijk een grote commerciële meerwaarde, die door de gasten sterk gewaardeerd wordt.

Van een heel andere aard, maar daarom niet minder interessant, was de restauratie van vijf tuinbeelden op het domein Schoonselhof, opgesteld in de naar oorsprong Franse tuin ten zuiden van het kasteel. Deze tuin is symmetrisch opgebouwd met vooraan een indeling in vier segmenten. Meer naar achter bevindt zich een lovergang die de hier oorspronkelijk voorziene vijver omgeeft. Deze lovergang werd in de as van het kasteel onderbroken door een bogenportiek. De bogenportiek is verdwenen, de lovergang is uitgegroeid tot een bomengaanderij en de vijver is vandaag verstopt achter een haag. De beelden die het dichtst tegen het kasteel staan opgesteld, beelden de vier werelddelen Afrika, Amerika, Europa en Azië uit.

Ill. 4: Eén van de gerestaureerde tuinbeelden in de kasteeltuin van het Schoonselhof: het werelddeel Amerika © Stad Antwerpen, dienst monumentenzorg

Mogelijk dateren ze van tijdens de heraanleg van de tuin in het begin van de negentiende eeuw, maar hierover is geen zekerheid. De beelden waren bedekt met verschillende lagen verf waardoor ze slecht leesbaar waren. Op het beeld Europa werden niet minder dan 40 verflaggen geteld. Aan de hand van een polychromiestudie zijn de verschillende lagen met behulp van microscopische opnames in kaart gebracht. Na een grondige afweging om de beelden en hun sokkels al dan niet te schilderen, werd beslist de meest voorkomende kleurstelling – varianten van wit – te hernemen. De fundering van de beelden bleek onstabiel en verantwoordelijk voor verzakkingen van de sokkels. Om de duurzaamheid te garanderen is tijdens de restauratiecampagne besloten om de fundering uit metselwerk te vervangen door een nieuwe fundering in beton. Het pronkstuk van de vijf tuinbeelden, alhoewel het meest verborgen, is zonder twijfel het beeld van Flora. De zwierige lijnen van het beeld laten het loskomen van zijn sokkel en van de omgeving. De wederhelft van Flora is helaas verdwenen. Voorheen stond Bacchus in spiegelbeeld opgesteld tegenover Flora. Enkel een gebroken sokkel en een stuk van het voetstuk bleven over. De sokkel is in eer hersteld en dient als herinnering aan het zesde, verdwenen tuinbeeld. Van Flora is de arm en de hand hersteld. Alhoewel de kasteeltuin in Franse stijl werd aangelegd, is die niet als dusdanig onderhouden. Uit de restauratie kwam de aanbeveling om de proporties van de struiken drastisch te verminderen, zodat het oorspronkelijk concept, inclusief de beelden, beter zichtbaar wordt.

Bij de bovenstaande projecten ging het steeds om beschermd erfgoed, maar de aandacht gaat vanzelfsprekend ook uit naar de restauratie en herbestemming van niet beschermde gebouwen. Een interessante realisatie in dit verband was de omvorming van de voormalige rijkswachtkazerne aan de Veltwijcklaan in Ekeren tot jeugdcentrum. Dit gebouw in neo-Vlaamse renaissance werd in 1887 opgetrokken naar een ontwerp van Th. De Grooff. Bouwdatum en architect zijn af te leiden uit respectievelijk muurankers in de gevel en een gevelsteen met vermelding van de bouwmeester. Gebouwd als rijkswachtkazerne werd het gebouw later omgevormd tot school en daarna ook gebruikt door de Ekerse jeugddienst. De gebouwen, niet beschermd maar wel opgenomen op de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed, waren toe aan een grondige renovatie. De oude rijkswachtkazerne werd door architectenbureau Radar architecten omgetoverd tot een modern en goed uitgerust jeugdcentrum, waarbij de erfgoedwaarde gerespecteerd bleef. De in de loop der jaren verbouwde poortopeningen in de gevel werden hersteld naar hun oorspronkelijke toestand. Als energiebesparende maatregel werden er aan de binnenzijde van het oorspronkelijk, te bewaren en te restaureren buitenschrijnwerk geïsoleerde voorzetrampen geplaatst.

Onderzoek, inventarisatie en adviesverlening

Naast beschermde monumenten bestaat het stedelijk weefsel ook uit een groot aantal niet beschermde gebouwen of gehelen. Vanuit historisch en stedenbouwkundig perspectief zijn deze zeker zo belangrijk voor de perceptie van onze dagelijkse leefomgeving. Al enkele jaren bestaat van deze gebouwen en stedenbouwkundige gehelen een juridisch verankerde lijst, de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed, die stelselmatig wordt aangevuld en één maal per jaar officieel wordt vastgesteld op initiatief van het

agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid. Bij de vaststelling in 2013 werden ongeveer 250 panden toegevoegd aan deze lijst. De meerderheid situeert zich op het Antwerpse Zuid, zowel in het gebied dat binnen de leien gelegen is als de zone daarbuiten. Bij de oorspronkelijke inventarisatie van dit gebied en de publicatie daarvan in de gedrukte inventaris 'Bouwen door de eeuwen heen' (meer bepaald het boekdeel 3b) werd het Zuid in globo per straat beschreven, maar ontbraken veel individuele beschrijvingen op pandniveau. Deze lacune werd nu weggewerkt door een opname van heel wat panden, waarvoor door de medewerkers van het agentschap Onroerend Erfgoed ook bijkomend archiefonderzoek werd uitgevoerd. Ook voor de leien werd een actualisatie doorgevoerd. Aandacht ging vooral naar de toevoeging van modernistische gebouwen die niet meer tot de overwegend neoklassieke huizen behoren, zo typisch voor de Italië-, Frankrijk- en Britselei. Ten slotte moet ook de schrapping van een dertigtal items vermeld worden die ondertussen onder de sloophamer verdwenen of waarvan de erfgoedkenmerken, die aan de basis van de opname op de inventaris lagen, verloren gingen.

Met het oog op de geplande vieringen rond 100 jaar Grote Oorlog maakte de dienst monumentenzorg een inventaris van gebouwen die zowel in de eerste als tijdens de tweede wereldoorlog door de bezetter werden opgeëist en gebruikt om er allerhande diensten van de bezetter in onder te brengen. Deze inventaris geeft een overzicht vanuit deze specifieke invalshoek over een onderwerp dat bij het grote publiek weinig bekend is.

Naast de proactieve (her)inventarisatie van het onroerend patrimonium (door zowel de stedelijke dienst monumentenzorg als door het agentschap Onroerend Erfgoed) vormen ook de plaatsbezoeken en het bouwhistorisch onderzoek door de dienst monumentenzorg van de stad Antwerpen een dankbare bron van nieuwe informatie over het waardevol erfgoed. In 2013 werden door medewerkers van de dienst monumentenzorg meer dan 100 panden bezocht en meer dan 300 preadviezen verstrekt naar aanleiding van geplande verbouwingen. Bij deze panden gaat het steeds om gebouwen die opgenomen zijn op de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed of die gelegen zijn binnen een gebied van culturele, historische en/of esthetische waarde, de zogenaamde CHE-gebieden. De bezochte panden liggen verspreid over het gehele grondgebied van de stad Antwerpen met daarbij enkele opvallende clusters. Zo werden verschillende woningen uit de belle époque in de omgeving van de Jan Van Rijswijkklaan en de Arthur Goemaerelei bezocht, maar ook panden in Deurne, Wilrijk en Hoboken werden gedocumenteerd.

De bouwhistorische of inventariserende en waardstellende rapporten (CHE-rapporten) die bij belangrijke of ingrijpende verbouwingen en ontwikkelingen worden opge maakt vormen eveneens een interessante bron van nieuwe informatie over het waardevol patrimonium in Antwerpen. In totaal werden in 2013 35 rapporten door de stedelijke dienst monumentenzorg ontvangen. Een interessant voorbeeld vormt het complex aan de Vlasmarkt 26-30, het zogenaamd 'Grieks huis', in het huidige straatbeeld gekenmerkt door een rijkelijke façade. Eind negentiende eeuw moest de oudere bebouwing langsheen de straat wijken ten gevolge van een rooilijnwijziging. In opdracht van het stedelijk vastgoedbedrijf Vespa werd voor dit beschermd monument een bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek uitgevoerd met het oog op een toekomstige herontwikkeling van het gebouw. De daarna uitgewerkte plannen voor de omvorming tot een commercieel

gelijkvloers en appartementen op de verdiepingen spelen zeer goed in op de waardestelling uit het CHE-rapport. Een ander interessant rapport werd opgemaakt naar aanleiding van de verbouwing van het pand Van Diepenbeekstraat 8, dat samen met de huisnummers 4 en 6 een éénheidsbebouwing vormt. Het geheel werd opgetrokken in 1903 naar een ontwerp van architect Henri Verbuecken, die tevens eigenaar en bouwheer was. In het oeuvre van Verbuecken en in de Antwerpse art nouveau in het algemeen speelt deze architecturale realisatie een belangrijke rol. Alhoewel het gebruik in de jaren negentig van de 20ste eeuw als kinderdagverblijf voor een aantal ingrijpende en weinig kwalitatieve wijzigingen zorgde, werden de panden in 2003 beschermd als monument. Van de interieuraankleding ging echter het meeste verloren. Leegstand zorgde de voorbije jaren voor een verdere degradatie. De in 2013 opgemaakte studie kadert in de vergunningsaanvraag van de eigenaar van het huisnummer 8 om het pand te restaureren tot een woning met kantoorruimte. De studie expliciteert de visie waarmee de werken aangepakt worden: enerzijds het herstel van de gevels naar het oorspronkelijk ontwerp, waar nodig door herneming van de historische toestand, anderzijds een sobere interieurafwerking, waarin de weinige bewaarde historische elementen tot hun recht komen.

Een bijzonder belangrijke studie die hier expliciet dient vermeld te worden is het uitgebreid bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek dat door de stad Antwerpen voor het stadhuis besteld werd. Alhoewel dit één van de belangrijkste gebouwen van de stad is werd in het verleden slechts weinig onderzoek gedaan naar dit uniek monument en is weinig literatuur beschikbaar. Een team van gespecialiseerde bouwhistorici, bestaande uit Petra Maclot, Lode Declercq en Ilse Van Ginneken, doorploegde de archieven en bracht alle beschikbare informatie samen in een zeer volledige studie. Om een aantal aspecten van de bouwgeschiedenis te kunnen duiden werd ook een beperkt materiaaltechnisch onderzoek uitgevoerd voor zover dit zonder hinder voor de gebruikers of zonder schade aan de waardevolle afwerking van het gebouw kon gebeuren. De resultaten van het onderzoek gaven niet alleen meer inzicht in de oorspronkelijke bouwcampagnes en verbouwingen van het stadhuis en het proces dat daarmee gepaard ging, maar duiden ook op het grote belang van de negentiende-eeuwse verbouwings- en inrichtingswerken, die niet alleen het interieur van het gebouw flink wijzigden maar waarbij tijdens verschillende restauratiecampagnes ook heel wat oorspronkelijk bouw materiaal vervangen werd. Naar aanleiding van de geplande viering rond het 450-jarig bestaan van het gebouw zullen onder meer de resultaten van deze studie in een monografie verwerkt worden.

Het Toneelhuis, gebruiker van de Bourschouwburg, stoot bij haar werking op heel wat technische beperkingen die eigen zijn aan een historisch theater. In opdracht van de stad Antwerpen werd daarom een haalbaarheidsstudie uitgevoerd om te onderzoeken of en hoe het gebouw kan aangepast worden aan de verwachtingen van een hedendaags theatergezelschap. Het uitgangspunt van de studie was een programma van noden, opgesteld door de gebruiker. Het werd een waardevol werkstuk waarbij de historische analyse een duidelijk inzicht geeft in het ontstaan en de evolutie van het gebouw en het historisch belang van de aanwezige infrastructurele voorzieningen. De erfgoedwaarden worden duidelijk in beeld gebracht, evenals de functionaliteit, brandveiligheid, bouwkundige staat, energiehouding, technische installaties, akoestiek en stabiliteit. De

resultaten van de studie werden evenwel sterk gedetermineerd door de vraagstelling, waarbij in de eerste plaats de maximale realisatie van de opgegeven noden werd afgetoetst. De gevolgen voor het gebouw en de historische theatertechnieken werden duidelijk in kaart gebracht. De discussie rond het behoud van de historische theatertechnieken en het samengaan van hedendaags theater met erfgoedwaarden wordt naar aanleiding van de studie nog scherper gesteld. De haalbaarheidsstudie genereert vooral nieuwe vragen naar bijkomend onderzoek, ook vanuit andere invalshoeken. De toekomst zal moeten uitwijzen hoe het behoud van het waardevolle theatermechanisme en hedendaags toneel met elkaar kunnen verzoend worden.

Een belangrijk gebied waarop de stad Antwerpen de komende jaren wil inzetten is het voormalige Petroleum Zuid, een industriële zone, gelegen tussen de historische stadskern en Hoboken. Men wil dit *brownfield*, relictzone van meer dan een eeuw petroleumindustrie, omvormen van een zwaar vervuild, quasi braakliggend terrein tot een moderne bedrijvensite met de naam Blue Gate, waarbij de nadruk op duurzaam ondernemen zal liggen. Binnen het projectgebied bevinden zich tal van bouwkundige en infrastructurele resten die verwijzen naar het industriële verleden van de site. Op basis van een eerder uitgevoerde inventarisatie werd tussen de bij de herontwikkeling betrokken partijen op 23 oktober 2013 een erfgoedconvenant ondertekend waarin een duidelijk overzicht werd opgenomen van de erfgoedwaarden waarop men wenst in te zetten en andere die kunnen verwijderd worden in het kader van de toekomstige ontwikkeling. Voor deze laatste categorie werd voorzien in de verplichting tot een grondige documentatie vooraleer tot sloop of verwijdering kan overgegaan worden. De erfgoedconvenant zal door de betrokken erfgoeddiensten gebruikt worden als referentiekader bij het adviseren van stedenbouwkundige aanvragen binnen het projectgebied. De convenant geeft niet alleen aan welke erfgoedrelicten bewaard dienen te blijven maar geeft ook aan welke daarvan in aanmerking komen voor bescherming. Het gaat daarbij om de petroleumpier, de karakteristieke bovengrondse pijpleidingen die het gebied doorkruisen, de loods aan de Lakweg op de voormalige terreinen van International Oil en de geklonken opslagtanks, de refter en het pomphuis op de terreinen van Alca Petroleum.

Voor andere elementen wordt geen bescherming maar een maximaal behoud en hergebruik vooropgesteld. Dat is onder meer het geval voor het havenhekwerk en de kaai-muur langsheen de Schelde. Ten slotte moeten een aantal elementen nog verder geëvalueerd worden en bevat de convenant ook een lijst van structuren waarop niet zal ingezet worden.

Beleidsmatig blijft de toekomst van het funerair erfgoed voor de stad Antwerpen erg belangrijk. In 2013 werd in opdracht van de stad onder meer op de begraafplaatsen van Berchem en van Sint-Fredegandus in Deurne een aantal monumenten gerestaureerd door medewerkers van de sociale onderneming Levanto. In Deurne concentreerden de werken zich op veiligheid. Een vijftal monumenten op het beschermde gedeelte van de begraafplaats werden gestut en gereinigd. In Berchem werd onder meer het grafmonument van oud-burgemeester Frans Van Hombeek aangepakt. Op de begraafplaats Schoonselhof nam Levanto het monument van de legendarische Antwerpse acteur Piet Janssens onder handen. De vzw grafzerkje nam het gerestaureerde graf in peterschap. Er werd een nieuwe campagne gelanceerd die actief het bruikleen en peterschap van histori-

Ill. 5: De erfgoedconvenant voor de ontwikkeling van het voormalige Petroleum Zuid voorziet onder meer het behoud en de bescherming van de luchtleidingen die typisch zijn voor het gebied. © Stad Antwerpen, dienst monumentenzorg

sche grafmonumenten wil promoten. Via het bruikleensysteem kunnen geïnteresseerden op de begraafplaats een grafmonument dat eigendom van de stad is in gebruik nemen als unieke laatste rustplaats. Op die manier helpen ze om de rijkdom aan Antwerps funerair erfgoed te bewaren. Ook de peterschappen, waarbij je niet mag begraven maar wel kan instaan voor het onderhoud van een historisch monument, blijven bestaan. De campagne was een belangrijk onderdeel van de communicatie rond de nieuwe beleidsvisie die de stad heeft op begraafplaatsen. Onder de noemer 'naburgering' wil de stad haar inwoners proactief gaan informeren over de mogelijkheden om tijdens hun leven reeds belangrijke keuzes te maken omtrent hun laatste rustplaats. Zo hoeven mensen geen moeilijke beslissingen meer te nemen op emotionele momenten zoals vlak na een overlijden.

Een herwaarderingsplan voor de wijk Zurenborg (Berchem)

Een belangrijk instrument voor het behoud en de ontwikkeling van beschermde entiteiten vormt het herwaarderingsplan, een beheersinstrument dat vanuit de Vlaamse regelgeving ingesteld werd. Voor beschermde stads- of dorpsgezichten kan een dergelijk plan opgemaakt worden, waarin de doelstellingen voor het beheer en de toekomstvisie op het beschermd ensemble geëxpliciteerd worden. Na goedkeuring komen eigenaars in aanmerking voor een premie voor de onderhouds- en instandhoudingswerken die in het plan opgenomen zijn. Op 23 juli 2013 keurde minister Geert Bourgeois het herwaarderingsplan voor het beschermd stadsgedicht Zurenborg goed.

Ill. 6: Het herwaarderingsplan voor het beschermd stadsgedicht Zurenborg is een krachtig instrument voor de verdere opwaardering van deze unieke wijk. © Agentschap Onroerend Erfgoed, foto: Oswald Pauwels

Het werd opgesteld door de stedelijke dienst monumentenzorg in samenwerking met de dienst openbaar domein en in nauw overleg met het agentschap Onroerend Erfgoed. De wijk die ontstond op het einde van de negentiende eeuw en bestaat uit een zeer gemengde bebouwing van allerlei neostijlen, classicisme, eclecticisme en art nouveau is een unicum binnen de Vlaamse architectuur. De wijk werd daarom beschermd omwille van de artistieke en architectuurhistorische waarde. Het nu opgemaakte herwaarderingsplan heeft als doel de beschermde historische karakteristieken te behouden en/of te versterken en een raamwerk te creëren waarbinnen zowel private eigenaars als openbare besturen initiatieven kunnen nemen om deze unieke wijk haar oorspronkelijke uitstraling terug te geven. Het herwaarderingsplan werd opgemaakt voor het volledige stadsgedicht en focust specifiek op de drie grote structurele entiteiten die het stadsgedicht

kenmerken, met name de bebouwing, de voortuinstroken en het openbaar domein. Op basis van historisch onderzoek en een knelpuntenanalyse werden voor elk van deze entiteiten binnen het plan concrete herwaarderingsdoelstellingen uitgewerkt en betoelaagbare werken vastgesteld.

Archeologisch onderzoek

Gedurende het jaar 2013 werd op heel wat plaatsen op het grondgebied van de stad Antwerpen archeologisch onderzoek verricht. Voor de belangrijkste opgravingsites volgt hieronder een korte beschrijving van de resultaten.

Archeologisch bureau BAAC voerde begin 2013 onder wetenschappelijke begeleiding van de stedelijke dienst archeologie terreinonderzoek uit op de westelijke hoek van de Meir met de Lange Klarenstraat (site A361). Deze plek situeert zich binnen de derde stadsuitbreiding (1295-1314). Het archeologisch onderzoek bracht bouwresten van de voorbije vijf eeuwen aan het licht, net als enkele kuilen, waaronder paalkuilen, en een greppel. Op basis van de stratigrafische positie, de morfologie en het handgevormd aardewerk dat zich in de sporen bevond, dateren we de kuilen en de greppel in de ijzertijd. Deze ontdekking sluit aan op ijzertijdvondsten die enkele decennia geleden ontdekt werden ter hoogte van het Sint-Jan Berchmanscollege aan de overkant van de Meir.

Naar aanleiding van de installatie van een klimatisatiesysteem voerde Monument Vandekerckhove nv een gefaseerd archeologisch terreinonderzoek uit in de Sint-Jacobskerk (site A352), onder de wetenschappelijke begeleiding van de stedelijke dienst archeologie.

Ill. 7: Belangstelling voor de opgravingen in Sint-Jacobskerk tijdens een persmoment op 27 februari 2013.
© Stad Antwerpen, dienst archeologie

De eerste fase richtte zich naar het westelijk deel van de kerk. In een twaalfstal opgravingsputten, op plaatsen waar leidingen voorzien waren, kwamen naast enkele menselijke begravingen massieve muurresten aan het licht. De gemiddeld 1,4 m brede muren, opgebouwd uit baksteen en kalkmortel met een natuurstenen parement, gaven blijk van een hoogstaande bouwkwaliteit en een zekere monumentaliteit. Op basis van de aangevande bouwmaterialen en stratigrafische positie kan verondersteld worden dat het gaat om laatmiddeleeuws metselwerk. De muren dateren immers van vóór 1491 toen de huidige kerk werd opgericht. Omtrent de functie bestaat nog onzekerheid: gaat het om resten van de oorspronkelijke pelgrimskapel, het gasthuis of een ander aanverwant gebouw dat toebehoorde aan de Sint-Jacobsgilde? Of houden de muurresten verband met de laatmiddeleeuwse stadsomwalling? Verder onderzoek *in-* en *ex-situ* kan mogelijk klaarheid brengen. In een tweede onderzoeksfase, ter hoogte van het oostelijk deel van de kerk, troffen de onderzoekers een aantal grafkelders aan. Waar mogelijk werd de ligging van de nieuwe leidingen aangepast om zo weinig mogelijk schade toe te brengen aan deze grafkelders.

Ter hoogte van de Grote Kauwenberg 25-29 en 33-49 werd in maart en april 2013 archeologisch opgravingswerk uitgevoerd door de stedelijke dienst archeologie, in het kader van de uitbreiding van het woon- en zorgcentrum Onze-Lieve-Vrouw van Antwerpen (site A327).

Ill. 8: Overzicht van de opgravingen aan de Grote Kauwenberg. © Stad Antwerpen, dienst archeologie

Het onderzoeksgebied situeert zich binnen de laatmiddeleeuwse stadsuitbreiding uit de late dertiende en vroege veertiende eeuw. Op basis van vroeger archeologisch onderzoek in de onmiddellijke omgeving konden archeologische sporen en vondsten vanaf de late middeleeuwen verwacht worden. Elk archeologisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad levert informatie en dus ook kennis op over de eeuwenlange bewoning, ambachtelijke activiteiten en vroeg(ste) landgebruik. Het gefaseerd uitgevoerde onderzoek bracht heel wat bewoningssporen aan het licht, waaronder muren en vloeren van historische kelders, ronde en rechthoekige afvalputten in baksteen, mest- en paalkuilen. Er werd eveneens een kuil aangetroffen waarin een rund of paard was begraven. Opvallend was de vondst van een aanzienlijke hoeveelheid handgevormd aardewerk; materiële resten die mogelijk tot de vroege of volle middeleeuwen behoren.

De werken voor de heraanleg van de Lombardenstraat, waarvoor de archeologische begeleiding werd opgenomen door de stedelijk dienst archeologie, omvatten eveneens de aanleg van een riolering (site A360). Hiertoe moest over de gehele lengte van de straat een sleuf van minstens twee meter diep worden gegraven. De straat bevindt zich ten zuiden van de middeleeuwse ruinenstad, waarvan de bewoningsgeschiedenis teruggaat tot de twaalfde eeuw en vroeger. De locatie bevindt zich net buiten het gebied van de zogenaamde tweede stadsuitbreiding, in de zone van de derde stadsuitbreiding (1295-1314). De straat zelf is in 1546 getrokken door Gilbert Van Schoonbeke op gronden van het eigendom 'De Oude Lombaerd'. De oostelijke zijde van de straat is sinds 1963 volledig ingenomen door de schoolgebouwen van het Sint-Lodewijckinstituut. Hiertoe werden de bestaande huizen langs de oostelijke zijde van de straat vanaf 1956 onteigend en gesloopt. Bij het uitgraven van de rioleringssleuf in de middenas van de huidige Lombardenstraat, bleek al snel dat de westelijke sleufwand zich precies op de rooilijn van het toenmalige zestiende-eeuwse huizenblok bevond. Hierdoor werden over de gehele sleuflengte alle opeenvolgende kelders van de oostelijke huizenrij langs de Oudelombaerdenstraat aangesneden, met uitzondering van de twee hoekpanden die al volledig gesloopt bleken. In totaal ging het om dertien kelders/huizen. Bij alle kelders geldt dat de oostelijke wand niet kon worden geregistreerd aangezien de rioleringssleuf slechts twee meter breed was. Uit historisch onderzoek leerden we de pandnamen van de zestiende-eeuwse huizen die zich in deze straat bevonden. Het was echter niet mogelijk de pandnamen toe te wijzen aan een concrete kelder omdat het niet duidelijk is langs welke kant van de straat de benamingen startten. Het gaat om de panden Oude Lombaerd, Witte Roos, Zwarte Arend, Drie Kroontjes, Gulde Kalf, Corenbloem en Krekelsberg. Bij het begin van de negentiende eeuw werden huisnummers toegekend: de rij huizen langs de oostelijke kant van de straat kreeg de nummers 818 tot 827. Huisnummer 820 was een samenvoeging van drie panden en nam bijgevolg een groot deel van de straat in beslag. Bij de huisnummeraanpassing in 1856 werden de oneven nummers toegekend aan deze kant van de straat: nummers 1 tot 21. Het pand met huisnummer 820 werd opgedeeld in twee panden (huisnummers 5 en 7). Tijdens het archeologisch onderzoek van de kelders leek het nog steeds om drie verschillende panden te gaan. Waarschijnlijk zijn de kelders aparte ruimtes gebleven, mogelijk met een doorgang.

Ill. 9: Door de verschuiving van de rooilijn in de Lombardenstraat kwamen de kelders van de voormalige huizen tijdens de recente bestratings- en rioleringswerken aan het licht. © Stad Antwerpen, dienst archeologie

In het Kipdorp, ter hoogte van de huisnummers 44-48, voerde de stedelijke dienst archeologie in juni en juli 2013 terreinonderzoek uit, op de plek waar een kantoorgebouw omgevormd werd tot studentenhuysvesting (site A359). Ondanks de vrees dat twintigste-eeuwse bouwwerken het onderzoeksterrein grotendeels vernield zouden hebben, kwamen tientallen sporen vanaf de late (misschien zelfs volle) middeleeuwen aan het licht, waaronder bakstenen funderingen, bakstenen afvalputten, afvalkuilen, paalsporen en greppels. Deze laatste categorie van sporen werd de laatste jaren meermaals geregistreerd in de Antwerpse binnenstad. Het vondstmateriaal in de vulling plaatst de greppels in dit geval wellicht in de volle middeleeuwen. Opvallend is dat de greppels dezelfde oriëntering kennen als de huidige perceelindeling, wat erop wijst dat de perceelering in dit stadsdeel of deel van het gehucht Kipdorp geënt is op een zeer oude situatie. Archivalische bronnen wijzen op bewoning in het Kipdorp vanaf de dertiende eeuw, maar archeologisch onderzoek wijst wellicht op een nog oudere bewoning, of minstens landgebruik. Net als in de Grote Kauwenberg kwam ook hier een aanzienlijke hoeveelheid handgevoormd aardewerk aan het licht. Vermoedelijk gaat het in dit geval echter om vaatwerk uit de ijzertijd, wat meteen meer inzicht geeft in de ruimtelijke spreiding van de ijzertijdbewoning ter hoogte van de huidige binnenstad.

In het kader van de bouw van een nieuwe moskee in de Dendermondestraat 32-36 te Antwerpen (site A348), stootte de aannemer al in augustus 2012 op een massief in de noordwestelijke hoek van het perceel. De dienst archeologie van de stad Antwerpen leidde de procedure van vondstmelding in. Na onderzoek werd duidelijk dat het massief behoorde tot de Grote of Brialmontomwalling, waarvan de bouw startte in 1859. Het ging om een deel van de oorspronkelijke verbindingswal front 11 met het Zuidkasteel. Deze verbindingswal werd niet veel later vervangen door een nieuw front (11-12) dat zuidelijker gelegen was. Bij het verder uitgraven van de bouwput werd in juli 2013 meer uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Ill. 10: Een fragment van een brug in de Brialmontomwalling tijdens de opgraving in de Dendermondestraat © Stad Antwerpen, dienst archeologie

Het onderzoek leverde een massieve structuur op, hoofdzakelijk bestaande uit baksteenmetselwerk. Op regelmatige afstand bevonden zich natuurstenen, vierkante tegels van 45 bij 45 centimeter. Deze tegels bevatten twee of vier ijzeren schroeven (of de resterende openingen) die dienden om daarin rails te verankeren. Hier en daar waren nog fragmenten van deze stalen rails bewaard. Langs de grachtzijde was de structuur afgewerkt met een massieve boord bestaande uit natuurstenen blokken. De archeologische resten in de Dendermondestraat maakten deel uit van een brug behorend tot de Brialmontomwalling, meer bepaald van de Boomse brug, gelegen tussen front 11 en 12. De brug bestond uit gemetselde steunen met een natuurstenen afwerking waarop een ijzeren brug steunde. Omwille van de aanwezigheid van de ijzeren rails, ging het vermoedelijk om een schuivende brug. Dat zou ook de grootte van de afmetingen van de structuur in natuursteenblokken verklaren.

In september 2013 voerde de stedelijke dienst archeologie een opgraving uit in de Vleeshuisstraat en Burchtgracht (site A326). Beide straten situeren zich binnen de Antwerpse burcht, beschermd als archeologische zone. De aanleg van een nieuwe bestrating en rioleringswerken vormden een uitgelezen kans om onderzoek te voeren naar dit deel van de middeleeuwse stadskern. In de Burchtgracht beperkten de werken zich voornamelijk tot recent verstoorde zones waardoor de archeologische begeleiding beperkt bleef. Het onderzoek spitste zich in hoofdzaak toe op het *intra muros* deel van de Vleeshuisstraat. De opgravingen brachten resten van meer dan duizend jaar stadsgeschiedenis in één straat gedetailleerd in kaart. De resultaten sluiten aan bij lopend onderzoek naar de Antwerpse burcht en dragen bij tot een bredere kennis over het ontstaan van de stad. Tussen het Vleeshuis en het Steen onderzocht de stedelijke dienst archeologie de resten van de middeleeuwse burchtmuur, van de verdwenen historische bebouwing in de burcht en ook van de vroegmiddeleeuwse aarden wal uit de late negende eeuw, de voorganger van de stenen burchtmuur. Deze relictten speelden een belangrijke rol in de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling maar stonden de voorbije eeuwen sterk onder druk, waardoor zij slechts ten dele bewaard bleven. Met de aanleg van de Vleeshuisstraat in 1906 verdween niet enkel een groot stuk middeleeuwse burchtmuur, mogelijk al opgericht in de elfde eeuw, maar ook grote delen van het historische pakhuis *De Gans*, een in oorsprong vijftiende-eeuwse patriciërswooning. Resten van beide constructies kwamen goed bewaard aan het licht bij het verwijderen van de bestrating. De burchtmuur vertoont ter hoogte van de Vleeshuisstraat twee knikken met daartussen de resten van een torenfundering. Binnen de burcht, *intra muros*, doken de resten van de kelder verdieping van *De Gans* op. Minstens drie kelder delen van het historische gebouw werden aangetroffen. Eveneens aan de binnenzijde van de burchtmuur troffen de stadsarcheologen zand- en kleipakketten aan die mogelijk behoren tot de vroegmiddeleeuwse aarden wal, opgericht vóór het einde van de negende eeuw. De aarden wal beschrijft een halve cirkel of D-vorm, open aan de Schelde, als demarcatie van een te verdedigen areaal. Met behulp van grondboringen, uitgevoerd door de Bodemkundige Dienst van België, kon de opbouw en bewaringstoestand van het veronderstelde wallichaam verder onderzocht worden. De vroegste burcht vormt niet minder dan de kiem van de latere handelsmetro-pool. Binnen het omweld en later ommuurd terrein vestigden zich vanaf de negende en tiende eeuw ambachtslieden, handelaars en vertegenwoordigers van de wereldlijke en religieuze macht. De heraanleg van beide straten bood eveneens kansen tot erfgoedontsluiting. In de Vleeshuisstraat visualiseert de nieuwe bestrating het tracé van de burchtmuur, meer bepaald de verbinding tussen de bovengronds bewaarde delen ten noorden en zuiden van de straat. Tussen de burchtmuur en de Jordaenskaai volgen de nieuwe mozaïekkasseien het tracé van het wallichaam.

In functie van geplande renovatiewerken voerde de dienst archeologie van de stad Antwerpen onder leiding van Studiebureau De Clercq in september 2013 een bouwarcheologische sondering uit in de kelders van Kipdorp 6-8 in Antwerpen (site A353). Het gebouwcomplex heeft een rijke geschiedenis aangezien het teruggaat op het *Huys van Portugael*, zetel van de Portugese Natie in Antwerpen gedurende een groot deel van de zestiende en zeventiende eeuw. De concrete aanleiding werd gevormd door de vraagstelling omtrent de datering en bouwtechniek van de veronderstelde laatmiddeleeuwse kel-

Ill. 11: Na de heraanleg van de Vleeshuisstraat werd het tracé van de burchtmuur in de straat weergegeven. © Stad Antwerpen, dienst archeologie

derdelen. Het bouwarcheologisch terreinwerk stelde eveneens tot doel om eventuele oudere, onderliggende occupatiesporen in kaart te brengen. Er werden drie sonderingen uitgevoerd, verspreid over twee onderscheiden kelderdelen. Onder de bestaande, laatmiddeleeuwse kelder – die op basis van steenbewerkingssporen in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedateerd wordt – troffen de onderzoekers een massieve en brede muur in bak- en natuursteen aan. Radiokoolstofdatering van houtskool uit de bouwsleuf wijst op een laatmiddeleeuwse datering, meer bepaald tussen 1250 en 1390 (met 80 procent waarschijnlijkheid in de periode 1250-1310). In combinatie met de afmetingen van de gebruikte bouwmaterialen dateren we de aangetroffen muurresten in de (vroeg?) veertiende eeuw. Wat de identificatie van dit laatmiddeleeuws gebouw betreft, kunnen archivalische bronnen soelaas brengen. Zo bevonden zich ter hoogte van het onderzoeksgebied op het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw het zogenaamde *Hof van Haesbeen* en een *huysinghe* (onderzoek en schriftelijke mededeling door Tim Bisshops). Het *Hof van Haesbeen* omvatte een herberg en stede, hier in de betekenis van (binnen)plaats. De term *huysinghe* verwijst dan weer naar een aanzienlijk gebouw met stenen voorgevel en scheimuren. De ontdekte muurresten situeren zich ter hoogte van

het *Hof van Haesbeen*. Zonder verder terreinonderzoek blijft het onmogelijk om het oorspronkelijke uitzicht en de gebouw morfologie van de ontdekte resten te reconstrueren. In elk geval behoren de geregistreerde muurresten tot een gebouwdeel dat zich aan de straatzijde bevond.

Gelijkaardige resultaten als bij de archeologische opgravingen ter hoogte van Meir 37-39 (cf. supra) werden geboekt bij archeologisch onderzoek door Monument Vanderkerckhove op een bouwproject, iets oostelijker langs de Meir, in september 2013 (site A362). De wetenschappelijke leiding berustte bij de stedelijke dienst archeologie. Behalve funderingen, kelders, water- en afvalputten van de historische lintbebouwing uit de voorbije eeuwen, troffen de archeologen ook daar (paal)kuilen en handgevormd aardewerk aan, onder een oude cultuurlaag, wellicht dezelfde die in zicht kwam ter hoogte van Meir 37-39. De vondsten laten toe om de sporen te dateren tussen de midden ijzertijd en de vroegromeinse tijd, dus tussen 475 tot 450 v.C. en 69 n.C. Beide onderzoeken werpen bijgevolg een nieuw licht op de bewoningsgeschiedenis langs de Meir en bij uitbreiding op de pre-middeleeuwse nederzettingsgenese ter hoogte van de latere handelsmetropool.

Naar aanleiding van de heraanleg van het Burgemeester Nolfplein in Merksem werd in de tweede helft van september 2013 onderzoek uitgevoerd in de zone tussen de kerk en het districtshuis, op de plaats van de technische ruimte voor de hier geplande fontein. Er werden onder meer bouwkundige resten van de muur rond het vroegere kerkhof aangetroffen. De puin- en afvalcontext ten noorden van deze muur hield mogelijk verband met de verwoesting en/of afbraak van de panden, die tot het midden van de twintigste eeuw langs de – toen smallere – Bredabaan stonden. Ten zuiden van de tuinmuur werden resten van begravingen gevonden. Hoewel het kerkhof geruimd werd in het eerste kwart van de twintigste eeuw, bleven toch nog resten van enkele grafkisten bewaard. Eén graf bevatte een groot aantal bruine flacons, die doen denken aan apotheekflesjes. Andere graven bevatten onder andere nog resten van doodsgewaden, rozenkransen en kleine glazen kraaltjes. Onder het niveau van de begravingen werden ook oudere sporen aangetroffen met aardewerk dat teruggaat tot de elfde eeuw. Deze sporen – mogelijk grachten – houden wellicht verband met het middeleeuwse landgebruik in deze zone.

In het kader van de renovatie van het complex van de voormalige antiquair Zeberg tot wellnesshotel *Dembélé* voerde de stedelijke afdeling archeologie onderzoek uit in de kelders van de historische panden *Ghulden Schoen* en (*Kleine en Grote*) *Passer* langs de Melkmarkt (site A363). In de kelders troffen de stadsarcheologen niet enkel bewoningssporen vanaf de volle middeleeuwen aan, maar eveneens een verborgen keldervertrek dat ooit fungeerde als afvalput. Deze ruimte bleek van onder tot boven gevuld met bouwpuin en een massa *archaeologica* uit hoofdzakelijk de achttiende eeuw: ceramische vondsten, vlak- en holglas, metaalvondsten en een beperkte hoeveelheid vondsten in organische materialen. Een deel van het vondstmateriaal wijst op een eerder artistiek milieu: zo werd een gipsen buste aangetroffen, net als figuratief plaasterwerk, verfkwasten, houtskool en sculpturen in terracotta en natuursteen. Bij het aardewerk is de grote hoeveelheid Aziatisch porselein opvallend, net als de gaafheid ervan (in termen van volledigheid; uiteraard was het vaatwerk gebroken). Naast deze afvalcontext werd een baksteenconstructie aangetroffen met een rechthoekige stook- of opslagplaats, een bakvloer in

ongeglazuurde tegels en een koepelvormig gewelf. Deze constructie werd geïnterpreteerd als broodoven en was evenmin bekend bij de aanvang van het onderzoek; net als de voormelde afvalput zat de oven immers verstopt achter bakstenen keldermuren. Dergelijke goed bewaarde (brood)ovens, in dit geval achttiende-eeuws of ouder, zijn uitzonderlijk in de Antwerpse binnenstad en verdienen maximaal behouden te blijven.

Na het terreinwerk is het archeologisch onderzoek nog lang niet afgelopen. Alvorens een eindrapport opgemaakt wordt moeten gegevens en vondsten verwerkt worden. Het atelier van de dienst archeologie behandelt jaarlijks de vondsten afkomstig uit de verschillende terreininterventies, gaande van reinigen, puzzelen en hersamenstellen tot de voorbereiding en het uitpikken van allerhande monsters voor verder wetenschappelijk onderzoek. Conservatie van materiaal gebeurt in het atelier of wordt aan gespecialiseerde instellingen uitbesteed. Zo werden alle munten uit de collectie van de archeologische dienst gereinigd, geconserveerd en gedetermineerd door specialisten van de Archeologische dienst Waasland.

In 2005 voerde de stedelijke dienst archeologie opgravingen uit naast de Wilgehoeve in Ekeren, die ondertussen bekend staat als meerperiodensite, hoewel het leeuwendeel bestaat uit Gallo-Romeinse sporen en vondsten. In dat jaar ontdekten de stadsarcheologen er resten van twee woonstalhoeves met potstal en waterputten uit de tweede of derde eeuw n.C. Uit tijdsgebrek en wegens beperkte mankracht werd het opgegraven materiaal nooit verwerkt tot een detailinventaris of archeologisch rapport. Omwille van het belang van de site en de resultaten van het onderzoek werd besloten om de verwerking ervan toe te vertrouwen aan het archeologisch bureau FORTVNA. Perioodespecialisten inventariseren en beschrijven er de honderden archeologische vondsten, om te komen tot een beter begrip van de bewoning in Ekeren tijdens de eerste eeuwen van onze jaartelling. Een gelijkaardig onderzoek werd door hetzelfde bureau opgestart voor de Gallo-Romeinse vondsten uit de opgravingen in 2008-2009 langs de Jordaenskaai, onder de middeleeuwse burcht. Hier werden tientallen sporen uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen, waaronder wellicht enkele crematiegraven. Dit belangrijk onderzoek draagt bij tot een beter begrip van de Romeinse aanwezigheid op het grondgebied van de stad Antwerpen en tot nieuwe inzichten in de stadsgenese.

De archeologische dienst werkt ook proactief onder meer aan de integratie van archeologie binnen grote projecten. Als deel van de heraanleg van de noorderleien wordt het doorgaand verkeer over de leien ter hoogte van het Operaplein in de toekomst ondergronds geleid. Ter hoogte van de Rooseveltplaats, op het knooppunt van verschillende mobiliteitsstromen, bevinden zich ondergronds echter de historische resten van de Kipdorpbrug, één van de belangrijkste toegangen tot Antwerpen in de zestiende eeuw. Recent archeologisch vooronderzoek liet toe om de opbouw, bewaringstoestand en exacte locatie van de brug, het naastgelegen bastion en de stadsmuur in kaart te brengen. Bij de nieuwe aanleg van het Operaplein zullen deze monumentale resten geïntegreerd worden in een openluchtsite. De architecten werkten een ontwerp uit waarbij de historische vestingresten op verschillende niveaus en voor verschillende mobiliteitsstromen (automobilisten, trampassagiers, passanten, enzovoort) in beeld gebracht worden. Er wordt naar gestreefd om de belevingswaarde van de verschillende elementen (brug, bastion, muur) te maximaliseren vanuit verschillende perspectieven. De integratie en pre-

sentatie van deze historische site op dit druk verkeersknooppunt wil een compromis vormen tussen monumentale erfgoedzorg en de moderne mobiliteitseisen. De verdere valorisatie en ontsluiting van deze site vormt een belangrijke opdracht voor de komende jaren.

Ontsluiting, publiekswerking en sensibilisering

De Open Monumentendag is elk jaar het moment bij uitstek waarop ons bouwkundig erfgoed aan een zo groot mogelijk publiek wordt voorgesteld. In 2013 lag de focus van de Open Monumentendag op het beste van 25 jaar Open Monumentendag. Voor de vijftiendwintigste editie selecteerde de lokale stuurgroep vijftiendwintig iconische locaties die tegelijk de Antwerpse architectuurgeschiedenis in een notendop weergeven. De lokale programmabrochure bevatte een toelichting bij de opengestelde monumenten en achtergrond bij de evolutie van het beschermingsbeleid en de criteria waaraan monumenten moeten beantwoorden. Daarbij wordt ook ingegaan op de evolutie die zowel het begrip monument, monumentenzorg als Open Monumentendag de voorbije jaren heeft ondergaan. In totaal waren er op 8 september zo'n 54.000 bezoekers op de been, een absoluut record waarin zowel het boeiende programma als het uitstekende weer een aandeel hadden. Toppers waren onder meer de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met ruim 4000 bezoekers en de synagoge in de Oostenstraat, het bisschoppelijk paleis aan de Schoenmarkt en het voormalig koninklijk paleis op de Meir, elk met meer dan 3000 bezoekers.

Ill. 12: De synagoge Machsike Hadass in de Oostenstraat nam voor het eerst deel aan de Open Monumentendag en kon meteen rekenen op meer dan 3000 bezoekers. © Stad Antwerpen, dienst monumentenzorg

Op Open Monumentendag bracht minister Geert Bourgeois een bezoek aan de wijk Zurenborg, dit naar aanleiding van het kort tevoren goedgekeurde herwaarderingsplan (cf. supra). De dienst archeologie greep de Open Monumentendag aan om niet alleen opnieuw het Keizersbastion voor het grote publiek open te stellen, maar bemande ook samen met de dienst monumentenzorg het centraal infopunt in het Steen. Hier werd de archeologische atelierwerking getoond en een panelententoonstelling over de Antwerpse burcht opgesteld. Deze tentoonstelling 'De Antwerpse burcht door de ogen van de archeologen' vertelt het verhaal van de opgraving en van de bewoners van de burcht. Tegelijk met deze tentoonstelling werd een gelijknamige gratis folder uitgebracht die deel uitmaakt van de reeks folders die de dienst archeologie aanbiedt.

Op 22 oktober 2013 lanceerde de afdeling onroerend erfgoed van de stad Antwerpen het eerste nummer van een digitale nieuwsbrief over het Antwerps onroerend erfgoed. Sindsdien verschijnt deze nieuwsbrief ongeveer één keer per maand. Als digitaal kanaal is de nieuwsbrief een communicatiemiddel bij uitstek om zowel de Antwerpenaar als ander geïnteresseerden te informeren. De grote (en nog steeds groeiende) interesse bij het brede publiek bewijst duidelijk het belang van erfgoed voor onze hedendaagse samenleving. Daarom ook deze nieuwsbrief die breed wil informeren over de meest uiteenlopende aspecten van het onroerend erfgoed: van restauratie- en herbestemmingsprojecten, over archeologisch onderzoek tot tentoonstellingen of nieuwe publicaties. Niet alleen de grote projecten maar ook interessante fait-divers krijgen een plaats in deze nieuwsbrief. Met dit initiatief hoopt de stad Antwerpen het reilen en zeilen binnen de Antwerpse onroerend erfgoedzorg beter bekend te maken bij een ruim publiek en het bewustzijn voor het belang van dit erfgoed verder te stimuleren.

Cinema Roma op de Turnhoutsebaan in Borgerhout is een oude majestueuze zaal die mee de filmgeschiedenis van de stad Antwerpen heeft bepaald. Het was tegelijk een ontmoetingsplaats met ontspanning voor de ganse buurt. Ook vandaag staat De Roma centraal in het Borgerhoutse buurtleven. Na twintig jaar leegstand is de zaal heropgebouwd door vele vrijwillige handen en wist deze instelling op enkele jaren tijd opnieuw een belangrijke positie te veroveren in het Antwerps cultureel landschap. Omdat het gebouw van De Roma een beschermd monument is en omdat de organisatie achter het gebouw erkend werd als openmonumentenvereniging, kunnen werken aan het gebouw vanaf nu voor 80 procent betaald worden. Door deze verhoogde premie werd in 2013 het eerste restauratiedossier goedgekeurd door de Vlaamse overheid. Daardoor kan De Roma in de nabije toekomst de dringende restauratie van de daken en gevels van het gebouw aanvangen.

Een eerder bescheiden en weinig bekend monument is de atelierflat Jozef Peeters aan de De Gerlachekaai op het Antwerpse Zuid. Sinds 8 september 2013 kan dit pareltje bezocht worden door het geïnteresseerde publiek. Jozef Peeters (1895-1960) was een van de eerste Belgische abstracte kunstenaars. Samen met zijn vrouw en twee kinderen woonde hij in dit hoekappartement met vier kamers. Hoewel de voorgevel van het gebouw in de jaren 1990 een eigentijdse look kreeg, lijkt het in de atelierflat van Peeters of de tijd stil is blijven staan. En gelukkig maar, de kunstenaar heeft er in de jaren 1920 immers een indrukwekkend driedimensionaal schilderij van gemaakt. Dankzij het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen kan de flat zowel door groepen als individuele bezoekers bezocht worden.

Op 31 oktober 2013, aan de vooravond van Allerheiligen, ging op de begraafplaats Schoonselhof voor het eerst een nocturne door. Uitzonderlijk konden Antwerpenaars na sluitingstijd de bekende beschermde begraafplaats bezoeken. De belangrijkste paden werden voor de gelegenheid sfeervol verlicht met fakkels en vuurmanden. Alle bezoekers kregen ook een kaarsje mee dat ze op een graf van een dierbare konden zetten. In het kasteel op de begraafplaats las dichters Maarten Inghels fragmenten voor uit zijn boek *De eenzame uitvaart*, vernoemd naar het gelijknamige project waarbij mensen die overlijden zonder familie of vrienden van Antwerpse dichters een laatste literair saluut krijgen bij hun begrafenis. Het evenement lokte meer dan 1000 bezoekers en zal in 2014 zeker herhaald worden. Dan zal de nocturne volledig in het teken van de herdenking van de Grote Oorlog staan.

In 2013 werden ook initiatieven genomen om het archeologisch patrimonium van de stad Antwerpen in de kijker te plaatsen. Het belangrijkste moment was zonder meer de inhuldiging van de archeologische site van het Keizersbastion op 3 april in de parking 'Nationale Bank'.

Ill. 13: Na de inrichting van de hiervoor speciaal geconcipieerde ruimte in de parkeergarage aan de Nationale Bank werd het zestiende-eeuwse Keizersbastion voor het grote publiek opengesteld. © Stad Antwerpen, dienst archeologie

Dit gebeurde in aanwezigheid van Vlaams minister Geert Bourgeois en schepen voor stadsontwikkeling en onroerend erfgoed Rob Van de Velde. Exact 10 jaar tevoren werden tijdens de heraanleg van de leien de resten van het zestiende-eeuwse bastion van vernietiging gered door het te verplaatsen naar de toen geplande ondergrondse parkeergarage. Het verplaatsingsproject werd gefinancierd door de Vlaamse overheid. De stad Antwerpen was verantwoordelijke voor de toekomstige inbedding in de parking. In 2012 werd in het kader van het Europese Interreg IVA-project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief' het bastion ontsloten tot onthaalpoort voor de Spaanse omwalling in de Staats-Spaanse linies. Op deze plaats wil de stad de bezoeker, in het bijzonder kinderen en jongeren, laten kennismaken met de gebastioneerde versterking uit de Antwerpse Gouden Eeuw. Het uitbouwen van het Keizersbastion tot bezoekerssite heeft een hoog ambitieniveau en is niet alleen gericht op toevallige passanten en parkinggebruikers, maar ook op Antwerpenaars en bezoekers met cultuurhistorische interesse. De site van het Keizersbastion is tweeledig opgevat. De overgang tussen parking en bastion is als publieksruimte ingericht met onder meer tentoonstellingsvitrines, informatieve panelen en een maquette. De bastionruimte zelf kent een sfeervolle, eigentijdse presentatie en is niet permanent toegankelijk. De tweede fase van de inrichting wordt momenteel voorbereid en omvat ook een educatief programma naar kinderen en jongeren. Op 21 april 2013 werd tijdens Erfgoeddag het Keizersbastion voor het eerst geopend voor het grote publiek. Bezoekers konden niet alleen de nieuw ingerichte bastionruimte ontdekken, maar ook kennis maken met het werk van de archeologen. Voor de gelegenheid was het archeologisch atelier hier namelijk ingericht. Daarnaast werd er voor kinderen een zoektocht uitgewerkt, met als prijs een bastionkwartet. Dit kwartet 'vertelt' het verhaal van het bastion op ludieke wijze. De thema's van het kwartet zijn onder andere: het bastion ontdekt, het bastion gered, de Spaanse omwalling, wapens en soldaten, het keizersbastion, de keizerspoort, enzovoort.

Op 20 april 2013 vond in Antwerpen het Forum voor de Vlaamse Archeologie plaats onder de titel 'Kwalitatief veldwerk: mag het ietsje meer zijn?'. In totaal zakten 120 archeologen en andere erfgoedzorgers af naar het Felixpakhuis voor een boeiend congres. Als gastheer kreeg de stedelijke dienst archeologie de gelegenheid twee inleidende lezingen te verzorgen. De eerste lezing vertelde de geschiedenis van de stadsarcheologie in Antwerpen, de tweede het verhaal van de Spaanse omwalling en recent onderzoek hieromtrent. Het thema van deze congresdag, kwaliteitszorg in de Vlaamse archeologie, was bijzonder actueel en kon rekenen op interessante bijdragen en geanimeerde discussies.

Op 8 mei 2013 presenteerde de dienst archeologie zich in het kader van het Europees project 'Forten en linies in grensbreed perspectief' op de Europadag in Spoor Noord. Er werd een informatie- en fotostand ingericht waar kinderen zich getooid met zwaard en hoed konden laten fotograferen voor het zestiende-eeuwse Keizersbastion. Ten slotte kon de dienst archeologie zich ook presenteren op de overzichtstentoonstelling van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie 'Laag per laag – 50 jaar AVRA'. Hier werden enkele vondsten uit de stedelijke archeologische collectie tentoongesteld en een klein deel van de tentoonstelling was gewijd aan het archeologisch onderzoek in de Antwerpse burcht.

